

Global internationell solidaritet:

Om transnationella subversiva kontakter, understödsformer och nätverk under mellankrigstiden

HOLGER WEISS

För ett par år sedan frågade sig Kenneth Pomeranz huruvida det går att kombinera social- och globalhistoria, och skisserade upp tre infallsvinklar till en global socialhistoria. Den första gäller vardagslivets historia, som Pomeranz överlag ser som det vanligaste forskningsområdet, där en globalhistorisk eller, ävenledes, en transnationell ansats kan användas som bygger på komparationen mellan olika fallstudier i tid och rum av exempelvis arbete, barndom, hälsa, våld eller kriminalitet. Ett annat perspektiv fokuserar på förändringen av mer omfattande och storskaliga komplexa organisationer eller enheter, såsom (proto-)industriella produktionsanläggningar, eller på handels-, hamn- och industristädernas gestaltning av det sociala rummet. Lika väl kan det vara fråga om större gruppers sociala beteenden på ett supralokalt plan, exempelvis konsumtionsmönster eller artikuleringen av olika former av maskulinitet. Det tredje perspektivet som Pomeranz diskuterar, och som tangerar detta temanummer, är den globalhistoriska utmaningen att undersöka sociala rörelser och deras medlemmars artikulerade intentioner och aktiva handlingar för att uppnå samhällseliga förändringar. Enligt honom är dylika undersökningar de mest utmanande ur ett globalt socialhistoriskt perspektiv i och med att aktörer och deras ageranden får mer uppmärksamhet än i de två andra perspektiven.¹

¹ Kenneth Pomeranz, 'Social History and World History: From Daily Life to Patterns of Change', *Journal of World History* 18 (2007:1), s. 69–98.

Pomeranz anmärkning om svårigheten med ett globalt socialhistoriskt perspektiv gäller i huvudsak om fokus ligger på tiden före 1800 och perspektivet uttryckligen är globalhistoriskt. Beroende på källornas (o)befintlighet, som i Norden liksom på många andra håll i Europa tillåter individnära socialhistoriska djupdykningar under mycket tidigare perioder än tiden efter 1800, är det hart när omöjligt att göra transregionala, för att inte tala om transnationella eller globala, analyser av vardagslivet där forskaren skulle kunna uttala sig om hur personer uppfattade och gestaltade sin vardag. Att 1800-talet sedan kom att innebära början på en global transformation är välkänt, och att denna kom att fullt utvecklas under 1900-talet likaså. Fr.o.m. 1800-talet kan forskaren inte bara identifiera olika aktörer utan även läsa deras texter och följa upp deras handlingar. Socialhistoria ”nedifrån” blir då möjlig även på ett globalt plan.

Nästan samtidigt som Pomeranz ställde sin fråga utkom en av de första antologierna som ger ett klart svar på frågan om det är möjligt att skriva global socialhistoria. Det av Jan Lucassen redigerade verket *Global Labour History: A State of the Art* är en imponerande uppvisning i att globalhistoria inte längre är politisk eller ekonomisk historia på ett metaplan utan ger lika fruktbara resultat med ett socialhistoriskt tema.² Tyngdpunkten i antologin ligger uttryckligen på arbetets och arbetarrörelsens globala historia och följer huvudsakligen de av Pomeranz uppskisserade två första dimensionerna av en global socialhistoria, nämligen den komparativa (mikro)historiska ansatsen samt studien av framväxten av och jämförelsen mellan komplexa institutioner, organisationer och produktionsanläggningar. Den globala aspekten tillkommer genom att arbetsförhållanden och arbetstagarnas politiska berg- och-dalbana jämförs på olika håll i världen. Att det huvudsakligen handlar om berättelsen om arbetstagarnas politiska och fackliga engagemang, om kampen för ett drägligt liv och om mänskliga rättigheter torde inte förvåna, och förvånande är inte heller att denna globala berättelse sammanvävs med den om arbetarrörelsens uppkomst, splittring i olika fientliga falanger och riktningar samt att den socialdemokratiska huvudfåran i det långa loppet visat sig vara den mest livskraftiga och anpassningsbara.

Mot ett dylikt koncept står bland annat Robert J. C. Youngs framställning av den postkoloniala kritiken till den västerländska metaberättelsen som, tillspetsat, ur ett dylikt perspektiv blir en bakåtläsning av välfärdssamhäl-

² Jan Lucassen (ed.), *Global Labour History: A State of the Art* (Bern 2006).

lets uppbyggnad.³ Young påpekar – med rätta – att det parallellt med den västerländska *mainstream*-berättelsen finns en anti- eller motberättelse som artikuleras både i och utanför Europa och resten av Västvärlden. Denna motberättelse, som även kunde definieras som en antidiskurs, kom efter andra världskriget och de koloniala imperiernas upplösning i Asien och Afrika att utmynna i postkolonialismen. Kritiken mot den rådande eurocentriska världshistoriska metaberättelsen, som även överskuggade arbetarhistorien, gav upphov till kravet på att ge ”den andre” tillbaka sin historia, d.v.s. ”sig själv” då det gällde indiska, arabiska, kinesiska eller afrikanska aktörer. Att bli medveten om sina politiska och samhällliga rättigheter och det eftersträvarvärda i att försöka uppnå en förändring i samhället blir den röda tråden i en postkolonial diskurs, lika mycket som det är fråga om att kritisera rådande genus- och samhällsstrukturer. Här kommer Pomeranz tredje infallsvinkel in, nämligen den som fokuserar på de enskilda aktörerna i globala sociala rörelser. Youngs redogörelse för den postkoloniala kritiken handlar nämligen lika mycket om antikolonialismens och antiimperialismens globala historia – dock utan att gå ned på ett aktörsplan. Hans skiss ger dock en klar vägkarta: denna historia har inte sina rötter i den (västerländska) socialdemokratiska fackförenings- eller partivärlden utan i den radikala vänsterns kortvariga svanesång och dess flört med utomeuropeiska gräsrotsaktivister.⁴

Pomeranz och Young öppnar ett perspektiv som är en av de röda trådarna för skribenterna i detta temanummer, nämligen aktörernas agerande inom globala massrörelser. Men vår avsikt är inte att ge bidrag till en global arbetarhistoria. I stället har vi lagt fokus på aktörers och organisationers visioner av och agerande för internationell solidaritet. Detta perspektiv breddar det arbetarhistoriska till ett globalt socialhistoriskt lika mycket som det inte längre endast är fråga om ett jämförande perspektiv på ett metaplan. I stället öppnas möjligheten till att fokusera på det transnationella och på skärningspunkterna i de olika berättelserna. Internationell solidaritet är, som Steinar Stjernø

³ Robert J. C. Young, *Postcolonialism: An Historical Introduction* (Oxford 2001).

⁴ Om spänningen mellan en ”agitatorisk internationalism” nedifrån och en ”byråkratisk internationalism” ovanifrån och den internationella fackföreningsverksamhetens framväxt, se Richard Hyman, ’Shifting Dynamics in International Trade Unionism: Agitation, Organisation, Bureaucracy, Diplomacy’, *Labor History* 46 (2005:2), s. 137–154. Frågan om utomeuropeiska gräsrotsaktivister och deras visioner om samhällelig förändring som ett förstadium till mera organiserade massrörelser ägnas bl.a. ett särskilt temanummer av tidskriften *International Review of Social History* 49 (2004), Supplement 12.

har visat, en mångfacetterad politisk idéhistoria med minst tre ingångar: den kristliga, den socialdemokratiska och den kommunistiska.⁵ En korsläsning med Young skulle ge att den mest intressanta perioden för artikuleringen av internationell solidaritet även är den minst undersökta, nämligen mellankrigsperioden med fokus på den radikala vänstern och antikolonialismens första våg.

Mellankrigsperioden är självklart inte en ”mörk” eller förbisedd period i varken Europas eller resten av världens historia, men den har länge undersökts som ett förspel till andra världskriget, en något obskyr period ”mellan kriget”. Även den radikala vänsterns nationella agerande, som i dess kommunistiska/stalinistiska/maoistiska form diskrediterats i Västvärlden senast i och med Berlinmurens fall och Sovjetunionens kollaps, har varit föremål för omfattande forskningsprojekt, exempelvis om de nordiska kommunistiska partiernas nationella verksamhet och deras förhållande till Tredje (kommunistiska) internationalen och Sovjetunionen. Det som däremot hittills har råkat i skymundan är historien om de radikala internationella organisationerna under mellankrigsperioden: Moskva var inte enbart naveln för världens kommunistiska partier utan även för en rad s.k. frontorganisationer som verkade på ett globalt plan – eller i varje fall hyste sådana ambitioner.

De mellankrigstida frontorganisationer som är i fokus i detta temanummer är alla numera glömda: Antiimperialistiska ligan, Internationella arbetarhjälpen, Internationella röda hjälpen och Sjöfaranas och hamnararbetarnas international. De uppstod under 1920-talet som en antites till den borgerliga och socialdemokratiska internationella solidariteten och gick i graven med staliniseringen och den stora terrorn i Sovjetunionen på 1930-talet. Ur ett bakåtläsande perspektiv framstår dessa organisationer som mer eller mindre misslyckade experiment som dessutom är svårfångade ur ett nationellt perspektiv. Här vill vi med ett framåtläsande perspektiv bryta en lans för en breddning av en global socialhistoria ”underifrån” och interaktionen mellan det lokala och det transnationella. Våra fallstudier ger även incitament för att utvidga det globalhistoriska perspektivet till att inkludera aktörer och verksamhetsformer från den nordeuropeiska arenan. Alla bidrag i temanumret behandlar på ett eller annat plan interaktionen mellan det lokala och det globala, antingen i form av att aktörerna är verksamma inom organisationer som agerar på ett globalt plan och försöker förverkliga solidaritetens ideal på

⁵ Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe: the History of an Idea* (Cambridge 2005).

sina hemorter eller genom att de drömmer om en bättre värld i ”proletariatets framtidsland”. Att denna typ av verksamhet uppfattades som subversiv av myndigheterna förvånar inte. Även här ligger en spänning mellan den radikala vänsterns krav på agitation och propaganda och de borgerligas och den moderata vänsterns bedömning av innebörden av denna verksamhet under mellankrigsperioden. För de förra handlade det om upplysning och att medvetandegöra individer om klasskampen, de revolutionära idéerna och att styra folkopinionen för att bereda rum för utopin om proletariatets diktatur, för de senare var det fråga om indoktrinering och förvanskning av verkligheten samt att förblinda och förföra ”massorna”. Kruket med det konspirativa träsket är att båda läsningarna om agitationen och propagandan var och är lika möjliga. Här är det slutligen fråga om historiebrukets, minneskulturens och samtidsuppfattningens politisering som med en öppen agenda tillåter att fånga upp samtidigheten av denna mångfald utan att med efterklokhetens dom *a priori* utdöma de åsikter som inte längre är rådande.

Solidaritet från väst och öst

Den finländska kommunismen och den internationella solidariteten under 1920-talet

TAUNO SAARELA

Den internationella arbetarrörelsens samhörighet uttrycktes kanske enklast genom de solidaritetsyttringar som var vanliga då rörelsen i något land hade blivit föremål för repressiva åtgärder eller när den hade inlett en kamp för någon sak. Efter ryska revolutionen kunde man manifesteras sitt stöd för varandra på ett nytt sätt, genom solidaritetsyttringar med arbetarklassen som (ansåg man) kommit till makten i Ryssland. Denna form av solidaritet fick en stark ställning särskilt inom den internationella kommunistiska rörelsen, men den ersatte ändå inte helt och hållet de äldre typerna av solidaritetsyttring. Också den internationella kommunistiska rörelsen strävade efter att befrämja dessa äldre former inom ramen för Internationella röda hjälpen (Internationale Rote Hilfe) och Internationella arbetarhjälpen (Internationale Arbeiterhilfe).

Ämnet för denna uppsats är hur den internationella solidariteten under 1920-talet yttrade sig i förhållande till den finländska arbetarrörelsen, och särskilt dess vänstra flygel. Denna del av rörelsen kallar jag den finländska kommunismen. Den bestod av organisationer och personer som verkade till vänster om det socialdemokratiska partiet samt av Finlands kommunistiska parti (FKP), grundat i augusti 1918 i Sovjetryssland och med högkvarter där, och de funktionärer partiet skickade till Finland. Av de i Finland verksamma organisationerna var de mest betydelsefulla Finlands socialistiska arbetarparti (Suomen sosialistinen työväenpuolue, SSTP) som grundades 1920, och den lösa sammanslutningen de Socialistiska arbetarnas och småbrukarnas valorganisation (Sosialistisen työväen ja pienviljelijäin vaalijärjestö, STPV),

som kom till åren 1924–25. I riksdagsvalen på 1920-talet varierade rörelsens understöd mellan 10 och 15 procent och antalet riksdagsplatser mellan 18 och 27. Ideologiskt fortsatte rörelsen den finländska arbetarrörelsens tradition av självständigt handlande, men tog också intryck av den nya kommunistiska doktrinen.¹

Kontrollpolitiken i Finland efter självständigheten

I Finland rättade man sig inte efter de för västeuropeiska länder typiska parlamentariska demokratins ideal, enligt vilka man fritt får uttrycka och arbeta för olika åsikter. Detta blev mycket tydligt på hösten 1918, då arbetarrörelsens riksdagsledamöter nästan totalt hade stötts ut ur riksdagen. Efter internationella påtryckningar gick inbördeskrigets segrare med på att ordna nyval på vårvintern 1919, och de accepterade också att socialdemokratiska partiet deltog. Senare under 1920-talet kom nonchalansen mot den parlamentariska demokratins ideal framför allt till uttryck i försöken att tysta ner och osynliggöra den finländska kommunismen.

Ämbetsmannaväldet under autonomins tid hade satt djupa spår i det finländska samhället, och inbördeskrigets segrare förde det arvet vidare. De kände samma misstro mot medborgarnas åsikter och åsiktsyttringar som tsarväldet på sin tid. Att folk hade åsikter och stod upp för dem kändes särskilt hotfullt ifall någon ifrågasatte och kritiserade segrarnas uppfattningar. Strafflagen, som skärptes av den ofullständiga lantdagen hösten 1918, vittnade om en strävan att förhindra offentlig granskning av myndigheternas agerande och att göra det svårare att kritisera dem.²

Den offentliga maktutövningen i det självständiga Finland styrdes inte bara av arvet från autonomins tid, utan också av tolkningen av inbördeskriget som utkämpats vintern och våren 1918. Enligt segrarna var kriget ett frihetskrig i vilket finländarna kämpade för Finlands självständighet och den finländska identiteten mot Ryssland och ryssarna. De ville inte medge att bakgrunden till kriget utgjordes av att olika grupperingar inom det finländska samhället hade olika uppfattningar om vartåt utvecklingen borde gå, och

¹ Den finländska kommunismen behandlas mer ingående i Tauno Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923* (Helsinki 1996); Tauno Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930* (Helsinki 2008).

² Jaakko Mäkelä, 'Valtakunta vai kansakunta – repressio vai integraatio? Itsenäistyneen Suomen kontrollipolitiikasta', Timo Soikkanen (toim.), *Turun koulu. Juhani Paasivirran 70-vuotisjuhlakirja* (Turku 1989), s. 236–238.

att det var makten man krigat om. Genom att påstå att de representerade alla finländare och hela Finland uteslöt krigets segrare på sätt och vis förlorarna ur det finländska folket. Frihetskrigstolkningen definierade mer eller mindre förlorarna som landsförrädare, som hade allierat sig med fienden. Bilden av de röda som brottslingar förstärktes genom påståendet att upproret haft som enda syfte att plundra och mörda, att skapa anarki och oordning. Genom denna tolkning legitimerades också segrarnas hårda tag.³

Kriminaliseringen av de röda grundade sig på tanken att inbördeskriget hade brutit ut p.g.a. att den finländska arbetarrörelsens ledare hade smittats av ryssarnas revolutionära agitation.⁴ Deklarationen som avgavs vid FKP:s grundande i augusti 1918 förstärkte uppfattningen att man måste vara på sin vakt mot budskapen från andra sidan östgränsen. Deklarationen och det faktum att FKP:s ledning uppehöll sig i Sovjetunionen bidrog till att man i borgerliga kretsar i Finland lätt tolkade alla samhällseliga rörelser som uppvisade solidaritet med Sovjetryssland/Sovjetunionen samt försvarade de strävanden och verksamhetsformer som dess arbetarrörelse representerade som uttryck för bolsjevikernas strävan till världsrevolution. Sålunda stämplade borgerligt tänkande personer mycket lätt också all kritik av makthavarna och alla åsikter som avvek från segrarnas synsätt som agitation från andra sidan gränsen. Demonstrationer och strejker tolkades å sin sida lätt som förberedelser för ett ”nytt uppror”.⁵

Även om inbördeskrigets segrare kontrollerade landets ideologiska maskineri⁶, litade de inte på att de bara genom ordets makt skulle kunna trygga sina egna åsikters inflytande. De använde sig också av administrativa och rättsliga åtgärder för att hålla avvikande tankar i styr. Det innebar i praktiken att föreningslivet och pressens verksamhet övervakades och begränsades, vilket man skapat en grund för redan under autonomins tid.⁷

³ Juhani Paasivirta, *Suomi vuonna 1918* (Porvoo 1957) s. 373–374; Kari Immonen, *Ryssästä saa puhua ... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39* (Helsinki 1987), s. 99–102, 107–116; Risto Alapuro, *State and Revolution in Finland* (Berkeley, Los Angeles, London 1988), s. 198–200.

⁴ Alapuro, *State and Revolution*, s. 200.

⁵ Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty*, s. 23, 39–58.

⁶ T.ex. Alapuro, *State and Revolution*, s. 206; Erkki Sevänen, *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa vuosina 1918–1939* (Helsinki 1994), s. 138–139.

⁷ Mäkelä, ’Valtakunta’, s. 238–252; Martti Siisiäinen, *Suomalainen protesti ja yhdistykset. Tutkimuksia suomalaisen yhdistyslaitoksen kehityksen ja protestijaksojen suhteesta suurlakosta 1990-luvulle* (Jyväskylä 1990), s. 31–32; Sevänen, *Vapauden rajat*, s. 98, 136–137.

Kontrollen och begränsningarna riktade sig först och främst mot sådana organisationer, tidningar och personer som förhöll sig positivt till jäsningen bland arbetarna åren 1917–1918, och som kunde kopplas till kommunismen och därigenom till Sovjetryssland/Sovjetunionen. Sålunda definierades medlemskap i FKP (som hade sitt högkvarter på den sovjetiska sidan av gränsen) redan i början av 1920-talet som högförräderi eller förberedelse till högförräderi. Samma dom avkunnades också för allt slags deltagande i FKP:s verksamhet.⁸

Med tanke på de finländska arbetarnas rättigheter var det ändå mer bekymmersamt att myndigheterna redan i början av 1920-talet försökte begränsa också annan verksamhet som låg till vänster om SDP på den politiska skalan. Om detta vittnade strävandena att förhindra grundandet av Finlands socialistiska arbetarparti SSTP, och de domar för förberedelse till högförräderi som avkunnades mot personer som skött förberedelserna inför partiets konstituerande möte. Ännu mycket längre gick myndigheterna i augusti 1923, då SSTP:s lokala och nationella ledare och riksdagsledamöter fängslades och partiets verksamhet och publiceringen av dess tidningar förbjöds. Ungdomsorganisationernas verksamhet obstruerades genom att Socialdemokratiska ungdomsförbundet upplöstes 1922 och Socialistiska ungdomsförbundet 1926. Men först genom de förbud mot och upplösningar av föreningar som verkställdes sommaren 1930 lyckades myndigheterna helt förintä den finländska kommunismens mångsidiga nätverk av politiska, kulturella och sociala organisationer. År 1934 hade myndigheterna upplöst allt som allt ungefär 3 250 organisationer i Finland.⁹

Domstolarna gav mycket vaga motiveringar för sina upplösningsbeslut. Till en början hänvisade de till de förbjudna organisationernas programförklaringar och till deras kontakter med Kommunistiska internationalen, vars principer de sades ha anslutit sig till. Denna argumentation hamnade dock mycket snart i bakgrunden, och man började förbjuda organisationer på den grunden att de fortsatte någon redan tidigare förbjuden organisations verksamhet. Samtidigt började man tolka innehav av ledande uppgifter inom dessa organisationer som kriminellt i sig, oberoende av vad personen i övrigt

⁸ Lars Björne, ”...syihin ja lakiin eikä mielivaltaan ...”. *Tutkimus Turun hovioikeuden poliittisista oikeudenkäynnistä vuosina 1918–1939*, Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja 117 (Helsinki 1977), s. 49–74.

⁹ Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty*, s. 161–164, 351–356; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, 401–404; Mäkelä, ’Valtakunta’, s. 251.

hade gjort. Redan i målet mot SSTP betraktades tjänst eller position inom partiet eller dess tidningar som ett brott.¹⁰ Denna tolkning innebar att över 4 000 personer under åren 1918–1939 fängslades i Finland och dömdes till fleråriga fängelsestraff för högförräderi eller landsförräderi.¹¹

Uppmärksamheten kring ”storrättegångarna”

Inskränkningarna i arbetarnas rättigheter och förbuden som riktades mot arbetarorganisationerna kränkte de rättigheter som skrivits in i Finlands regeringsform. Det gav den finländska kommunismens representanter en grund för påståendet att borgerskapet bröt mot sina egna grundlagar och mot den borgerliga demokratins principer då arbetarna hindrades från att organisera sig för att uppnå sina målsättningar eller från att verka i riksdagen, eller då deras yttrandefrihet begränsades.¹²

Frågor kring de medborgerliga rättigheterna hörde till den finländska kommunismens centrala valteman, men deras betydelse visade sig tydligast när rörelsen tvingades försvara sig mot konkreta försök att frånta den dess rättigheter. I samband med de politiska rättegångarna fylldes tidningarnas förstasidor av stort rubricerade försvarstal och redogörelser för förhandlingarna i de viktigare målen. Rättegångarnas betydelse framhövdes genom att de beskrevs som ”storrättegångar”, och genom att man fokuserade på de åtalades antal och fängelsestraffens sammanräknade längd.¹³ Försvarstalen samlades också i pamfletter: år 1923 publicerades *Laittomuutta vastaan* [Mot olaglighet] och 1928 *Punaisten puolesta – valkoisia vastaan* [För de röda – mot de vita].¹⁴

¹⁰ Björne, *Syihin ja lakiin*, s. 82–105; Nestori Parkkari, *Nuoret taistelun tiellä. Suomen vallankumouksellinen nuorisoliike 1900–1944* (Helsinki 1970) s. 134–135.

¹¹ Mäkelä, 'Valtakunta', s. 239.

¹² Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 414–415.

¹³ T.ex. 'Suurjuttu Sosialistista Työväenpuoluetta vastaan', *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja (TT)* 21.11.1923; 'Marraskuun leikkauksen uhrit Turun hovioikeuden tuomittavina', *TT* 18.3.1926; 'Sosialistisen nuorisoliiton suurjutun toinen näytös', *TT* 19. och 20.3.1926; '47:n toverin oikeusjutussa paljastuu hämmästyttäviä asioita', *Työn Ääni (TÄ)* 20.7.1928; 'Hovioikeus tuominnut 46 työläistä yht. yli 121 v. kuritushuonerangaistukseen', *TT* 26.9.1928; 'Suomessa annettu puolen vuoden aikana poliittisista syistä tuomioita yli sata vuotta', *Pohjan Voima* 19.9.1929.

¹⁴ *Laittomuutta vastaan. Hj. Långströmin ja Niilo Vällärin puolustuspuheet Turun hovioikeudessa marraskuulla 1923* (Hämeenlinna 1923); *Punaisten puolesta – valkoisia vastaan. Lehtisiä luokkataistelun uusimmasta historiasta Suomessa. Asiakirjoja ja tosiasiota 5:n ja 49:n syytetyin jutussa* (Helsinki 1929).

Genom att framhålla kränkningarna av de medborgerliga rättigheterna ville den finländska kommunismen ställa de makthavande frågan varför de inte respekterade principerna för den borgerliga demokrati som de sade sig stå för. Samtidigt försökte rörelsen väcka misstro mot det rådande systemet i landet, vilket man trodde sig kunna bidra till genom att föranstalta jämförelser med de västeuropeiska borgerliga demokratierna. Man uttryckte sin förundran över att det kommunistiska partiet i Finland betraktades som kriminellt och över att arbetare dömdes till fängelse för medlemskap i partiet, medan man inte alls handlade så i de skandinaviska länderna, i England, Frankrike eller Tyskland. Man försökte också skapa misstro mot det rådande systemet genom att jämföra Finland med diktaturerna som var på uppgång på olika håll i Europa, eller med tsartidens Ryssland.¹⁵

Med dessa jämförelser ville man inte bara tala till finländare; speciellt under perioder med omfattande arresteringar försökte rörelsen också få medborgare i andra länder, särskilt arbetare, att reagera på skeendena i Finland. T.ex. informerade Socialistiska arbetarnas och småbrukarnas riksdagsgrupp våren 1928 kommunistiska riksdagsgrupper i olika länder om de omfattande fängslanden som då sattes i verket i Finland och bad dem informera arbetarna i sina respektive länder om vad som var på gång.¹⁶

De omfattande arresteringarna och domarna väckte uppmärksamhet särskilt i de nordiska länderna. Hösten 1923 konstaterade Sveriges tongivande liberala tidning *Dagens Nyheter* att man i rättsstater inte hade för vana att kriminalisera åsikter som makthavarna inte gillade. Svenska LO förundrade sig för sin del i en protest som lämnades till Finlands regering över hur förföljelsen kunde tillåtas gå så långt trots att Finland ville uppfatta sig som ett kulturland. Efter fängslanden 1928 framförde Norges arbetarparti och sekretariatet för norska LO sin protest till Finlands regering. I Sverige undertecknade 135 representanter för landets intelligentsia en protestskrivelse, tillkommen på initiativ av tre studentorganisationer, i vilken de finländska myndigheterna anklagades för att ha tolkat lagen godtyckligt, vilket gav Finland en särställning bland de stater som kallades demokratiska.¹⁷ Också ett

¹⁵ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 414–416.

¹⁶ Socialistiska arbetarnas och småbrukarnas riksdagsgrupp 24.4.1928, Folkets Arkiv, Socialistiska arbetarnas och småbrukarnas valorganisations arkiv.

¹⁷ 'Oro i Finland', *Dagens Nyheter* 7.8.1923 ledare; 'Työväenjärjestöjen vainoa ja poliittisia vangitsemisia vastaan', *TT* 16.10.1923; 'Suomen vallanpitäjien touhuja seurataan valppaasti ulkomailla', *TÄ* 14.5.1928; *Punaisten puolesta*, s. 342–345.

stort antal amerikafinska arbetarföreningar kom med protester och solidaritetsyttringar.¹⁸

Ännu klarare uttryckte sig de utländska rättslärda som biträdde försvaret vid nästan alla de större rättegångarna. Redan vid tiden för rättegången mot SSTP anlände svenskarna Georg Branting och Nils Söderqvist till Finland, trots att myndigheterna försökt stoppa deras resa. Branting var en ofta sedd gäst i dessa sammanhang; han var biträde också vid rättegången mot ungdomsförbundet och vid rättegången 1928, trots att myndigheterna varje gång försökte försvåra hans inresa.¹⁹ År 1928 biträdde försvaret även av tysken Joseph Herzfeld. Han hade vid sidan av en lång karriär som jurist också verkat som socialdemokratisk riksdagsledamot redan före första världskriget, och i början av 1920-talet representerade han kommunisterna i riksdagen.²⁰ Man ville tydligen få bredare uppmärksamhet i resten av Europa för rättegången 1928, eftersom man också bjöd in den engelske arbetarrörelseveteranen George Lansbury som observatör, och FKP:s ledning övervägde att bjuda in den österrikisk-tyske reportern Egon Erwin Kisch. Sist och slutligen kunde varken Kisch eller Lansbury komma till Finland.²¹

”Ingen straffas för sina tankar”

De utländska rättsbiträdena bidrog inte egentligen med något nytt till de åtalades försvar, men de betonade kanske starkare än sina finländska kollegor sådana aspekter som föreföll dem märkliga sett från deras respektive hemländers perspektiv. De talade mycket om rättegångarnas politiska karaktär, om karaktären hos brottet högförräderi eller förberedelse till högförräderi, och om hur försvarets arbete försvårades.

Det finländska borgerskapet motiverade de hårda rättsliga åtgärderna mot kommunismen med att Finland p.g.a. sin geografiska position och det nyligen utkämpade inbördeskriget befann sig i en mycket farligare situation än

¹⁸ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 417.

¹⁹ Björne, *Syihin ja lakiin*, s. 352–353; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 417; Detektiva centralpolisens till Utrikesministeriet 31.3.1926; R(iek)ki 3.5.1928, Riksarkivet (RA), Helsingfors, Detektiva centralpolisens och Statspolisens arkiv (DC-Stapo), personakt (pa) 10952 (Georg Branting).

²⁰ Joseph Herzfeld (1853–1939) utnämndes 1928 till ledamot i en särskild domstol grundad för att skydda republiken. Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik. Band 2* (Frankfurt am Main 1969), s. 159–160.

²¹ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 417.

många andra länder. De här förklaringarna övertygade inte Georg Branting, som ansåg att hänvisningen till undantagsförhållanden möjligen kunde ha varit motiverad år 1920, då myndigheterna förhöll sig skeptiska till grundandet av Finlands socialistiska arbetarparti, men att den år 1923 och senare var tvivelaktig. Han befarade att talet om undantagsförhållanden skulle leda in rättsskipningen på ett sluttande plan och att man slutligen skulle hamna i en situation som påminde om godtycke, där åtal skulle väckas på rent politiska grunder och på initiativ av landets politiska förvaltning.²²

I försvarstalen bestred de åtalade ända från början att de skulle ha gjort sig skyldiga till högförräderi eller förberedelse till högförräderi. Redan i rättegången mot SSTP:s grundare vintern 1921 förklarade de åtalade för åklagaren att förberedelse till högförräderi krävde att man utfört en handling enligt lagen – det räckte inte med enbart en avsikt. I denna argumentation stödde man sig ofta på ett utlåtande av professorn i straffrätt vid Helsingfors universitet Allan Serlachius från augusti 1920.²³

De utländska biträdena lyfte klarast fram hur den finländska praxisen avvek från det som var brukligt i resten av världen, och hur den stod i strid med accepterade principer för en rättegång. Nils Söderqvist förklarade i januari 1924 att rättsskipningen hamnade på villovägar om man började döma människor skyldiga till förberedelse till högförräderi utgående från programförklaringar. Enligt honom skulle man då bryta mot den princip som domstolar överallt accepterade, enligt vilken ingen får dömas för sina tankar.²⁴ Också Georg Branting hänvisade till yttrandefriheten som tryggades i Finlands regeringsform, men han koncentrerade sig på att bevisa att det inte gick att hitta någonting i SSTP:s handlingar som tydde på högförräderi. Partiet hade inte ägnat sig åt hemlig, illegal verksamhet, utan det hade verkat på samma sätt som de andra partierna i Finland. Att SSTP:s medlemmar hade korresponderat med finländare som levde i exil i Sovjetryssland kunde enligt Branting inte uppfattas som förberedelse till högförräderi.²⁵

Vid rättegången 1928 visade tysken Joseph Herzfeld och finländaren Eino Pekkala mer konkret än tidigare att förberedelse till högförräderi enligt fin-

²² Georg Branting, *Oikeudenkäyttö Suomessa. Muutamia asiakirjoja selityksineen* (Helsinki 1925), s. 29, 75–81, 86–89; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 418.

²³ Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty*, s. 163–164; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 418.

²⁴ Branting, *Oikeudenkäyttö*, s. 85–86.

²⁵ Branting, *Oikeudenkäyttö*, s. 71–75, 78–79, 86–88.

ländsk lag innefattade en avsikt att upphäva statskicket med våld, en plan för att förverkliga avsikten och ett försök att sätta planen i verket vid en viss tidpunkt genom att skaffa vapen, sammankalla trupper eller på något annat sätt. Beslutet att grunda FKP skapade enligt Herzfeld inte en sådan organisation vars strävan var att skaffa vapen i syfte att upphäva statskicket; partiets målsättning var inte att utföra någon konkret handling.²⁶

Någon konkret handling kunde man heller inte påvisa med hjälp av den kedjebildningsprincip som rätten gärna hänvisade till, enligt vilken organisationer var kriminella för att de fortsatte tidigare förbjudna organisationers verksamhet, trots att de i sitt program förklarade sig göra något annat. Särskilt under rättegången mot ungdomsförbundet kritiserade Georg Branting den här principen: kriminalitet kunde inte ledas i bevis genom hänvisningar till någon tidigare organisations principer. Branting vände sig särskilt mot försöket att bevisa en organisations kriminalitet genom att påvisa att personer som hört till tidigare upplösta organisationer gått med i den; denna princip ledde enligt honom till att myndigheterna inte tillät dessa personer att dra lärdom av avkunnade domar. Branting uppmanade rätten att se på saken från motsatt håll: att en person gått med i en ny organisation och förbundit sig vid dess principer var ett bevis på att personen i fråga förändrats.²⁷

Branting rådde också de åtalade att avvisa påståenden om att det bakom organisationer som var verksamma i Finland skulle finnas andra organisationer med egna syften och egen ledning. Det faktum att en person som kallade sig kommunist anslöt sig till en i Finland verksam organisation gjorde enligt Branting inte organisationen kommunistisk. Saken måste snarare ses tvärtom; en person ansluter sig till en organisation för att verka inom dess ramar.²⁸ De åtalade och deras försvarsadvokater förkastade alltså den uppfattning som åtalen vilade på, att roten till all deras verksamhet fanns i Moskva eller i FKP.

Försvarsadvokaterna och en del åtalade avvisade å andra sidan tolkningen att medlemskap i FKP skulle utgöra förberedelse till högförräderi. Nils Söderqvist förundrade sig över den tolkningen redan under rättegången mot SSTP, men saken behandlades utförligare år 1928, då de fängslade anklagades för att ha deltagit i FKP:s arbete. I det sammanhanget vidareutvecklade Joseph Herzfeld den av Söderqvist anförda jämförelsen med Västeuropa, där

²⁶ *Punaisten puolesta*, s. 273–278 (Herzfeld), 309–319 (Pekkala).

²⁷ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 419.

²⁸ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 419.

det inte skulle falla domstolarna in att förbjuda kommunistiska partier eller bestraffa deras medlemmar bara p.g.a. medlemskap i partiet. I västländer bestraffades medlemmar i kommunistiska partier bara om de utförde handlingar som syftade till ett våldsamt omstörtande av statsskicket.²⁹

Herzfeld korrigerade också de finländska myndigheternas uppfattning om vad en revolution är; en revolution är ingen kupp. Enligt Herzfeld ansåg kommunistpartierna att en revolution är möjlig först i en situation där folkets stora majoritet inte längre står ut med den samhälleliga och politiska situationen och har anslutit sig till revolutionssträvandena. Därför försökte kommunistpartierna liksom andra partier vinna understöd genom agitation bland olika folkgrupper.³⁰

De utländska rättsbiträdena stötte också på det problemet att de, eller de åtalade, hade stora svårigheter med att i förväg få tillgång till alla rättegångshandlingar. Detta gällde särskilt protokollen från polisundersökningen som låg till grund för åtalen, och under vilken de anhållna inte hade rätt att få juridisk hjälp. Efter fångslandena våren 1928 bad rättsbiträdena inrikesministern att få kopior på protokollen, men ministern gjorde ingenting åt saken. Justitiekanslern, hos vilken man anförde klagomål, tog åtminstone ställning i frågan, han slog nämligen fast att klagomålet inte gav anledning till några åtgärder. Detta föranledde Branting att konstatera att försvaret hade reducerats till att sköta en tämligen värdelös och förödmjukande skenuppgift, eftersom det inte fick bekanta sig med centrala handlingar i målet. Försvaret försvårades också av att rättsbiträdena varken hade möjlighet att bekanta sig med de anhållnas förhållanden eller diskutera med sina huvudmän konfidentiellt innan rättegången.³¹

Även om de utländska rättsbiträdena ibland uttryckte sin frustration över det finländska rättegångsförfarandet, tog de envist upp olägenheterna som vidlådde rättegångarna till diskussion. Det var sålunda inte deras fel att de åtalades försvarstal ofta fick formen av kraftfulla moralpredikningar riktade mot felen och orättvisorna i det rådande systemet – även om de säkert inte

²⁹ Branting, *Oikeudenkäyttö*, s. 82–83; *Punaisten puolesta*, s. 156–157 (Kivi), 189 (Vuorio), 208 (Enne), 262 (Tuominen), 280 (Herzfeld); 'Tohtori A. Herzfeld lukee Suomen lakia', *TT* 28.7.1928.

³⁰ *Punaisten puolesta*, s. 280–281.

³¹ Björne, *Syihin ja lakiin*, s. 354–355; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 421–422.

hade något emot sådana samhällskritiska tongångar.³² De utländska rättsbiträdena hade så vitt man vet inte heller någon andel i de åtalades allt större beredskap att protestera mot att de ställdes inför rätta. Dessa protester kunde t.ex. ta sig uttryck i att man sjöng *Internationalen* eller i hurrarop för den kommunistiska rörelsen.³³

De finländska makthavarna var inte särskilt förtjusta över att det kom utländska rättslärda till Finland och tog ställning till förhållandena i landet. Därför försökte de finländska myndigheterna gång på gång neka svenska rättslärda inresetillstånd. Den negativa inställningen underblästes av att Georg Branting 1924 publicerade boken *Rättvisan i Finland. Några dokument med kommentarer*, som översattes till finska följande år. Branting gav också senare både i Finland och i Sverige utlåtanden om det politiska och juridiska systemet i Finland.³⁴ Utlåtandena fick Detektiva centralpolisen att hävda att Branting hade ”bedrivit kommunistisk propaganda genom att på grövsta sätt missfirma och kränka rättsystemet och myndigheterna i Finland”.³⁵ Professor Allan Serlachius nöjde sig, i en pamflett utgiven på franska, med att i diskretare stil klandra Branting för att ha blandat ihop politik och juridik.³⁶

De finländska myndigheterna försökte också skapa en bild av att de svenska rättslärda som kom till Finland gick vårt östra grannlands ärenden. På första sidan i Detektiva centralpolisens personliga dossier över Georg Branting karakteriserades denne som ”Tjekans juridiska ombud och chef för dess politiska avdelning 1922”. I sitt brev till Utrikesministeriet intygade Detektiva centralpolisen att Branting var ”röd” och hotade Finlands rykte.³⁷ På hösten 1930 försökte åklagaren å sin sida förhindra Brantings verksamhet som rättsbiträde genom att påstå att denne hade bedrivit kommunistisk propaganda och mottagit understöd i rubel för sin verksamhet som biträde. Att Branting återvände till Sverige mitt i rättegången berodde ändå främst på hotelser från Lapporörelsens sida.³⁸

³² Om sådana försvarstal, se t.ex. *Punaisten puolesta*, s. 186–192 (Vuorio), 246–258 (Tuominen).

³³ Parkkari, *Nuoret*, s. 135–136; Björne, *Syihin ja lakiin*, s. 369–371; *Punaisten puolesta*, s. 47 (Korhonen), 147 (Taimi), 215 (Latva), 266 (Visanen).

³⁴ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 418.

³⁵ DC till Utrikesministeriet 31.3.1926, RA, DC-Stapo, pa 10952 (Georg Branting).

³⁶ Allan Serlachius, *La Justice en Finlande. Réponse à M. Georg Branting* (Helsinki 1925).

³⁷ DC till Utrikesministeriet 31.3.1926, RA, DC-Stapo, pa 10952 (Georg Branting).

³⁸ Björne, *Syihin ja lakiin*, 351, 356; K.G. Malms PM, RA, DC-Stapo, pa 10952 (Georg Branting).

Allt detta förmådde ändå inte göra slut på Brantings intresse för att hjälpa till vid rättegångar i Finland; han försökte komma in i landet under sensommaren 1935 för att biträda försvaret vid rättegången mot Toivo Antikainen, och åter på hösten 1941 vid rättegången mot de s.k. sexlingarna. År 1935 lyckades det honom att sticka sig in i landet, men under krigsåren fick han inte visum. Visum nekades i och för sig också en annan svensk rättslär, Sven Hultman, som inte hade lika dåligt rykte i Finland som Branting.³⁹ Också svensken Arvid Rudling, som biträdde Toivo Antikainen, stötte på svårigheter.⁴⁰

Hjälp till de politiska fångarna

Makthavarna i Finland kan ha haft rätt i sitt påstående att de utländska rättsbiträdenas omkostnader betalades i rubel; svenskarna kom till Finland på svenska kommunistiska partiets initiativ, och Herzfeld var medlem av KPD och därtill en av grundarna av den Kommunistiska internationalen närstående Internationella röda hjälpen i Tyskland. Det internationella solidaritetsarbete som uppstått inom Kommunistiska internationalen hade ändå en mer direkt beröring med Finland genom biståndet till de politiska fångarna.

De politiska fångarnas sak var från början viktig för den finländska kommunismen. Redan i början av 1920-talet grundades på många håll kommittéer för fånghjälp, som samlade in medel för att leverera matpaket till de fångslade. En del av dessa kommittéer fortsatte sin verksamhet efter att SSTP upplöstes.⁴¹ I mitten av 1920-talet började man dock diskutera grundandet av en mer enhetlig organisation.

Bakgrunden till detta var, förutom vågen av fångslanden, det intresse som Internationella röda hjälpen i slutet av 1923 visat för fångslandena och för biståndsverksamhet i Finland. Internationella röda hjälpen, som i Finland var känd under sin ryska akronym MOPR (Mezjdunarodnaja organizatsija pomosjtji bortsam revoljutsii) hade bildats hösten 1922 för att hjälpa offren för den borgerliga terrorn i Polen. Kommunistiska internationals fjärde kongress

³⁹ Penttiläs PM 17.8.1935, RA, DC-Stapo, pa 10952 (Georg Branting); Björne, *Syihin ja lakiin*, s. 352.

⁴⁰ Ensio Hiitonon, *Vääryyttä oikeuden valekaavussa* (Hyvinkää 1953), s. 340–346.

⁴¹ Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty*, s. 186–187; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 442.

gjorde 1924 den till en permanent organisation, som strävade efter att i snabb takt utsträcka sin verksamhet till olika länder.⁴²

MOPR:s intresse fick FKP:s ledning att föreslå att det i Finland skulle grundas en offentlig avdelning av Internationella röda hjälpen. Till en början var tanken att en sådan kunde bildas av Biståndskommittén för de svältande i Ryssland (Venäjän nälänhätäisten avustuskomitea) som grundats i Finland 1921 eller av Biståndskommittén för politiska fångar och föräldralösa efter dem som dött i inbördeskriget på röda sidan, grundad av Finlands Landsorganisation (Suomen ammattijärjestö, SAJ) i januari 1924. MOPR ville ändå ha sin egen organisation i Finland, så att man skulle kunna hävda sig i konkurrensen med en annan biståndsorganisation, Internationella arbetarhjälpen.⁴³

Någon sådan organisation grundades ändå aldrig, eftersom FKP:s ledning i februari 1925 kom till slutsatsen att det inte var möjligt att verka offentligt i Finland i MOPR:s namn, utan man fick hålla kontakt med MOPR via FKP. Partiet strävade efter att knyta organiserandet av MOPR-arbetet till kvinnoverksamheten, men man drömde å andra sidan om att engagera breda, obundna och oorganiserade folklager i den politiska kampen. Det blev ingenting av det heller, och initiativet till en nyorganisering av fångarbetet togs sist och slutligen av tidigare politiska fångar, på vilkas tillskyndan de politiska fångarnas understödsförening grundades i Helsingfors.⁴⁴

Enligt modell från Helsingfors grundades det senare under hösten 1925 och i början av 1926 motsvarande understödsföreningar i landets största städer, och också på några orter på landsbygden. I slutet av 1926 fanns det understödsföreningar på 33 orter, med drygt 2 000 medlemmar sammanlagt. Därefter ökade antalet föreningar inte särskilt mycket: i slutet av 1928 fanns det 38 och sommaren 1930 41 föreningar. I slutet av 1927 hade föreningarna 6 500 medlemmar.⁴⁵

⁴² Om MOPR:s första tid, se E. H. Carr, *Socialism in one country 1924–1926. Volume three* (Harmondsworth 1972), s. 985–986; *För leninismen. Teser och resolutioner antagna på Kommunistiska Internationalens femte världskongress Moskva, 17 juni – 8 juli 1924* (Stockholm 1926), s. 137–139.

⁴³ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 442–443.

⁴⁴ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 443–444.

⁴⁵ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 444.

Utvecklingen motsvarade ändå inte FKP-ledarskapets drömmar om en masorganisation.⁴⁶ Drömmarna hade möjligen sin grund i Internationella röda hjälpens och Internationella arbetarhjälpens omfattande verksamhet i Tyskland.⁴⁷ FKP-ledningens och de i Finland verksamma föreningsaktivitas uppfattningar om den nya organisationens karaktär gick också isär. Ledningen ville att den nya organisationen främst skulle delta i rättegångarna och i de åtalades försvar, medan man i Finland snarare uppfattade det som understödsföreningarnas uppgift att skaffa offentlighet för de politiska fångarnas sak och att hjälpa dem som redan hamnat i fängelse.

De politiska fångarnas sak lyftes fram i offentligheten under en särskild politiska fångarnas vecka, som ordnades första gången under den andra veckan i december 1925. Veckans syfte var till en början att bidra till grundandet av understödsföreningar, men också att lyfta fram de politiska fångarnas sak och samla in medel för att hjälpa dem. Tanken på ett särskilt evenemang ägnat fångarnas sak var inte helt ny; i Uleåborg hade man firat nyårsafton som de politiska fångarnas dag.⁴⁸

De politiska fångarnas vecka hade också en internationell föregångare: i Moskva hade man ett år tidigare ordnat en MOPR-vecka under den första veckan i december⁴⁹, och FKP:s ledning hade redan då uppmanat i Finland varande medlemmar av den finländska kommunismen att ordna en fångvecka också i Finland. I Finland fick veckans placering nationell särprägel då den ordnades kring självständighetsdagen, vilket erbjöd ett lägligt tillfälle att förundra sig över varför medlemmar av arbetarrörelsen som kämpat för landets självständighet satt i fängelse. Veckans placering påverkades också av mer praktiska hänsyn: tanken var att människor är mer känslösamma och benägna att hjälpa i juletider. Beslutet om att flytta de politiska fångarnas vecka 1929 till senare hälften av mars, som fattades på rekommendation från MOPR, var inte lyckat för Finlands del, eftersom det ordnades många andra

⁴⁶ *Suomen Kommunistinen Puolue. Puoluekokousten, konferensien ja Keskuskomitean plenumien päätöksiä. Ensimmäinen kokoelma* (Leningrad 1935), s. 133–134, 191–194; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 443–445.

⁴⁷ Om organisationernas verksamhet i Tyskland, se t.ex. Hartmann Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung (1890–1933)* (Frankfurt/New York 1980), s. 98–115.

⁴⁸ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 448.

⁴⁹ Om veckan, se Carr, *Socialism*, s. 987; IRH:s (Internationale Rote Hilfe) organiseringscirkulär 17.10.1924, f. 516, op. 2, d. 829, RGASPI.

propagandaveckor just vid den tiden på året och de politiska fångarnas sak hamnade i skuggan av dem.⁵⁰

De politiska fångarnas sak lyftes fram också genom särskilda pamfletter och broschyrer. Den år 1925 publicerade *Huuto syvyydestä* (ung. Ett rop ur djupet), som beskrev de politiska fångarnas situation, kom tydligen till på MOPR:s initiativ i syfte att sprida kunskap utomlands om de politiska fångarna i Finland.⁵¹ Årsboken som senare gavs ut av de politiska fångarnas understödsförening i Helsingfors och tidskriften *Punainen Huolto*, som utkom under 1929, var snarare ägnade att stöda rörelsens egen biståndsverksamhet.⁵²

Att hjälpa dem som dömts till fängelse var en viktig del av understödsföreningarnas verksamhet. Redan under SSTP:s tid ordnade biståndskommittéerna kvällar och fester för att samla in biståndspengar. Man fick också in pengar genom donationer från olika organisationer. Inkomsterna från kvällar och fester, medlemsavgifter och donationer var också för understödsföreningarnas del de huvudsakliga inkomstkällorna. De utökades med hantverksförsäljning och de till en början slutsålda publikationerna. De i Finland insamlade medlen fylldes på med de penningssummor som MOPR bidrog med för fångarnas julpaket och genom insamlingar ordnade av MOPR:s sovjetiska medlemsorganisationer, särskilt den till hederschef för de finländska politiska fångarna utnämnda Vjasma-avdelningen. Också amerikafinska arbetarorganisationer bidrog med medel till fånghjälpen.⁵³

En del av medlen som kom från utlandet var avsedda att täcka rättegångskostnader, men huvuddelen av de på olika sätt insamlade och donerade pengarna användes till matpaket till fångarna. Paketerna innehöll vanligen smör, socker, skorpor, te eller kaffe och tobak. Ibland sände man också pengar till fångarna, och även de fångslades familjer och ”röda” föräldralösa fick mindre summor.⁵⁴

Understödsföreningarnas stöd till de politiska fångarna var inte enbart av materiell art: medlemmar i understödsföreningarna eller andra föreningar

⁵⁰ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 448–449.

⁵¹ *Huuto syvyydestä. Poliittisten vankien, heidän omaistensa ja punaorpojen puolesta.* (Helsinki 1925).

⁵² *Punainen Huolto (PH)* utkom 10.12.1928, 15.3., 25.6., 25.9. och 15.12.1929 samt 15.3.1930.

⁵³ Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty*, s. 186–187; Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 445–446.

⁵⁴ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 446.

kunde också brevväxla med vissa politiska fångar. Även om fångarna fick breven bara en gång i månaden, ansåg de att breven och hälsningarna var viktiga och stärkte modet.⁵⁵

Den internationella solidaritetens gränser

De politiska fångarnas understödsförening, som hade grundats för att stöda de politiska fångarna, samarbetade nära med den internationella organisationen MOPR, som strävade efter att bygga upp ett brett, gränsöverskridande solidaritetsarbete. De politiska fångarnas sak blev ändå aldrig i Finland en internationell angelägenhet på samma sätt som de politiska rättegångarna. MOPR samlade visserligen information om politisk förföljelse också i Finland och publicerade den i sina egna böcker, men denna information fick inte samma genklang i den finländska offentligheten som de kommentarer som framfördes i Skandinavien beträffande rättsskipningen i Finland.

Man ville inte ge den internationella solidariteten publicitet av rädsla för att myndigheterna skulle ingripa i understödsföreningarnas verksamhet om de internationella kontakterna avslöjades. Således förmedlade man på hemlig väg till de politiska fångarna i Ekenäs tvångsarbetsanstalt de hälsningar som MOPR:s sovjetiska underavdelningar sände dem, och som mestadels föranleddes av den kommunistiska rörelsens internationella märkesdagar. I hälsningarna jämfördes ofta de finländska fångarnas lidanden med arbetarnas kamp i andra länder, och man bedyrade att den dag snart skulle randas då proletärer i alla länder ”med sin tunga proletära slägga skall krossa låsen till borgerskapets fängelsehålor”.⁵⁶

Hälsningar från MOPR:s sovjetiska underavdelningar framfördes ibland också offentligt, även om resultaten kunde bli olyckliga med tanke på själva målsättningen. I understödsföreningens i Helsingfors fjärde årsbok publicerades t.ex. en hälsning till de politiska fångarna i Ekenäs från MOPR-medlemmar som arbetade vid Karelska republikens centrala ämbetsverk, och hälsningen fick Justitieministeriet att beslagta årsboken. Bokens ansvarige utgivare dömdes för sin del till två månaders fängelse för ”lovordande av brottslig handling”: hälsningen redogjorde för det socialistiska Karelens ut-

⁵⁵ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 447.

⁵⁶ Hälsningar skickades av MOPR-avdelningarna vid bl.a. Karl Marx-, Engels-, Svetlana- och Röda viborgaren-fabrikerna, vid telefonfabriken Röda gryningen och Leningrads skogsinstitut, och av MOPR i Petroskoj. Citatet ur Röda gryningens hälsning.

veckling, förkunnade vapenbrödraskap med dem som fängslats av ”klassväldet” i Finland och förutspådde kapitalismens undergång.⁵⁷

I det internationella solidaritetsarbetet förblev finländarna i huvudsak mottagande part, trots att FKP:s ledning beskyllde verksamheten för att vara snävt nationell och uppmanade till insamlingar för och solidaritetsyttringar med andra länder. Också MOPR strävade efter att befrämja finländarnas internationella solidaritet, och utnämnde De politiska fångarnas understödsförening till ”hederschef” för de estniska fångelserna i Pärnu och Krenholm, vilket innebar att de finländska solidaritetsyttringarna skulle koncentreras särskilt till de politiska fångarna i dessa fångelser. Det är möjligt att MOPR:s inblandning ökade den finländska beredskapen att engagera sig i konkreta solidaritetsmanifestationer. De politiska fångarnas understödsförening i Helsingfors hjälpte estniska politiska fångar genom penningförsändelser, även om det betraktades som vanskligt att få de insamlade pengarna ända fram till fångarna.⁵⁸

Finlands isolering och myndigheternas misstänksamhet bidrog till att den finländska kommunismen främst var mottagande part i det solidaritetsarbete som organiserades inom den internationella kommunistiska rörelsen. Rörelsen försökte utnyttja utlåtanden både från den skandinaviska arbetarrörelsen och från utländska rättslärda som kommit till Finland för att undergräva det finländska politiska systemets legitimitet. Det stöd som kom från Internationella röda hjälpen gavs däremot inte samma publicitet.

⁵⁷ ”Taistelutervehdys poliittisille vangeille ja Punaisen Huollon lukijoille”, *PH* 10.12.1928, innehållande en hälsning från MOPR:s länskommitté i staden Vjasma; ”Tervehdys Tammisaaren poliittisille vangeille”, i boken *IV Vuosikirja 1928* (Kuopio 1929), s. 56–59; Förteckning över tryckfrihetsåtal väckta av Justitieministeriet 1919–1939, RA, Justitieministeriets arkiv.

⁵⁸ Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous*, s. 459.

Stockholm – Hamburg – Köpenhamn:
Nordeuropeiska noder
i Kominterns globala
kommunikationsnätverk,
1920–1933

HOLGER WEISS

Hitlers och nazisternas maktövertagande i Tyskland i januari 1933 kom ingalunda som en kалldusch för samtiden, allra minst för Tredje eller Kommunistiska internationalen (Komintern). Redan året innan hade de kommunistiska analytikerna i Moskva och Berlin förutspått att nazisterna skulle kunna ta hem spelet i Tyskland. För att tillmötesgå denna eventualitet hade en rad evakueringsplaner för centrala kommunistiska enheter utarbetats: om skräckscenariot – mot förmodan, hoppades man – verkligen inträffade, skulle enheterna snabbt avvecklas och deras arkiv och material smugglas ut ur Tyskland så att verksamheten kunde etableras på ny ort under mer gästvänliga omständigheter. Det fanns dock flera krus i planen: vem skulle handha operationen och var kunde verksamheten etableras?

Nödvändigheten av en evakueringsplan för den kommunistiska verksamheten i Tyskland var uppenbar i och med att centrala enheter i Kominterns apparat hade sina sekretariat i landet. Tyskland var inte bara en betydelsefull länk för Komintern och dess förbindelseorgan OMS¹, utan landet innehade

¹ Otdel Mezjdunarodnyh Svjazej eller Avdelningen för internationella förbindelser. Den leddes huvudsakligen av Josif (Osip) Pjatnitskij (1882–1939). Det låg länge ett skimmer av hemlighet och ovetskap över OMS verksamhet. Genom öppningen av Kominternarkivet i Moskva har en rad studier om organisationen sett dagens ljus, den senaste av dem ingår i den mycket omfattande och gedigna undersökningen av Moskvas hemliga kommunikationsnätverk

en viktig plats i Sovjetunionens internationella verksamhet. Tysklands centrala position för både Komintern och Sovjetunionen bestod i att landet till skillnad från Storbritannien eller Frankrike inte bara hade en neutral inställning till Sovjetunionen utan att landets kommunistiska parti, KPD, kunde verka relativt fritt. Ur Kremls synvinkel framstod Storbritannien och Frankrike däremot som hotfulla: den politiska ledningen i bägge staterna oscillerade länge mellan öppen antibolsjevism och aversion mot den sovjetiska staten. Visserligen slog framför allt Storbritanniens politiska ledning tidvis in på en mer försonlig ton gentemot makthavarna i Moskva, utan att dock lyckas skapa ett ömsesidigt förtroende mellan staterna. Ett förestående ”imperialistiskt överfall”, där västmakterna konspirerade mot proletariats väld i öster sågs av makthavarna i Kreml, inte minst Stalin, som ett realistiskt hot. Föga överraskande var misstänksamheten ömsesidig: de västeuropeiska stormakterna såg med mycket oblida ögon på både Sovjetunionens och Kominterns antiimperialistiska och antikolonialistiska retorik. Ur deras synvinkel sysselsatte sig kommunisterna, både i Moskva och hemma, med subversiv verksamhet som hotade att underminera den rådande samhälls- och världsordningen.²

Västmakternas nästan maniska oro över kommunisternas internationella subversiva verksamhet under mellankrigstiden var ingalunda obefogad. Brittiskt och franskt kontraspionage och bägge ländernas säkerhetstjänster hade vid olika tillfällen avslöjat komplotter och sammansvärjningar genom vilka man hade strävat efter att störta koloniala regimer eller så ett världsrevolutionens frö inom arbetarklassen i Västeuropa och i kolonierna. Å andra sidan kunde framför allt inte den brittiska regeringen förbjuda kritisk politisk

under Stalins tid av Niels Erik Rosenfeldt, *The "Special" World: Stalin's Power Apparatus and the Soviet System's Secret Structures of Communication 1–2* (Copenhagen 2009), särskilt del 2, s. 220–255. Se även Niels Erik Rosenfeldt, *Stalin's Secret Chancellery and the Comintern: Evidence about the Organizational Patterns* (Copenhagen 1991), Peter Huber, 'The Cadre Department, the OMS and the 'Dimitrov' and 'Manuilsky' Secretariats during the phase of the Terror', Mikhail Narinsky och Jürgen Rojahn (eds.), *Center and Periphery, the History of the Comintern in the Lights of New Documents* (Amsterdam 1996), s. 122–152, samt Peter Huber, 'Structure of the Moscow Apparatus of the Comintern and Decision-making', Tim Rees and Andrew Thorpe (eds.), *International Communism and the Communist International 1919–1943*, (Manchester/New York 1998), s. 41–66.

² En bra översikt över förhållandet mellan Sovjetrysslands diplomatiska strävanden och de brittiska och franska positionerna gentemot landet ger Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919–1933* (Oxford 2005), s. 533–558.

verksamhet, varken hemma eller i kolonierna – så länge som de inblandade parterna höll sig inom parlamentarismens och lagens ramar. Samhällskritiska rörelser fanns det gott om – både i Europa och (i en mindre omfattning) i kolonierna. Västmakternas trumfkort var att man mer eller mindre suveränt kontrollerade det globala kommunikationsnätverket: posten och telegrafan. Ifall Moskva eller någon annan ville upprätta kontakter med radikala aktörer kunde detta endast ske genom brev eller telegram. Brevsekretessen hade föga betydelse och bröts öppet när det gällde suspekta individer, något som alla inblandade var väl medvetna om. Här låg framför allt Kominternledningens dilemma: hur kunna kommunicera med kommunistpartiernas ledning? Det gällde alltså för ledarna i Moskva att utveckla ett system som skulle undgå västmakternas argusögon. Systemet kunde endast i yttersta nödfall använda sig av Sovjetunionens diplomatpost – officiellt gjorde Sovjetledningen sitt yttersta för att framställa den egna staten som väsenskiild från Komintern.³ Kvar stod kurirverksamheten: effektiv när den fungerade, men beroende av en fungerande infrastruktur. Det var inom det mycket komplicerade kommandonätverket mellan Kominternledningen i Moskva och de utländska kommunistiska partierna som två orter i Tyskland kom att bli relästationer: Berlin och Hamburg.

Syftet med denna uppsats är att ge en beskrivning av Kominterns hemliga kommunikationsnätverk mellan åren 1920 och 1933. I fokus står nätverkets västliga riktning, d.v.s. förbindelsen mellan Moskva och olika kommunistiska grupperingar i Europa och i den atlantiska världen. Inom detta nätverk kom de kommunistiska cellerna i Berlin och Hamburg att inta centrala positioner. Verksamheten i de olika byråer och enheter som fanns i städerna kan inom Kominterns kommunikationsnätverk liknas med omfördelningsstationens: de var mellanstationer i en kommunikationskedja där ingående och utgående försändelser omfördelades eller omdirigerades. Uppbyggnaden av Kominterns hemliga kurirverksamhet och utvecklingen av Hamburg och Berlin till det västliga kommunikationsnätverkets nav leder spåren till Östersjöregionen. Kurirverksamhetens nordliga dimensioner, som under 1920-talets första hälft hade sina fixpunkter i Reval och Stockholm, utgör uppsatsens första del. I den andra delen flyttas fokus till Hamburg och Kominterns centrala kommunikationsenhet, nämligen de internationella hamnbyråerna

³ Beslutet om att avskilja Sovjetrysslands officiella förbindelser till broderpartierna i Europa fattades redan år 1921. Se vidare Alexander Watlin, *Die Komintern. Gründung, Programmatik, Akteure* (Berlin 2009).

och den år 1930 grundade Internationalen för sjöfarare och hamnarbetare eller ISH. Även denna verksamhet kom att ha en nordisk dimension, framför allt efter 1933.

Bristen på tillgängligt källmaterial gör rekonstruktionen av Kominterns hemliga kurirverksamhet till en utmaning för forskaren. Så som Niels Erik Rosenfeldt har konstaterat lämnade verksamheten litet spår efter sig. Avsikten var att skapa ett å ena sidan vattentätt, å andra sidan ytterst fragmenterat system där kontakterna mellan de olika instanserna skulle vara minimala. Vanligtvis användes kurirer, endast undantagsvis användes telefon, post, telegraf eller kamouflerade meddelanden i pressen.⁴ Materialet för denna uppsats kan därför klassificeras som indirekt: det är inte fråga om handlingar som de inblandade lämnade efter sig utan om nedslag i rapporter och texter där verksamheten skymtar fram. Den första delens källmaterial utgörs av handlingar som samlats ihop av det svenska utrikesdepartementets (UD) under rättelseavdelning. Materialet består dels av avskrifter av hemliga rapporter om Kominterns verksamhet som svenska attachéer i utlandet lyckats komma över, dels av tidningsutklipp ur svenska och utländska tidningar. Materialet ger möjlighet till att skissera upp konturerna av Kominterns tidiga internationella nätverk i Östersjöregionen, dock inte mer än så: en mer omfattande beskrivning och analys skulle kräva en djupdykning i Kominternarkivet i Moskva. Den andra delen bygger dels på material från Kominternarkivet⁵, dels på memoarer och nyare forskningslitteratur. Själv kom jag ISH och dess internationella nätverk på spåren genom det s.k. "Negersekretariatet" eller International Trade Union Committee of Negro Workers (ITUCNW) som fanns i samma lokaler som ISH i Hamburg mellan 1930 och 1933. Kominterns ledning i Moskva uppfattade ITUCNW som en hjälporganisation till ISH, meningen var att afrikanska sjömän skulle engageras som kurirer och kontaktpersoner för ISH och den övriga Kominternapparaten. Glimtar av ISH:s verksamhet skymtar således fram i ITUCNW:s arkivmaterial i Moskva, och tillsammans med den tillgängliga forskningslitteraturen kan konturerna för detta globala nätverk skissas upp. Vissa rudimentära insikter i ISH:s verksamhet ges i Richard Krebs alias Jan Valtins mycket omtvistade

⁴ Rosenfeldt, *The "Special" World* 2, s. 179.

⁵ Kominternarkivet utgör en del av det Centrala partiarkivet vid Institutet för marxism-leninism, numera Statsarkivet för politisk och socialhistoria eller Rossijskij gosudarstvennyj archiv sotsialno-polititjeskoj istorii (RGASPI).

bok *Out of the Night*.⁶ Boken, som publicerades redan år 1941, är en av de tidigaste uppgörelserna av en f.d. kommunist med dennes verksamhet inom Komintern och ISH. Krebs "avslöjanden" ifrågasattes redan av hans samtid eftersom han även var engagerad av den tyska säkerhetstjänsten under andra hälften av 1930-talet; eventuellt verkade han t.o.m. som dubbelagent. Bl.a. avfärdade den danske kommunisten Richard Jensen boken som en skröna och anklagade författaren för att vara en lögnare och nazispion. Ernst von Waldenfels undersökning har dock visat att Krebs redovisning till stora delar håller streck, framför allt vad gäller tiden före år 1933 – och därmed även hans redovisning för ISH:s verksamhetsformer.⁷

Den andra centrala primärkällan för min beskrivning av ISH:s verksamhet och framför allt av hur organisationen lyckades rädda verksamheten efter Hitlers maktövertagande är Hermann Knüfken (1893–1976) memoarer.⁸ Denne revolutionär, som under 1920-talet även kallades Genosse Pirat, var en annan ökad kommunist och organisatör inom ISH som under 1930-talet bröt med kommunisterna och Komintern och anslöt sig det socialdemokratiska Internationella transportarbetarförbundet. Därefter verkade han bl.a. som brittisk agent under andra världskriget.⁹ Knüfken påbörjade skrivandet av sina memoarer efter kriget men avslutade dem aldrig. Det föreligger endast två texter, en autobiografisk som behandlar tiden mellan 1918 och 1929 och en annan på engelska om tiden då han satt fängslad i Lubjankafängelset mellan 1929 och 1930. Bägge texterna har Andreas Hansen och Dieter Nelles redigerat och utgivit tillsammans med en mycket extensiv dokumentationsdel, mestadels brev av Knüfken och Gestapo-dokument om

⁶ Jan Valtin, *Out of the Night* (New York 1941).

⁷ Ernst von Waldenfels, *Der Spion der aus Deutschland kam. Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin 2002). Kritiken mot Waldenfels och hans försök att neutralisera Krebs verksamhet gäller perioden efter 1933, se vidare Dieter Nelles, 'Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin', *Sozial.Geschichte* 18 (2003:3), s. 148–158. von Waldenfels motkritik mot Nelles tidigare svartmålning av Krebs samt hans påstående om att Krebs även skulle ha varit en OMS-kurir, se Ernst von Waldenfels, 'In geheimer Mission', *Freitag – Die Ost-West-Wochenzeitung* 27.12.2002, <http://www.freitag.de/2003/01-02/03012201.php> (19.4.2009).

⁸ Hermann Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad – Stationen eines deutschen revolutionären Matrosen 1917-1930* (Berlin 2003).

⁹ Se vidare Dieter Nelles, 'Proletarische Demokratie und internationale Bruderschaft' Das abenteuerliche Leben des Hermann Knüfken', *Schwarzer Faden* 67 (1999), s. 57–64, även tillgänglig på <http://www.anarchismus.at/txt5/nellesknuefken.htm> (19.4.2009).

hans verksamhet, som behandlar tiden mellan 1930 och 1945. Memoarerna, som visserligen har varit kända för en begränsad skara historiker, möjliggör tillsammans med Krebs redogörelse att konturerna av ISH:s verksamhet kan tecknas upp. Båda memoarerna visar med all tydlighet sjömannens centrala roll i Kominterns globala kommunikationsnätverk.¹⁰ En egentlig genomgång av ISH:s verksamhet är dock inte i detta skede möjlig – det blir en uppgift för ett kommande forskningsprojekt.

Scenen: Berlin som världsmetropol, Hamburg som världshamn

Vid den första anblicken ter sig varken Berlin eller Hamburg som ideala relästationer i det kommunistiska nätverket. Tyskland hade förlorat kriget, Weimarrepubliken framstod som en bräcklig konstruktion. Å andra sidan hade båda städerna uppenbara fördelar. Berlin hade sedan slutet av 1800-talet utvecklats till en världsmetropol av första rang. Kriget hade fört en uppsjö av kolonialkritiska världsmedborgare och koloniala undersåtar till staden: indier, kineser, araber. Den tyska krigsledningen hälsade dem välkomna, framför allt de som höjde sina röster mot det brittiska och det franska kolonialväldet. Efter kriget blev de statslösa paria, som med bättre eller sämre framgång försökte överleva den tyska politiska och ekonomiska efterkrigsdepressionen.¹¹ Ur kommunisternas synvinkel var dessa dock potentiella allierade: de kunde omformas till spjutspetsar som skulle föra budskapet om proletariatets och de förtryckta massornas revolution till kolonierna.

Det tyska kommunistpartiet, Kommunistische Partei Deutschlands (KPD), grundades i efterdyningarna av kapitulationen och oroligheterna i Tyskland i slutet av 1918 och det misslyckade Spartakusupproret i januari 1919. KPD var det största och mest välorganiserade partiet utanför Sovjetryssland. Till skillnad från det brittiska, som endast hade ett par tusen medlemmar och en marginell position i den brittiska politiken och arbetar- och fackföreningsrörelsen, eller det franska, som ur Moskvas synvinkel var mera svårstyrt, var Kominterns inflytande över KPD och dess ledning dominerande, framför allt efter det misslyckade upprorsförsöket i oktober

¹⁰ Dieter Nelles, ”Nicht betteln, nicht bitten” Das abenteuerliche Leben des Herman Knüfken’, i Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 400.

¹¹ Se vidare bidragen i Ulrich van der Heyden och Joachim Zeller (hrsg.), *Kolonialmetropole Berlin. Eine Spurensuche* (Berlin 2002) samt i samma redaktörers ”...Macht und Anteil an der Welt Herrschaft”. *Berlin und der deutsche Kolonialismus* (Münster 2005).

1923.¹² Lika betydelsefull ur ett sovjetiskt realpolitiskt perspektiv var dock Tysklands officiella inställning till Sovjetryssland: efter Rapallofördraget år 1922 ifrågasattes aldrig de diplomatiska, politiska och ekonomiska relationerna mellan Sovjetryssland och Tyskland.¹³

Komintern hade grundats år 1919 som ett nav för olika kommunistiska partier med säte i Moskva. Det övergripande målet för organisationen var att befordra den kommunistiska världsrevolutionen, vars slutmål var att underminera det kapitalistiska systemet, ersätta de borgerliga regeringarna med kommunistiska och att införa en kommunistisk världsordning. I princip skulle Komintern framstå som en oavhängig organisation, men den kom *de facto* att vara underordnad de ryska bolsjevikernas inflytande och kontroll, framför allt efter Stalins slutgiltiga maktövertagande år 1928.¹⁴ Kominterns revolutionära agenda kom dock att vara problematisk ur ett sovjetiskt realpolitiskt perspektiv: Sovjetrysslands strävan att nå internationellt diplomatiskt erkännande rimmade illa med att Komintern gick i bräsch för den internationella antiimperialistiska och antikolonialistiska agitationen.¹⁵ Således framhölls från officiellt sovjetiskt håll att det inte fanns något samband mellan dessa två och att man inte eftersträvade att blanda sig i andra länders inrikespolitik, vilket bl.a. underströks av den ryska ambassadören i Berlin under ett samtal med den tyske utrikesministern år 1930. Den ryska regeringen, framhävde ambassadören, har ingen avsikt att blanda sig i den tyska inrikespolitiken. Komintern, menade han, var en annan sak och helt väsenksild från Sovjetryssland:

¹² Om KPD:s misslyckade upprorsförsök och dess följder för partiets verksamhet, se Bernhard H. Bayerlein, *Deutscher Oktober 1923. Ein Revolutionsplan und sein Scheitern* (Berlin 2003). Om dess uppbyggnad och verksamhet i Tyskland, se Klaus-Michael Mallmann, *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt 1996), om dess förhållande till Komintern och partiets bolsjevisering efter 1928, se Bert Hoppe, *In Stalins Gefolgschaft. Moskau und die KPD 1928–1933*, Studien zur Zeitgeschichte, Band 74 (München 2007).

¹³ Rapallofördraget och den tysk-sovjetiska diplomatiska korrespondensen finns tillgänglig i Horst Günther Linke (hrsg.), *Quellen zu den deutsch-sovjetischen Beziehungen 1917–1945*, Quellen zu den Beziehungen Deutschlands zu seinen Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert, Band 8 (Darmstadt 1998).

¹⁴ Se vidare Kevin McDermott & Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke 1996); Rees & Thorpe (eds.), *International Communism and Valtin, Die Komintern*.

¹⁵ Robert J. C. Young, *Postcolonialism: An Historical Introduction* (Oxford 2001).

Andererseits existerar i Ryssland de Komintern, som sig utifrån medlemmarna av de olika Nationaliteterna sammansatte. Dessa Komintern skulle den ryska regeringen inte utvisa, eftersom de inte skulle kunna avslöja internationella förbindelser utomlands. Komintern skulle inte delta i den ryska regeringen. Komintern skulle inte ge stöd. Kampen mot de tyska kommunisterna skulle inte leda till en inre tysk kris.¹⁶

Ambassadörens uttalande var dock en sanning med modifiering, vilket man i Västeuropa var mycket väl medveten om. I Storbritannien hade Zinovjevaffären, d.v.s. ett brev från Kominterns ledare Grigorij Zinovjev till det brittiska kommunistpartiets ledning där denne förklarade att kommunisterna skulle stödja den sittande Labourregeringen, förorsakat stora rubriker i tidningspressen år 1924 och lett till att Labourpartiet förlorade valet (brevet visade sig senare vara ett falsifikat).¹⁷ Den brittiska säkerhetstjänsten, som var övertygad om att bolsjevikerna aktivt understödde de nationella kommunistiska partierna, gjorde i maj 1927 en raid mot det sovjetisk-ryska handelsbolaget ARCOS (All Russian Cooperative Society) och den ryska handelsdelegationens kontor i London i hopp om att finna subversivt material och dokumentbelegg för Sovjetunionens direkta inblandning i den brittiska generalstrejken som pågick åren 1926–1927. Visserligen fann man inget direkt komprometterande material, däremot nog dokument som påvisade sovjetiska aspirationer att blanda sig i brittisk inrikespolitik. Som en följd avbröt Storbritannien sina diplomatiska kontakter med Sovjetryssland. De återupptogs först år 1929 då Labour på nytt kom till makten. Samma sommar utförde den tyska och franska säkerhetstjänsten liknande genomsökningar av ryska agenter i Paris och Berlin.¹⁸ Att handelsdelegationerna och motsvarande sovjetiska

¹⁶ Anteckning av Curtius om ett samtal under ett möte mellan den ryske ambassadören Krestinskij och den tyska utrikesministern den 16.4.1930, i: *Quellen zu den deutsch-sovjetischen Beziehungen*, s. 163–164.

¹⁷ Gil Bennett, *History Notes: 'Most extraordinary and mysterious business': the Zinoviev Letter of 1924* (London 1999).

¹⁸ Tidigare forskning har ställt sig tveksam till huruvida den brittiska säkerhetstjänsten fann något bevismaterial för sovjetisk inblandning i Storbritannien, se bl.a. H. Flory, 'The Arcos Raid and the Rupture of Anglo-Soviet Relations, 1927', *Journal of Contemporary History* 12 (1977), s. 707–723; Christopher Andrew, 'British Intelligence and the Breach with Russia in 1927', *Historical Journal* 25 (1982:4), s. 957–964. Sedan det brittiska arkivmaterialet blev tillgängligt för forskarna år 2002 har dock denna position visat sig vara felaktig, vilket bl.a. utreds i Jennifer Betteridge, *The Political Purposes of Surveillance: the Rupture of Diplomatic Relations*.

agenturer hade etablerats som täckmantel för den sovjetiska säkerhetstjänsten framstår numera som ett faktum.¹⁹

Berlin var Kominterns port västerut. I staden fanns en rad säten för Kominterns underavdelningar såsom Bondeinternationalens (Krestintern), Internationella röda hjälpens och Röda sportinternationalens europeiska byråer, eller huvudkontor och internationella sekretariat för organisationer som hade en nära anknytning till Komintern, såsom Internationella arbetarhjälpens, Antiimperialistiska ligan och Europeiska antifascistiska byrån. Medan de förra öppet deklarerade sin samhörighet med Kominternapparaten, försökte de senare framstå som obundna transnationella ”frontorganisationer”. Ur Moskvas perspektiv var dessa organisationer centrala redskap och verktyg för att förverkliga de globala ambitioner som både Komintern och Sovjetunionen hyste. Placeringen av dessa organisationers operativa ledning utanför Sovjetryssland var en målmedveten satsning: på detta sätt skulle Kominterns och frontorganisationernas verksamhet – om möjligt – ges en mer ”neutral” framtoning och nedtona eller mörklägga Moskvas direkta inblandning i organisationernas verksamhet. Medan dessa organisationer kom att verka öppet var den år 1929 inrättade Västeuropeiska byrån (Westeuropäisches Büro eller WEB) Kominternledningens osynliga arm i Berlin. WEB, som leddes av Georgi Dimitrov, var Kominterns exekutivkommittés (EKKI) monitor som övervakade de västeuropeiska partiernas verksamhet.²⁰

Berlin låg i skärningspunkten mellan öst och väst. Lika mycket som metropolen var Moskvas öppning västerut var den Västeuropas kontinentala port österut.²¹ Härifrån startade järnvägen till Moskva, och i slutet av 1920-talet fanns det redan flygförbindelser mellan städerna. År 1921 inledde det tysk-sovjetiska flygbolaget Deruluft (Deutsch-russische Luftverkehrs-GmbH) sin verksamhet med flygningar mellan Königsberg och Moskva, år 1926 inleddes reguljära flygförbindelser mellan Berlin och Moskva, och år 1930 inleddes flyg-

with Russia, May 1927 (<http://www.leeds.ac.uk/history/studentlife/e-journal/Betteridge.pdf>, 19.12.2008). Även Victor Madeira, 'Moscow's Interwar Infiltration of British Intelligence, 1919–1929', *Historical Journal* 46 (2003:4), s. 915–933

¹⁹ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918–1933* (Westport, CT 1999), s. 78.

²⁰ Se vidare Richard Gyptner, 'Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928–1933). Erinnerungen an Georgi Dimitroff', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 3 (Berlin 1963), s. 481–489.

²¹ Om Berlin som 1920-talets metropol, se Eric D. Weitz, *Weimar Germany: Promise and Tragedy* (Princeton 2007).

linjen Berlin–Leningrad.²² Men varken järnvägen eller flyget var idealiska: de kunde lätt övervakas av myndigheterna. Dessutom gick järnvägen via Warszawa och den polska regeringen var allt annat än välvilligt inställd till bolsjevikerna vars militära ”korståg” mot landet år 1920 med nöd och näppe hade avvärjts.²³ Således var det endast officiella representanter som kunde utnyttja dessa färdmedel. En alternativ förbindelselänk utgjorde handelsfartygen: ombord på dessa kunde blindpassagerare eller subversivt propagandamaterial behändigt slussas förbi överhöghetens vakande öga. Ur Kominterns synvinkel var den stora utmaningen att identifiera potentiella samarbetspartner ombord på fartygen och i hamnarna utanför Sovjetunionen. Det stora krusket ur kommunisternas synvinkel var att den sovjetiska handelsflottan inte var det idealiska verktyget – dess omfång var under 1920-talet ännu obetydligt, och de sovjetiska handels skeppen var underställda en rigorös kontroll när de rörde sig på världshaven.

Den sovjetiska utrikeshandeln gick under 1920-talet huvudsakligen via Leningrad. P.g.a. det sovjetiska tonnagets otillräcklighet fördes en stor del av den till Sovjetryssland destinerade frakten med hjälp av chartrade fartyg till Hamburg där frakten lastades om av stuveriföretaget Einheit till sovjetiska skepp, som sedan förde lasten via Östersjökanalen till Leningrad. År 1921 grundades ett tysk-sovjetiskt speditjonsbolag, DERUTRA (Deutsch-russische Transport-Aktiengesellschaft) för att handha den tilltagande varutransporten mellan Tyskland och Sovjetryssland. DERUTRA övergick år 1926 helt i sovjetisk ägo och kom år 1929 att ha filialer i bl.a. Hamburg, Stettin, Bremen, Köln, Königsberg, Prag, Wien, Amsterdam och Rotterdam.²⁴ Via dess tyska delägare, Hapag (Hamburg-Amerikanische Paketfahr AG), kom bolaget att även bli delaktigt i atlanthandeln och blev år 1924 den främsta skeppsklarerare för AMTORG, det sovjetiska fraktbolaget för Amerikahandeln.²⁵

²² Matthias Heeke, *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Russland 1921–1941*, Arbeiten zur Geschichte Osteuropas Band 11 (Berlin-Hamburg-Münster 2003), s. 141–142. Dereluft köptes upp av det nygrundade Deutsche Luft Hansa Aktiengesellschaft (från år 1933 Lufthansa) år 1926 och kom fram till bolagets avveckling år 1937 att vara dess dotterbolag.

²³ Se vidare Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland* (New York 1979 med flera nyupplagor, bl.a. 2005) och hans *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919–1920 and "The Miracle on the Vistula"* (London 1972, senaste och omarbetade 2003).

²⁴ Heeke, *Reisen zu den Sowjets*, s. 31.

²⁵ Katherine A. S. Sibley, *Loans and Legitimacy: The Evolution of Soviet-American Relations, 1919–1933* (Lexington 1996).

För att kunna bygga upp ett världsomfattande kurir nätverk var man i Moskva i behov av inflytelserika fackförbund och broderpartier. Framför allt var det hamnarbetar- och stuverifackförbunden samt sjöfartsunionerna som var av central betydelse. Situationen i västvärlden var dock föga hoppningivande. Omkring en tredjedel av världstonnaget var i brittiska och en femtedel i amerikanska händer, men i bägge länderna var kommunisterna svaga och de kommuniststyrda fackförbunden endast marginella. Hamn- och sjöfartsfackförbunden dominerades av den internationella transportarbetarfederationen (ITF), vars sekretariat fanns i Amsterdam och som leddes av Eduard Carl (Edo) Fimmen (1881–1942).²⁶ ITF kontrollerades av socialdemokraterna, vilket utslöt ett friktionsfritt samarbete mellan Amsterdam och Moskva, framför allt efter att Kominterns Sjätte Världskongress år 1928 hade slagit in på ”klass-mot-klass”-linjen som svartmålade socialdemokraterna som ”socialfascister” och utpekade dem som kommunisternas huvudfiende. Än värre var att Sovjetunionens diplomatiska relationer till både USA och Storbritannien var dåliga och till Frankrike, där det fanns en relativt inflytelserik vänsterradikal parti- och fackföreningsverksamhet, ännu sämre. Kvar stod de tre mellanstora sjöfartsnationerna: Tyskland, Norge och Japan. Japanska skepp kom inte i fråga p.g.a. den japanska regimens extrema fiendtlighet gentemot kommunisterna. Följaktligen inriktades Kominterns intresse på den norska och den tyska handelsflottan. För båda länders rederiverksamhet var Hamburgs hamn den centrala knutpunkten, och det var till dess hamnområde som kommunisterna kom att koncentrera sin verksamhet.

Från Reval via Stockholm till Hamburg

Innan Hamburg utvecklades till Kominterns centrala relästation fanns det två andra orter som var framstod som potentiella noder i Tredje internationals internationella nätverk. Till en början tycks Reval ha figurerat som fixpunkt. Estland hade upplevt en turbulent period i slutet av första världskriget: självständigheten proklamerades i februari 1918 och kort därefter ockuperades landet av Tyskland. Efter det tyska sammanbrottet följde en sovjetrysk invasion, vilken dock avväjdes år 1919. Förhållandena mellan Sovjetryssland och Estland stabiliserades genom fredsfördraget i Dorpat den 2 februari 1920. Det estniska kommunistpartiet (EKP), som hade grundats i november 1920 som ett underjordiskt parti och vars aktiviteter känneteck-

²⁶ Om Fimmen och hans mångskiftande relationer till kommunisterna samt hans verksamhet inom ITF, se Willy Buschak, *Edo Fimmen. Der schöne Traum von Europa und die Globalisierung* (Essen 2002).

nades av konspiratorisk och subversiv verksamhet, var starkt påverkat av de ryska bolsjevikerna. Den estniska regeringen uppfattade EKP som Moskvas förlängda arm och stämplade de estniska kommunisterna som bolsjevikernas hantlangare.

Estland hade en gemensam gräns med Ryssland, och städerna Reval (Tallinn) och Narva kom att få en strategisk betydelse för bolsjevikerna i början av 1920-talet. Fastän kommunisternas position i Estland var prekär så hade bolsjevikerna lyckats etablera en diplomatisk och handelspolitisk representation i landets huvudstad till skillnad från i Finland, där all kommunistisk verksamhet var förbjuden.²⁷ Enligt en hemlig rapport från augusti 1921, som sedermera sändes till det svenska utrikesdepartementet, skulle Reval vid denna tidpunkt ha varit bolsjevikernas propagandacentral för Västeuropa. Spindeln i nätet var Maxim Litvinov (1876–1951), som vid denna tidpunkt var bolsjevikernas officiella representant i Reval. Enligt utredningen utgjorde denna position endast en kuliss för hans egentliga verksamhet, nämligen att koordinera den sovjetiska propagandaapparaten i Västeuropa. I Reval fanns (underjordiska) tryckerier och informationsbyråer, vilka producerade propagandamaterial som med hjälp av olika kanaler skulle spridas västerut. Underställda Litvinovs kontroll var cellerna i Riga, Kaunas, Prag, Wien, Rom, Stockholm, Köpenhamn, London och Berlin. Kontakten mellan de olika cellerna upprätthölls genom kurirer – att använda sig av de officiella kanalerna var otänkbart vid denna tidpunkt då bolsjevikerna och kommunisterna överlag uppfattades som samhällets fiender nummer ett.²⁸

1921 års hemliga dokument ger en god inblick i bolsjevikernas och Kominterns tidiga nätverk av kurirer och kommunikationskanalernas hierarkiska struktur. Verksamheten leddes från Moskva och koordinerades från Reval. Den centrala relästationen i Centraleuropa var Berlin, där ett fraktbolag hade inrättats enkom för skeppstrafiken mellan Stettin, som var Berlins Östersjöhamn, och Reval. Kontakten mellan Estland och Tyskland var lätt att upprätthålla vid denna tidpunkt då tusentals ryska, tyska och österrikisk-ungerska soldater och krigsfångar repatrierades över Östersjön. En viktig länk i denna verksamhet var Narva, som utgjorde kontaktzonen mellan öst och

²⁷ Se vidare Tauno Saarela, *Suomalaisen kommunismmin synty 1918–1923* (Helsinki 1996) och Tauno Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930* (Helsinki 2008).

²⁸ (Memorandum) Bolschewistische Propaganda, 1.8.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, augusti–december.

väst, vid sidan om Stettin och andra hamnar i södra Östersjön.²⁹ Men Narva utgjorde inte bara en ”humanitär bro” i det efterkrigstida Europa. Bland de tiotusentals återvändande soldaterna kunde en och annan kurir lätt försvinna i människovimlet och med honom eller henne en och annan säck med subversivt material. Västmakternas kontraspionage misstänkte – troligtvis med fog – att även Moskvas guld- och penningförsändelser till systerpartierna i Europa dirigerades denna väg.³⁰

Efter att kuriren hade nått Berlin låg vägen öppen till resten av Europa. Västmakterna uppskattade att minst tre kurirer rörde sig varje vecka mellan Berlin och Paris. En annan möjlig utgångspunkt var Prag. Enligt de västliga underrättelsetjänsterna gick en rutt via Leipzig, Stuttgart, Genève, Lyon och vidare till Paris. Denna rutt, som i varje fall tidvis började redan vid den galiciska gränsen³¹, tog ungefär en vecka att avlägga. I södra Europa var Milano knutpunkten under denna tid: därifrån sändes kurirer österut till Zagreb, Belgrad, Sofia och Aten samt västerut till Marseilles, Zürich, Genève, Paris och Madrid.³²

Revallänken kom dock inte att bestå länge. Senast i och med det misslyckade kommunistiska upprorsförsöket i Estland i december 1924 var dess saga all, och Komintern liksom Sovjetunionen måste bygga upp nya förtäckta förbindelselänkar. En av dessa skulle gå via Stockholm, en option som under den förra hälften av 1920-talet måste ha framstått som synnerligen intressant

²⁹ Om repatrieringen av krigsfångar i Östersjöområdet i början av 1920-talet, se Martyn Housden, 'When the Baltic Sea was a 'Bridge' for Humanitarian Action: the League of Nations, the Red Cross and the Repatriation of Prisoners of War between Russia and Central Europe, 1920–22', *Journal of Baltic Studies* 38 (2007:1), s. 61–83.

³⁰ (Kopia av lista) Movement of individuals and gold to and from Soviet Russia via Narva, daterat Reval 14.7.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, maj–juli. Om det intrikata ”gränsspelet” och problematiken kring utväxlingen av fångar med en regim som man helst av allt inte vill ha något att göra med har Max Engman skrivit den prisbelönta tungviktaren *Raja. Karjalankannas 1918–1920* (Helsinki 2007), på svenska *Gränsfall. Utväxlingar och gränstrafik på Karelska näset 1918–1920* (Helsingfors/Stockholm 2008).

³¹ Västra Galizien hade år 1918 införlivats i det restaurerade Polen, Östra Galizien utgjorde först en kortvarig självständig stat, Västukrainska nationella republiken, som under det polsk-sovjetiska kriget 1919–1921 temporärt ombildades till Galiziska SSR. Efter kriget införlivades hela området med Polen.

³² Bolschewistische Propaganda, 1.8.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, augusti–december.

i Moskvas ögon. Till skillnad från den finländska eller estniska regeringen var den svenska inte lika avogt inställd till kommunistpartiets verksamhet, framför allt hade partiet inte olagligförklarats och kunde verka relativt fritt.³³ Sommaren 1919 hade Svenska Socialdemokratiska Vänsterpartiet formellt anslutit sig till Komintern, och efter interna motsättningar hade partiet i mars 1921 ombildats till Sveriges Kommunistiska Parti. Sektion av Kommunistiska Internationalen (SKP/KI). Fortsättningsvis överskuggades partiets verksamhet av inre spänningar: skulle man välja en väg som ställde de svenska förhållandena i förgrunden eller skulle man underordna sig Kominterns överordnade roll? Schismen, som även genomsyrade de andra nordiska kommunistpartierna liksom även det tyska, kom sedermera att leda till en splittring av det svenska partiet, där en minoritet under ledning av Zeth Höglund ställde sig utanför Internationalen redan år 1924.³⁴

I Stockholm existerade från april 1919 Skandinaviska Byrån som liksom dess systerorganisationer i Berlin och Amsterdam hade som uppgift att företräda Komintern i Västeuropa.³⁵ Vid denna tidpunkt knöts en rad svenska vänstersocialister till Komintern och fungerade som kurirer och platsfunktionärer. Då den ryska legationens personal, bl.a. diplomaten Vaclav Vorovskij (1871–1923), utvisades i januari 1919 kom partisekreteraren Fredrik Ström att fungera som rysk konsul i Sverige en tid framöver, medan det svenska partiets ordförande fungerade som kurir för att överföra penningssummor från Ryssland till Västeuropa, inklusive de skandinaviska kommunistpartierna. Den sovjetryska finansieringen av den kommunistiska verksamheten i Skandinavien kom att fortsätta under hela 1920-talet.³⁶

³³ Se vidare Aleksander Kan, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (Stockholm 2005).

³⁴ Lars Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati. Den kommunistiska rörelsen i Sverige och Komintern', *CoWoPa – Comintern Working Paper* 2/2005; Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933* (Stockholm 2004).

³⁵ Enligt Björlin (2005) bestod Skandinaviska Byråns ledning till en början av tre svenska vänstersocialister, nämligen Zeta Höglund, Karl Kilbom och Fredrik Ström. Den svenska dominansen utsattes dock för kritik från norsk sida, varefter Kilbom och Ström byttes ut mot det norska kommunistpartiets ledare Kyrre Grepp och den finske kommunisten Yrjö Sirola (med Allan Wallenius som ersättare).

³⁶ Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati'. Om finansieringen av den kommunistiska verksamheten i de nordiska länderna, se M. Thing (red.), *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917–1990* (København 2001).

Skandinaviska Byrån upplöstes år 1921 och reorganiserades samma år som Kominterns exekutivkommittés (EKKI) Avdelning för internationella förbindelser i Stockholm, eller Stockholmsbyrån. Dess verksamhet var tudelad. Å ena sidan skulle byrån sköta om transaktionerna av det revolutionära kapitalet, å andra sidan organiserade man transporten av illegala människor och agitationslitteratur från öst till väst. Ett år senare inrättades under byrån Tyska språkgruppen, vars uppgift var att samordna EKKI:s politik i Skandinavien, dock utan några större framgångar. Senhösten 1923 inrättades Skandinaviska federationen som mellaninstans mellan EKKI och de skandinaviska nationella sektionerna och vars ledning placerades i Oslo. Även denna enhet kom att bli kortvarig, främst p.g.a. att den svenska partiledningen motsatte sig en toppstyrning från Moskva. I efterdyningarna av SKP:s splittring avvecklades verksamheten i Stockholm och Oslo, och i stället övertogs de skandinaviska frågorna av EKKI:s Skandinaviska Ländersekretariat, som verkade i Moskva mellan 1926 och 1936.³⁷

Tryckt i Stockholm, beslagttaget i Afrika

Ur Moskvans synvinkel måste Sverige ha framstått som den idealiska verksamhetsorten i början av 1920-talet. Landets neutralitet gjorde att resenärer med ett svenskt pass eller ett visum utfärdat i Stockholm relativt smärtfritt kunde röra sig både väster- och österut. Det var även relativt enkelt att låta trycka agitation- och propagandamaterial i Sverige och sedan sprida ut det i världen framför näsan på myndigheterna. Den internationella subversiva verksamheten uppdagades dock i slutet av år 1924, då de brittiska myndigheterna beslagtog kommunistiskt propagandamaterial i samband med ett upprorsförsök i Khartoum i Sudan.³⁸ De brittiska myndigheterna, som sedan den ryska revolutionen varit synnerligen oroliga över att bolsjevikiskt propagandamaterial skulle spridas till kolonierna och uppvigla de koloniala undersåtarna mot den koloniala staten, reagerade prompt.³⁹ I en artikel som publicerades i *The Times* den 13 december 1924 anmärktes det att propagan-

³⁷ Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati'.

³⁸ Se vidare Mohammed Nuri Al-Amin, 'Britain, the 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan', *International Journal of African Historical Studies* 19 (1986:2), s. 235–260.

³⁹ Se vidare John Fisher, 'British Responses to Mahdist and Other Unrest in North and West Africa, 1919–1930', *Australian Journal of Politics & History* 52 (2006:3), s. 347–361.

damaterialet hade tryckts i Sverige⁴⁰, vilket ett par dagar senare resulterade i kritiska upprop i en rad svenska tidningar. *Sydsvenska Dagbladet* konstaterade dock att ”våra hemmabolsjeviker ha sig ingenting bekant om propagandan”. Enligt tidningen hade Fredrik Ström förklarat att han inte kände till något beslut av Komintern om denna sak och att han inte heller visste om någon sammanslutning eller verksamhet i Stockholm som skulle stöda den revolutionära propagandan i Egypten (och därmed även i Sudan som officiellt var en del av Egypten).⁴¹ *Östgöta Correspondenten* visste dock bättre, och gav en utförlig redovisning för hur Komintern och Sovjetunionen hade organiserat sin internationella propagandaverksamhet via Stockholm.⁴²

Enligt *Östgöta Correspondenten* var det den ökända italiensk-ryska socialisten Angelica Balabanova som hade varit spindeln i nätet – eller så framställdes hon i varje fall. Tidningen utmålade henne som Sovjets betrodda generalagent, som tog över den hemliga byrå som hade upprättats av Vorovskij under den rysksovjetiska handelsdelegationens beskydd i Stockholm. Denna byrå utmålades som att ha stått i förbindelse med konspirativa grupper i Berlin, Rom och i Sudan. Den av henne organiserade kurirrutten, som gick mellan Moskva via Tammerfors, Torneå, Boden och sågverksdistrikten i Norrland vidare till Stockholm, Berlin, München, Trieste, Rom och Egypten, skulle enligt tidningen under 1920-talets tidiga år ha ersatt den mer besvärliga öst-väst-länken från Moskva via Berlin till Paris och London. Tidningen uppskattade att det Balabanovska nätverket skulle ha varit aktivt redan år 1922 i samband med ett upprorsförsök i Egypten, vilket dock misslyckades. Efter detta misslyckande skulle Balabanova ha återvänt till Moskva, medan hennes underhuggare antingen blivit mördade eller eller gått under jorden.⁴³

⁴⁰ 'Soviet Propaganda among Blacks', *The Times* 13.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevnikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli–1924, december.

⁴¹ 'Sovjet trycker negerflygblad i Stockholm', *Sydsvenska dagbladet* 15.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevnikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli–1924, december.

⁴² 'Sverige är ett tacksamt transitoland för Sovjetpropagandakonspirationer', *Östgöta Correspondenten* 16.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevnikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli–1924, december.

⁴³ 'Sverige är ett tacksamt transitoland för Sovjetpropagandakonspirationer', *Östgöta Correspondenten* 16.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevnikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli–1924, december.

Avslöjanden om ett svenskbaserat bolsjevikiskt internationellt nätverk måste ha kommit som en obehaglig överraskning för de svenska myndigheterna, även om vissa av tidningens konspiratoriska antaganden var ytterst tvivelaktiga. Frågan om huruvida de svenska kommunisterna själva var engagerade i denna verksamhet lämnar rapportören öppen; enligt artikeln var ”hemmabolsjevikerna” egentligen inte misstänkliggjorda, däremot nog allsköns utländskt pack. Om Madame Balabanova verkligen stod bakom denna verksamhet är dock oklart – hon hade brutit med bolsjevikerna år 1922 och lämnat Komintern och Moskva samma år. Förvisso hade hon haft en intim kontakt med de svenska vänstersocialisterna, men denna kontakt gick tillbaka till första världskriget då hon var aktiv inom Zimmerwaldrörelsen år 1915 och bodde i Sverige. Däremot verkar beskrivningen av den hemliga kurirrutten mellan Moskva över Finland och Sverige ned till Central- och Sydeuropa motsvara realiteten.

Knappt ett år senare uppmärksammades de svenska myndigheterna på nytt om den internationella kommunistiska verksamhetens svenska kapitel. Denna gång hade det svenska konsulatet i Kapstaden uppmärksammat Utrikesdepartementet i Stockholm om att de sydafrikanska myndigheterna hade beslagtagit kommunistiska skrifter⁴⁴ som hade tryckts i Stockholm år 1924 av Tryckeriaktiebolaget Fram.⁴⁵ Fallet var pinsamt, men statsrådet T. Nothin på justitiedepartementet kunde endast trösta kollegerna på UD med att ”det torde kunna ifrågasättas, huruvida tryckfrihetsförordningens bestämmelser äro tillämpliga i fråga om publikationer, vilka såsom de båda förevarande varit avsedda för spridning endast i utlandet”.⁴⁶ Att de svenska myndigheterna blivit misstänkta torde vara ställt utom allt tvivel; att de kom att agera är troligt, men det finns det inga tecken på detta i UD:s arkiv.

⁴⁴ Det handlade å ena sidan om broschyren *Resolutions adopted at the Fourth Congress of the Young Communist International, published by the E.C. of the Y.C.I.*, å andra sidan om pamfletten *From the Third to Fourth, a report on the activities of the Young Communist since the Third World Congress*.

⁴⁵ Skrivelse från Kungl. Svenska Konsulatet, Kapstaden, 14.9.1925 samt tidningsurklipp ur *Natal Mercury*, 30.7.1925, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1925–1926.

⁴⁶ Konfidentiellt svar angående kommunistiska publikationer, Justitiedepartementet, 27.10.1925, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1925–1926.

Vad som än hände så ebbade den internationella kommunistiska verksamheten i Sverige ut efter år 1924, och Komintern fick se sig omkring efter en ny potentiell relästation. Denna kom att bli Hamburg.

Sjöfararnas internationella brödraskap

År 1924 köpte Albert Walter (1885–1980), ledaren för Internationella hamnbyrå i Hamburg, ett fyravåningshus vid Rothesoodstrasse 8 i Hamburgs hamnområde. Huset kom att bli den fysiska noden i ett världsomfattande kurir nätverk som Walter organiserade under de följande åren. Walter, själv en f.d. sjöman, var vid denna tidpunkt i ledningen för det tyska sjöfacket (Deutscher Schifffahrtsbund, DSB), som år 1922 hade anslutit sig till Profintern.⁴⁷ Av Profinterns ledare, Alexander Losovskij, hade Walter fått i uppdrag att organisera transportarbetarnas och sjöfararnas internationella verksamhet, d.v.s. Internationella propagandakommittén (IPK) Transport och de internationella hamnbyråerna.⁴⁸ I slutet av 1920-talet fanns dylika hamnbyråer förutom i Leningrad⁴⁹ och i Hamburg även i 40 andra hamnstäder, däribland Vladivostok, Köpenhamn, Oslo, Göteborg, Bordeaux, Marseilles, Rotterdam, Antwerpen, New York, Philadelphia, San Francisco och Shanghai.

Kärnan i varje hamnbyrå utgjordes av den internationella sjömansklubben, Interklubb (Interclub).⁵⁰ Bakom dess officiella oskyldiga fasad som en samlingsplats för sjömän under kvällspermission med teater-, film- och andra kulturaktiviteter dolde sig ett utarbetat och effektivt koncept för att sprida kommunistisk propaganda. Redan i slutet av 1920-talet var de västeuropeiska myndigheterna på det klara med vad Interklubbarnas verksamhet gick ut på. Att de var nästen för kommunistisk agitation bland sjömännen och hamnarbetarna stod utom allt tvivel. Dessutom misstänkte myndigheterna att transporten och insmugglingen av förbjuden kommunistisk agitationslitteratur organiserades via dessa klubbar samt att de var depåer för illegal transport över haven för kommunistisk litteratur. Att de därutöver kunde

⁴⁷ Om Profintern eller Röda arbetarinternationalen föreligger numera en gedigen undersökning av Rainer Tosstorff, *Profintern. Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1920–1937* (Paderborn 2004).

⁴⁸ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 210–211.

⁴⁹ Den första Interklubben hade organiserats av en annan tysk kommunist, Hermann Knüfken, i Leningrad år 1923 och dess verksamhet stod som förebild för den i Hamburg. Om denna och dess verksamhet, se Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 213–217, 227, 240, 249, 254, 257.

⁵⁰ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 210–211.

tänkas vara sammanträdeslokaler för subversiva ”propagandakommittéer” betraktade myndigheterna överlag som högst troligt.⁵¹

Albert Walter byggde upp ett världsomfattande system för illegal transport av tryckalster och propagandaskrifter, valutatransaktioner samt blindpassagerare, såsom kurirer, instruktörer och andra ljusskygga individer. Härvid kom han att utveckla den s.k. Hamburg-metoden. Denna gick ut på att alla fartyg som anlände till Hamburg besöktes av en utvald grupp aktivister som samtalade med sjömännen och gav dem kommunistiska småskrifter och annat agitationsmaterial. Idén var att komma i kontakt med sjömän som var kända bland sina kamrater för att hysa radikala åsikter eller var missnöjda med förhållandena, lönen och disciplinen ombord. Om möjligt skulle kommunistiska celler eller aktionskommittéer grundas ombord på varje fartyg. Deras uppgift var att förbereda kommande strejker. Särkilt pålitliga matrosers utsågs till förbindelsemän och kurirer. Medlemmarna i dessa celler stod i kontakt med Walter och de internationella hamnbyråerna, som på detta sätt kunde utsträcka sina tentakler över de sju världshaven. Informationen om fartygen och deras manskap samt om de kommunistiska cellerna och förtroendemännen ombord på varje fartyg samlades i ett kartotek i centralen i Hamburg. Kartoteket uppdaterades kontinuerligt och kom att bli den centrala databanken i Walters nätverk.⁵²

Walters uppdrag var dock inte bara att organisera de internationella hamnbyråerna och ”Hamburg-metoden”. Han var även en av de centrala personerna i Profinterns försök att nästla in sig i, om inte överta, de nationella hamnarbetar-, stuveri- och sjöfararfacken. Moskvas redskap för denna plan var Internationella propagandakommittén (IPK) Transport, som liksom andra kadergrupper skulle nästla sig in i de olika socialdemokratiskt, västerso-

⁵¹ Internationella kommunistiska hamnbyråer (översättning, daterad 1.11.1928), Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459 32D, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1927–1928. Dokumentet är troligtvis en översättning av en tysk polisrapport, ’Internationale kommunistische Hafengebühren’, daterad i Berlin 15.10.1927 (finns arkiverad i Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde under signum R 1507/2035, s. 100–104). I detta dokument framstår dock den kommunistiska karaktären hos hamnbyråerna som mycket påtaglig, bl.a. citeras en lång artikel från den kommunistiska tidningen *Rote Fahne* där hamnbyråernas stora betydelse för den kommunistiska rörelsen prisas. Jag tackar Kasper Braskén för denna uppgift.

⁵² Erik Nørgaard, *Revolutionen der udeblev. Kominterns virksomhed med Ernst Wollweber og Richard Jensen i forgrunden* (København 1975), s. 74–75.

cialistiskt eller syndikalistiskt styrda fackförbunden. I det stora hela lyckades Walter med sitt företag, med undantag för Edo Fimmens ITF.⁵³

Hamburg-metoden visade sig vara effektiv, och under 1920-talet utnyttjade både Komintern och Profintern detta globala kommunikationsnätverk till fullo.⁵⁴ En av hjärnorna bakom systemet, Hermann Knüfken, ger i sina memoarer följande beskrivning av hur systemet fungerade:

Es gab immer etwas, was nicht für die diplomatischen Postsäcke geeignet war und auch nicht mit der üblichen Post abgehen oder, was wichtiger war, empfangen werden konnte [...] Irgendein Schiff kommt in einem deutschen Hafen an, und deren Vertrauensmann liefert seine Briefe an einem bestimmten Mann ab, der ihn schon erwartet. Die Briefe nach Indien gehen nach ein paar Tagen Aufenthalt weiter mit einem Vertrauensmann auf einem Hansadampfer, der die indischen Häfen anläuft. Post für Nordamerika geht mit einem Hapag oder Lloyd Schiff weiter, und eventuelle Post nach Spanien, Portugal und Nordafrika wird von einem Neptun oder OPDG-Schiff mitgenommen. [...] Mitunter gingen auch Kominternagenten oder andere, die zu irgendeinem Zweck in Moskau gewesen waren, und die aus irgendeinem Grunde nicht mit einem falschen Paß per Flugzeug oder Bahn reisen konnte, mit ganz sicheren Schiffen nach bestimmten Häfen im Ausland ab, wo es keine Kontrolle gab.⁵⁵

De viktigaste cellerna och förtroendemännen fanns ombord på de fartyg som gick i regelbunden trafik över Atlanten och Stilla havet, framför allt från Hamburg, Rotterdam och Le Havre. Fastän det kunde finnas flera förtroendemän ombord på ett och samma fartyg hade varje enskild medlem sin bestämda kontaktperson i anlöpningshamnen till vilken han skulle överföra den hemliga försändelsen.⁵⁶

Kominternapparatusens kurirverksamhet genomgick en förändring i slutet av 1920-talet. Kursändringen för de kommunistiska partierna som genomdrevs vid Sjätte världskongressen år 1928 innebar att den tidigare policyn att försöka verka inom etablerade fackförbund övergavs för ”klass-mot-klass”-politiken, vilket innebar att kommunisterna valde att avvisa allt samarbete. Ifall man inte lyckades ta över fackförbunden skulle man grunda egna; de organisationer man kontrollerade skulle rensas ifrån revisionister och ”socialfascister”. Även inom Profintern antydde en kursändring; i stället för att verka som en radikal opposition inom facken skulle kommunisterna grunda radikala egna fackförbund.

⁵³ Waldenfels, *Der Spion*, s. 35–36.

⁵⁴ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 212.

⁵⁵ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 211.

⁵⁶ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 260.

I Tyskland resulterade detta i uppkomsten av den revolutionära fackföreningsoppositionen, Revolutionäre Gewerkschaftsopposition (RGO⁵⁷); för de tyska hamn- och sjöarbetarna inrättades Einheitsverband der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer i januari 1931.⁵⁸

Hamburg som Kominterns relästation

För att öka Moskvas kontroll över utvecklingen utanför Sovjetunionen inrättades WEB i Berlin år 1929. Detta föranledde att även den internationella kurirverksamheten skulle omorganiseras, vilket resulterade i att Profintern beslutade att inrätta en ny internationell sammanslutning för sjöfararna och hamnarbetarna under ett möte i Moskva i januari 1930. Officiellt grundades den nya plattformen, som fick namnet Internationale der Seeleute und Hafenarbeiter (ISH), vid en överläggning i Hamburg den 3 oktober 1930. I detta möte deltog 38 representanter från 26 länder i Europa och världen. Liksom tidigare frontorganisationer skulle även ISH framstå som en oberoende aktör som inte styrdes från Moskva varför ISH:s huvudkontor placerades i Hamburg – på Rothesoodstrasse 8 vägg i vägg med Walters byrå. I ledningen för ISH placerades till en början ledaren för de brittiska hamnarbetarna George Hardy; bakom kulisserna höll dock trojkan Albert Walter, Adolf Schelley och Ernst Wollweber i trådarna. Adolf Schelley alias Alfred Bem var ISH:s egentlige ledare, hans hemliga byrå fanns på ett annat ställe i Hamburg, Albert Walter var ISH:s generalsekreterare, medan Ernst Wollweber – officiellt – var ledaren för Einheitsverband sedan 1932 och därefter även medlem av ISH:s exekutiva kommitté. Än viktigare var dock att Wollweber även var ledaren för KPD:s Organisationskommitté och hörde till WEB.⁵⁹

⁵⁷ Röda fackliga oppositionen eller R.f.O.

⁵⁸ Rainer Tosstorff, 'Moskau oder Amsterdam? Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1920 bis 1937', *UTOPIE kreativ*, H. 177/178 (Juli/August 2005), s. 714–715. Om Einheitsverband, se Ludwig Eiber, *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Hansestadt Hamburg in den Jahren 1929 bis 1939. Werftarbeiter, Hafenarbeiter und Seeleute: Konformität, Opposition, Widerstand* (Frankfurt am Main 2000); Hans-Gerd Wendt, *Kurzer historischer Abriss der Entwicklung des "Einheitsverbandes der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer" unter besonderer Berücksichtigung des Wirkens der Hafenarbeiter und Seeleute in Emden*, <http://www.ubbo-emmius-gesellschaft.de/seeleute.pdf> (29.12.2008).

⁵⁹ Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 63–64, 75, 80; Waldenfels, *Der Spion*, s. 119. Någon egentlig forskning om ISH, dess uppbyggnad och verksamhet föreligger ännu inte. Nørgaards rekonstruktion bygger huvudsakligen på intervjuer med Richard Jensen medan Waldenfels, som visserligen gjort arkivforskning i Moskva, Berlin och i USA, fokuserar på

Den nya organisationen avlöste IPK Transport men fortsatte dess verksamhet. Dess huvudsakliga uppgift var vid sidan om att stöda sedvanlig revolutionära och subversiva aktiviteter, såsom strejker och andra protestaktioner, att upprätthålla kommunikationerna och kontaktnätverket mellan centralerna i Berlin och Hamburg och resten av världen. För detta ändamål fick Walter rikliga subsidier från Moskva. Enligt Richard Krebs uppgick ISH:s årliga budget till 52 000 dollar. Av dessa användes 8 000 för att bekosta verksamheten i sekretariatet i Hamburg, resten sändes medelst kurirer utomlands för att bekosta de internationella aktiviteterna. Att använda sig av sedvanliga banktransaktioner eller annan öppen verksamhet var otänkbart, endast om mottagaren fanns i ett neutralt land eller hade tillgång till en neutral organisation behövde Walter inte använda sig av kurirer. I princip var det otänkbart att använda sig av de sovjetiska diplomatiska förbindelserna – under inga omständigheter skulle Kominternapparatusens penningtransaktioner och Sovjetstaten kopplas ihop (även om många borgerliga regeringar och väststaternas säkerhetstjänster med fog misstänkte att Moskva finansierade de nationella kommunistpartiernas verksamhet).⁶⁰

ISH utvecklades snabbt till en global aktör och utsträckte sina tentakler till 22 länder och 19 kolonier. I samband med dess grundande övertog organisationen Interklubbarna som vid sidan om centralen i Hamburg kom att utgöra naven i nätverket. I Hamburg fanns både dess ledning och dess internationella sekretariat. Dessutom inhyste ISH-byggnaden vid Rothesoodstrasse en rad specialsektioner, såsom ISH:s japanska och kinesiska sektioner, ISH:s Skandinaviska byrå⁶¹ samt det så kallade Negersekretariatet. Den sistnämnda var dock inte en avdelning inom ISH utan en annan Profinternheten, nämligen Internationella fackföreningskommittén för negerarbetare (International Trade Union Committee of Negro Workers, ITUCNW).⁶²

Richard Krebs. Eibers studie *Arbeiter und Arbeiterbewegung* beskriver visserligen ISH:s verksamhet i Hamburg men endast utifrån tyskt arkivmaterial

⁶⁰ Valtin, *Out of the Night*, s. 306–307.

⁶¹ ISH hade sektioner i de tre skandinaviska länderna. Den norska sektionen var betydelsefull p.g.a. att den norska handelsflottan var en av de största i världen, den danska för att den hörde till ISH:s största och bäst organiserade. Den svenska sektionen stod i betydelse och omfång långt bakom de två andra skandinaviska sektionerna.

⁶² Valtin, *Out of the Night*, s. 307; Waldenfels, *Der Spion*, s. 119. ISH:s byrå för verksamheten i Stilla havet, det Panpacificiska sekretariatet, placerades dock i Vladivostock. Se vidare Josephine Fowler, *Japanese and Chinese Immigrant Activists: Organizing in American & International*

Hamburg-metoden skulle fortsättningsvis utgöra ryggraden i aktiverandet av sjömännen för Kominterns och världsrevolutionens sak. Om IPK Transport huvudsakligen hade inriktat sig på sjömän ombord på tyska fartyg kom ISH att utvidga sitt aktionsområde till att gälla alla nationaliteter bland sjömännen. För att uppnå detta var samarbetet med Negerbyrån av central betydelse, tidigare försök att utföra Agitprop-verksamhet bland svarta sjömän hade inte gett några nämnvärda resultat. För ITUCNW var samarbetet med ISH å andra sidan mer än välkommet: spridningen av dess propagandaskrifter till kolonierna i Västindien och Afrika var endast möjligt via ISH-nätverket. Negerbyrån uppmanades därför till ett intimt samarbete med ISH:

The contacts already made and developed in the future among the Negro seamen should be approached mainly from the viewpoint of their in their home ports (in connection with the I.S.H.). They should be given concrete directives as to how to organize the marine workers and to carry on work to mobilize the workers for struggle around day to day demands. In order to do this effectively the closest relationship must be established between the Hamburg Committee [d.v.s. Negerbyrån] and the ISH and its section. Special appeals and liaflets [sic] dealing specifically with the problem of the Negro seamen must be worked out jointly by the Negro Committee and the ISH and given wide distribution through the Port Clubs. It is necessary to state that the Hamburg Committee must in no way attempt to isolate the Negro seamen and dockers from the revolutionary organisations of the ISH.⁶³

Att samarbetet mellan Negerbyrån och ISH inte alltid förlöpte friktionsfritt framgår av brevväxlingen mellan James W. Ford, en afroamerikansk fackföreningsaktivist som ledde Negerbyrån i Hamburg, och George Padmore, en kommunist från Trinidad som övertagit Fords position som ordförande för Profinterns Negerkommitté i Moskva. Ford anklagade Walter för att denne inte var intresserad av att engagera sig i det koloniala arbetet, d.v.s. i att utsträcka Agitprop-verksamheten till de afrikanska sjömännen. Walter å sin sida var rädd för att Interklubben skulle utsättas för ökade polisraider ifall det visade sig att klubben blivit en samlingslokal för svarta och andra koloniala

Communist Movements, 1919–1933 (Piscataway, NJ 2007), s. 116. Om ITUCNW, se Holger Weiss, *The Road to Hamburg and Beyond: The Rise and Fall of the International Trade Union Committee of Negro Workers. Part One/Two/Three, CoWoPa – Comintern Working Papers* 16-18/2009, http://www.abo.fi/fak/hf/hist/komintern_workingpapers/komintern.pdf.

⁶³ Resolution on the work of the Hamburg Committee, maskinskrivet utkast, daterat 18.10.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 44. Resolutionen författades i Moskva, troligtvis av George Padmore som vid denna tidpunkt var ordförande för Profinterns Negerkommitté.

sjömän. Ford anklagade även Walter och de andra inom ISH för att vara rädda för att möta konkurrens i arbetet bland de svarta sjömännen.⁶⁴ Å andra sidan kunde han rapportera att de afrikanska sjömännen var mycket mottagliga för hans budskap – tvärt emot vad Walter och de andra i Hamburg ansåg: ”this is absolutely wrong because they come here now without any hesitancy and without any subjective fear of it as a ’Communist’ organization”.⁶⁵ Padmore, å andra sidan, försökte medla i konflikten mellan Ford och Walter och upplyste dem bägge om att Negerbyrån förväntades få så mycket stöd från ISH som möjligt och att båda enheterna i sig var underställda både Profintern i Moskva och WEB i Berlin.⁶⁶

Hamburg-metoden övertogs även av Negerbyrån i dess försök att värva afrikanska sjömän för kommunisternas sak. Trots att Hamburg inte var den mest idealiska orten för denna verksamhet – Ford konstaterade att de afrikanska sjömännen endast stannade några dagar i hamnen till skillnad från i London eller Rotterdam, där de brukade mönstra på eller av fartygen – så anlöttes hamnen i medeltal varje vecka av fyra till sex fartyg med afrikanska besättningsmedlemmar. De flesta av dessa fartyg var destinerade till och från olika platser i Afrika och var därför perfekta som förbindelselänkar till kolonierna där. Då ett fartyg anlände till hamnen, förklarade Ford, brukade han, en kinesisk och en tysk kamrat smyga sig ombord och ta kontakt med besättningen. Möten arrangerades under middagspausen och om möjligt blev besättningen inbjuden till Sjömansklubben där mera förtroliga samtal kunde föras. I Hamburgs Interklubb inrättade Ford en särskild ”Colonial Corner” för de afrikanska sjömännen. Resultatet av Fords ansträngningar var att han redan under sitt år i Hamburg (år 1931) hade lyckats etablera afrikanska celler ombord på 13 engelska, holländska och tyska fartyg.⁶⁷

Altonakongressen 1932 och evakueringsplanen

Albert Walters farhågor om att verksamheten i Hamburg snart skulle bli en nagel i ögat för de tyska myndigheterna visade sig vara befogade. Föga förvånande väckte ISH:s agerande bland sjöfolket och i hamnarna uppseende inte bara i Tyskland utan även i Storbritannien och Frankrike. Visserligen kunde

⁶⁴ Brev från Ford till Padmore, daterat 30.4.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 72.

⁶⁵ Brev från Ford till Padmore, daterat 20.4.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 65–67, citatet från fol. 67.

⁶⁶ Brev från Padmore till Walter, daterat 21.7.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 96.

⁶⁷ Report on Work of International Trade Union Committee of Negro Workers (Hamburg), covering the period from December 1930 to September 15, 1931, RGASPI 534/3/669.

man inte förbjuda fackföreningsverksamheten, men däremot upptrappades ansträngningarna att bemöta den kommunistiska subversiva verksamheten.

I klartext innebar detta att de olika hamnbyråerna utsattes för myndigheternas kontroll, om möjligt genom infiltrering i organisationen. Mer påtaglig var den öppna konfrontationen med ISH i form av ett flertal genomsökningar som den tyska polisen genomförde i Rothesoodstrasse. De resulterade i att verksamheten tidvis gick under jorden.

En av raiderna var speciellt minnesvärd. I samband med oroligheter bland hamnarbetare i Kapstaden och i Durban i Sydafrika hade polisen beslagtagit en försändelse av ITUCNW:s förbjudna tidning *The Negro Worker*, som hade smugglats in i landet. Den brittiska underrättelsetjänsten spårade snabbt tidningen till Hamburg vilket resulterade i att Colonial Office (CO), det brittiska kolonialministeriet, sände en officiell protest till de tyska myndigheterna för att understöda antikolonial verksamhet. Protesten ledde till en polisaktion mot Interklubben i Hamburg i oktober 1931. Ford, som befarade att han skulle arres-

ISH:s världskongress i Altona i slutet av maj 1932; den första – och enda – samlingen av den internationella radikala sjömans- och hamnarbetarunionen. Mötet projicerades av Moskva som en oberoende och partiobunden demonstration av internationell solidaritet. I bakgrunden utövade ändå kommunisterna och Moskva en sträng kontroll över mötet. Källa: Richard Jensen, En omtumlet tilværelse (København 1957).

teras, hoppade ut genom fönstret och tog till flykt på en cykel. Fords möjlighet att agera i Hamburg var därmed tillintetgjord, och han kom därefter att avlösas av George Padmore.⁶⁸

I takt med det allt kärvare politiska klimatet i Tyskland blev polisaktionerna mot Rothesoodstrasse mer frekventa. Under år 1932 var det uppenbart att den politiska och ekonomiska krisen i landet kunde få drastiska konsekvenser och ytterhögerens maktövertagande var ett skräckscenari som kommunisterna både i Berlin och i Moskva måste ta i beaktande. Att ett sådant maktövertagande skulle innebära slutet för Kominterns internationella verksamhet i Tyskland var ett hot som ledningen måste ta i beaktande vid sidan om att dra upp planer för den sedvanliga konfrontationen med ”socialfascisterna” (d.v.s. socialdemokraterna), kapitalisterna och imperialisterna. För ISH:s del var denna fråga av central betydelse. När organisationen samlades till sin första världskongress i Altona i slutet av maj 1932 arrangerades ett hemligt möte för en invigd krets där frågan om en krisplan dryftades. Bland deltagarna vid detta möte fanns förutom ISH:s inre krets även Padmore och den danske fackförbundsledaren Richard Jensen (1894–1974).⁶⁹

Jensen fick en central roll vid överläggningarna i Altona. Han hörde till ledningen för det danska fartygseldarfacket (Søfyrbødernes Forbund).⁷⁰ Dessutom var han kommunist och sedan 1922 medlem av det danska kommunistpartiets (DKP) partiledning, enligt sin egen utsaga med direkt mandat från Kominternledningen från Moskva. Under 1920-talet blev han en av Kominterns centrala förbindelseänkar mellan Moskva, Skandinavien och Tyskland; han hade första gången besökt Moskva år 1925 och från och med år 1927 färdades han årligen fyra till fem gånger till och från Sovjetryssland. Han var ISH:s man i Danmark

⁶⁸ Valtin, *Out of the Night*, 309. Krebs uppgifter om händelserna i Sydafrika är oklara. Någon strejk bland hamnarbetarna i Sydafrika inträffade inte år 1931 (eller, för den delen, år 1930), däremot nog svåra oroligheter, bl.a. protester mot passlagarna, år 1930 som hade initierats av Sydafrikas kommunistiska parti.

⁶⁹ Krebs/Valtin nämner visserligen att kommunisterna samlades till hemliga överläggningar och möten under Altonakonferensen, men nämner inget om något krismöte eller någon krisplan. Upphovsmannen till denna information tycks ha varit Jensen som intervjuades av Erik Nørgaard. Se vidare Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 95. Enligt Erik Nørgaard finns det nästan inget material kvar av Jensen från tiden före andra världskriget (personligt meddelande till undertecknad, hösten 2008), vilket min genomgång av Jensens privata handlingar vid Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA) i Köpenhamn hösten 2008 har kunnat bekräfta.

⁷⁰ Jensen var första gången i förbundets ledning år 1920, därefter igen år 1940 och åren 1950–1956.

och ledde verksamheten i Köpenhamns Sømandsklub, först vid Havnegade, senare vid Toldbodgade och Gothersgade 15.⁷¹

Kontentan av Altonamötet var att Kominernapparatus centrala enheter i Hamburg och Berlin vid en krissituation skulle packas ned och överflyttas till Köpenhamn. Att även Kominterns verksamhet i Berlin diskuterades vid Altonamötet framgår av den lyckade aktionen tio månader senare då WEB:s hela arkiv inklusive dess passförfalskningsenhet forslades ut ur Tyskland mitt framför näsan på nazisterna. Bakom dessa aktioner stod Wollweber, Knüffken, Krebs och Richard Jensen.⁷²

En ny början i Köpenhamn

Orosmolnen i Tyskland förbyttes i politisk storm i januari 1933. De tyska kommunisterna likväl som Kominternledningen i Moskva tolkade dock den eskalerande situationen genom sina ”socialfascistiska” glasögon: proletarietets huvudsakliga fiende var fortsättningsvis socialdemokraterna och dess ledare. Förvisso skulle nazisterna bekämpas, men någon samling av vänsterrörelsen mot Hitler och hans regim avböjdes av taktiska skäl. Strategin slog fel. I takt med att det politiska klimatet i Tyskland skärptes kom kommunisternas handlingsutrymme allt mer att kringskäras, och i februari stod det klart att Kominterns legala internationella verksamhet inte kunde fortsätta under NS-regimen.

De första varningstecknen kom redan i början av februari 1933 då Padmore fängslades av den tyska polisen och Negerbyråns utrymmen stängdes. Efter omkring två veckor i fängelse utvisades Padmore till England – som innehavare av ett brittiskt pass (i sitt egentliga namn Malcolm Ivan Nurse) kunde han inte dömas i Tyskland. De brittiska myndigheterna varskoddes visserligen om att en suspekt person vid namn Nurse hade utvisats och var på väg till London, men man kopplade inte ihop honom med revolutionären Padmore. Trots att Nurse/Padmore sågs som *persona non grata* i England,

⁷¹ Richard Jensen, *En omtumlet Tilværelse* (København 1957), s. 75, 164; Erik Nørgaard, *Richard Jensen – historien om en mand* (København 2007). Sjömansklubben i Köpenhamn gav ut tidningen *Laternen: Organ for Sømandenes R.F.O* (1926–1934), medan den danska ISH-sektionen gav ut *Rød Kurs: Organ for Søfolkene og Havnearbejdernes revolutionære Fagopposition i Danmark (R.F.O.) Sektion af I.S.H.* (1931–1935).

⁷² Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 94–95.

kunde han obehindrat fortsätta sin verksamhet, som han dock förlade till Paris i mars.⁷³

I Berlin och Hamburg fortsatte polisaktionerna mot de kommunistiska partienheterna. I mitten av februari bedömdes läget vara så katastrofalt i huvudstaden att Wollweber inledde en hemlig aktion för att överföra WEB:s verksamhet utanför landets gränser. Frågan var bara: vart? Möjliga destinationer var Prag och Paris, men båda orterna var ofördelaktiga ur Kominterns synvinkel, och det var svårt att upprätthålla en funktionerande kurirverksamhet mellan Moskva och Paris eller Prag. I stället framstod Köpenhamn som det bästa alternativet. Kommunisterna kunde verka relativt fritt i landet och, sist men inte minst, genom Richard Jensens nätverk hoppades man att relativt snabbt kunna etablera verksamhet i den danska huvudstaden. Dessutom fanns det redan ett välfungerande kommunikationsnätverk mellan Köpenhamn och Moskva.

Allting tyder på att evakueringsplanerna för WEB och även ISH hade dragits upp under något av de hemliga mötena i samband med Altonakongressen 1932. WEB:s arkiv hade i god tid packats ned i ett tjugotal koffertar som placerats på hemliga adresser runt om i Berlin. Den logistiska utmaningen var att forsla ut dem ur Tyskland. Ett tiotal utvalda kurirer tog två kappsäckar var, löste biljetter till Flensburg och satte sig på tåget mot den danska gränsen. I Flensburg samlades man på Internationella sjömansklubben, varifrån man i skydd av mörkret satte kurs med roddbåt mot Danmark. Efter ett par timmar på sjön nådde man stranden i närheten av Sønderborg, där Jensens kontaktperson tog emot försändelsen och arrangerade dess vidaretransport till Köpenhamn. Aktionen lyckades – när den tyska polisen stormade Karl Liebknecht-Haus, KPD:s högborg i Berlin, och WEB:s lokaliteter i början av mars fanns intet av värde längre kvar. WEB, däremot, inkvarterades av Jensen i ett kontorslokal på adressen Vimmelskaftet 42, kamouflerad som en advokatbyrå.⁷⁴

⁷³ Padmores agerande vid denna tidpunkt har länge varit oklar och gett upphov till spekulationer. Att han utvisades till England den 23 februari 1933 är dock ett faktum – de brittiska myndigheterna informerades om utvisningen av Malcolm Nurse (Dispatches No.21, February 21, 1933 and No.22, February 22, 1933 (208/33), The National Archives, Kew, FO 372/2910).

⁷⁴ Valtin, *Out of the Night*, s. 321–322, 395–397; Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 107–108. Krebs ledde evakueringen av den tredje försändelsen från Berlin till Danmark.

Hamnområdet i Hamburg var visserligen ett av kommunisternas starkaste fästet, men även där blev situationen ohållbar när den tyska polisen, förstärkt med nazisternas stormtrupper, drog åt snaran för kommunisternas verksamhet. Natten till den 5 mars stormades utrymmena vid Rotheroodstrasse varefter ISH:s verksamhet gick under jorden. I slutet av mars fick Krebs i uppdrag, troligtvis genom Wollweber, att organisera utförseln av ISH:s kartotek och arkiv. Dessa, liksom även Negerbyråns papper, hade i god tid packats ned och gömts undan i Hamburg på säkra adresser. Även denna aktion blev en framgång. Ett danskt fartyg anlöpte Hamburg i början av april. Vid denna tidpunkt hade Jensen lyckats etablera kommunistiska celler ombord på varje danskt fartyg, och besättningen på framför allt de fartyg som gick på tyska hamnar var absolut lojal till det revolutionära uppdraget. I nattens mörker forslades ISH:s papper ombord på det danska skeppet, som morgonen därpå ångade iväg mot Köpenhamn. Även ISH:s verksamhet inrättades därefter i den danska huvudstaden under täckmantel av den fingerade ingenjörsfirman A. Selvo & Co. i kontorshuset Vesterport vid Vesterbrogade.⁷⁵ I samma utrymme kom även Negerbyrån att ha sin adress trots att verksamheten leddes från Moskva.

Förutom Richard Krebs innehade även Hermann Knüfken en central roll i överförandet av ISH:s material till Köpenhamn. Knüfken gav i ett brev till Edo Fimmen år 1936 en utförlig redogörelse för sina aktioner i april 1933. Av brevet framgår att aktionerna hade organiserats av Knüfken tillsammans med Wollweber, Schelley och en viss Max Berek⁷⁶. Det är oklart huruvida det är fråga om samma aktioner som de som Krebs organiserade. Enligt Knüfken skeppades det återstående materialet, som befann sig i ISH:s illegala underjordiska kontor i Hamburg, med danska och svenska fartyg till Köpenhamn, i ett av fallen via en svensk mellanstation. Max Berek lyckades t.o.m. rädda en anseelig summa pengar från Berlin: det handlade om 10 000 mark som utbetalats till ISH av den sovjetiska sjömansunionen, en summa som denna organisation månatligen överförde för att bekosta ISH:s verksamhet. Genom Knüfkens svenska (okända) förtroendeman kunde summan hämtas till Köpenhamn.⁷⁷

⁷⁵ Krebs, *Out of the Night*, s. 434–435; Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 120, 131.

⁷⁶ Berek verkade som ISH:s sekreterare i Hamburg.

⁷⁷ Brev av Herman Knüfken och Kurt Lehmann till Edo Fimmen, daterat Antwerpen 24.4.1936, i Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 329–330.

Efterskrift

Nazisternas maktövertagande satte punkt för Kominterns globala verksamhet utgående från Berlin och Hamburg. Nätverket kollapsade dock inte utan hittade en ny nod i Köpenhamn som under mitten av 1930-talet framstod som fixpunkten i Kominterns kommunikationsnätverk. Förhållandena i staden var dock inte idealiska. Den danska polisen var medveten om att den danska ISH-sektionen styrdes av kommunisterna och att Sjömansklubben i Köpenhamn var ett kommunistiskt agitations- och propagandacentrum. Man misstänkte även att ISH:s internationella sekretariat skulle ha flyttat sin verksamhet till staden, men man saknade klara bevis.⁷⁸ De danska myndigheterna var dock ytterst skeptiska mot olika ljusskygga personer och immigranternas ageranden varför WEB:s liksom ISH:s kontor snart flyttades till Paris, det förra redan 1934, det senare 1937. Även Kominterns officiella politik gentemot nazisterna och ”socialfascisterna” kom att genomgå en kursändring under mitten av 1930-talet. Nu skulle kampen helt och hållet riktas mot ytterhögern, och ett samarbete med resten av vänsterrörelsen stod på agendan. Officiellt sanktionerades kursändringen vid Kominterns Sjunde Världskongress år 1935. Avsikten med denna kursändring var att kommunister och socialdemokrater tillsammans skulle bygga upp folkfrontsregeringar. Att även denna politik diskrediterades berodde främst på Sovjetunionens agerande: Molotov-Ribbentroppakten drog undan mattan för kommunisternas trovärdighet i Västeuropa och överlag över hela världen. Därefter framstod Komintern som paralyserat och avpolletterades av Stalin i all tyshet år 1943.

Kominterns hemliga kommunikationsnätverk omfattade hela världen. När det var som effektivast – kanske under andra hälften av 1920-talet, eventuellt ända fram till år 1933 – fungerade det som ett effektivt medium för (nästan) obehindrad kontakt mellan Moskva och resten av världen. Spindeln i nätet var OMS, men en av dess viktigaste byggstenar var de celler och verksamhetsformer som IPK Transport, de internationella hamnbyråerna och ISH skapade och upprätthöll. Med rätta framhåller Herman Knüfken: ”Ich will nicht behaupten, dass die Seeleute die Hauptrolle in der Aufrechterhaltung der Verbindungslinien spielten, aber sie spielten eine Rolle.”⁷⁹ De strategiska och taktiska besluten fattades i Moskva, men planeringen, upplägget och verkställandet av dessa gjordes dels i sekretariatet i Hamburg, dels i de olika

⁷⁸ Kopia från en dansk säkerhetsrapport, ca 1933, i Nørgaard, *Richard Jensen*, s. 19.

⁷⁹ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 212.

verksamhetspunkterna runt om i världen. De egentliga kuggarna i detta nätverk var de enskilda förtroendemännen och cellerna ombord som bildade ett osynligt och okänt men likaledes exklusivt hemligt brödraskap. Besvikelsen över de kursändringar som kännetecknade Sovjetunionens utrikespolitik och Komintern-apparatens allt större tröghet och instängdhet efter 1933 paralyserade även ISH-grupperna, framför allt de exiltyska. Sovjetunionens och Kominterns antinazistiska framtoning uppfattades inte som trovärdig och framför allt inte som effektiv. I stället genomsyrades den internationella kommunistiska verksamheten efter 1933 av en tilltagande inbördes misstänksamhet och intern diskreditering vilket i slutändan resulterade i utrensningar och lamslagning. År 1936 fattade Knüfken och hans ISH-grupp i Antwerpen beslutet att hoppa av Komintern och i stället liera sig med ITF och Edo Fimmen.⁸⁰ Wollweber, å andra sidan, hade vid denna tidpunkt börjat bygga upp en sabotageorganisation som skulle slå till mot tyska handelsfartyg.

Den negativa bilden av IPK Transport, ISH och deras internationella kommunikationsnätverk bygger på en bakåtläsning av historien. Det finns däremot även ett annat perspektiv. Fram till år 1933 framstod nätverket ingalunda som ineffektivt eller som ett misslyckande. Tvärtom: med hjälp av detta nätverk lyckades kommunisterna sprida sitt agitations- och propagandamaterial till de för- och undertryckta i kolonierna och i västvärlden. Ur ett postkolonialt perspektiv möjliggjorde detta nätverk uppkomsten av en antikolonial motrörelse. Det är ekon av denna berättelse som återfinns i filmen *Hölle Hamburg* (Tyskland 2007) som handlar om ett *abandoned ship*, ett av sina ägare övergivet fartyg någonstans i Hamburgs hamn. Förhållandena ombord är nästintill omänskliga, det multinationella manskapet är missnöjt med sin ytterst prekära situation. Någonstans nere i maskinrummet finns dock en hemlig cell – en grupp som säger sig tillhöra ISH...⁸¹

⁸⁰ ISH:s och Kominterns agerande mot Nazityskland måste huvudsakligen ses som ett misslyckande. Knüfkens och Antwerpen-gruppens kritik mot ISH och Komintern riktade sig huvudsakligen mot den stagnation, formalism och dogmatism som genomsyrade verksamheten bland sjömännen efter 1933. I stället blev det ITF som skulle utgöra stommen i det antinazistiska nätverket. Se vidare Dieter Nelles, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Essen 2001), s. 153–185.

⁸¹ Om filmen och dess koppling till ISH, se <http://www.hoellehamburg.org/>.

Mot hunger, krig och fascism!

Internationella arbetarhjälpen, Willi Münzenberg och kampen för internationell solidaritet i Weimartyskland 1921–1935

KASPER BRASKÉN

Historieskrivningen om 1900-talets kommunistiska rörelse har präglats av det totala sammanbrottet. Efter östblockets sönderfall framhölls att kommunismens illusion slutligen hade spruckit och att tiden var mogen för att sammanställa den svarta boken om kommunismens brott mot mänskligheten.¹ Denna delvis problematiska historieskrivning och minnespolitik om de kommunistiska regimerna har dessvärre lämnat ytterst lite utrymme och intresse för förståelsen av kommunismens och vänsterradikalismens mobiliserande kraft såväl inom de lägre sociala skikten som bland europeiska intellektuella under mellankrigstiden då Sovjetryssland var den enda kommunistiska regimen i världen. För att bredda den tidigare forskningens rela-

¹ För en utmärkt inledning till diskussionen om historia och minnespolitik se Klas-Göran Karlsson, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen* (Stockholm 2005), s. 21–27. Se vidare François Furet, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century* (Chicago 1999), s. viii–x; Stéphane Courtoise et al., *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (Cambridge 1999); Richard Pipes, *Communism: A History* (New York 2003); Staffan Skott, *Aldrig mer! En bok om kommunismens folkmord och brott mot mänskligheten* (Stockholm 2004). Som ett utmärkt exempel på den senaste utvecklingen i minnespolitiken fungerar bildandet av IICC – *The Institute for Information on the Crimes of Communism* (2006), som koncentrerar sig på att upplysa om kommunismens konsekvenser och brott. Detta är naturligtvis ett viktigt projekt, men det lämnar dessvärre begränsat utrymme för förståelsen av hur och varför kommunismen vann sina sympatisörer och anhängare i Europa före kommunistiska regimer installerades. Se vidare www.omkommunismen.se och www.upplysningomkommunismen.se

tivt snäva fokusering på kommunismens terror och förtryck vill jag i denna uppsats göra en fallstudie av den ouppmärksammade mellankrigstida kommunistiska solidaritetsorganisationen Internationella arbetarhjälpen, IAH (Internationale Arbeiterhilfe).

IAH utvecklades under mellankrigstiden till en omfattande, officiellt partipolitiskt obunden solidaritetsorganisation som med sitt solidaritetsbudskap påverkade miljontals arbetare, intellektuella och vänstersinnade inte bara i Tyskland utan även globalt. Under sin organisatoriska höjdpunkt sträckte sig IAH från de nordiska länderna till Sydafrika och från Kina till Amerika.² Den tyska IAH-sektionen var dock den obestridligt största av alla de nationella sektionerna, och det var även där som verksamheten hade sin tyngdpunkt. Det var i Berlin som organisationens huvudkontor var beläget, och det var framför allt i Weimartyskland som IAH byggde upp en omfattande organisation med en egen medlemskår och funktionärsapparat och ett eget pressimperium.³

Den västerländska historieskrivningens populära framställning av den kommunistiska rörelsens historia som en linjär väg mot det stora misslyckandet har lett till att alternativa budskap om internationell solidaritet eller kamp mot social orättvisa har avfärdats som tomma löften. Det är kanske över huvud taget inte självklart varför 1900-talets arbetarhistoria ännu i dag skulle vara relevant. Vem känner egentligen längre till de proletära partierna och organisationerna, deras historia eller utveckling? Oftast är det kanske bara nederlagen, framställda som en lång rad misslyckanden och skamliga sammanbrott som finns bevarade i det kollektiva minnet: terrorn, personkulterna och de miljontals människoliv som offrades för proletariatets diktatur.⁴ Syftet med denna uppsats är därför att förskjuta perspektivet från de misslyckade kommunistiska regimerna och de politiska partierna till bruket

² IAH var under mellankrigstiden verksam i Tyskland, Ryssland, Sverige, Norge, Danmark, Island, Tjeckoslovakien, Holland, Belgien, Österrike, Frankrike, Spanien, England, Irland, Ungern, Schweiz, Rumänien, Jugoslavien, Bulgarien, Cypern, Palestina, Egypten, Kina, Japan, Indien, Sydafrika, Australien, USA, Kanada, Mexiko och Latinamerika. Willi Münzenberg, *Solidarität. Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe 1921–1931* (Berlin 1931), s. 397–492. En ouppklarad fråga är dock hur djupt engagerad IAH var i alla dessa länder.

³ Helmut Gruber, 'Willi Münzenberg's German Communist Propaganda Empire 1921–1933', *Journal of Modern History* 38 (1966:3), s. 278–297.

⁴ Rudolf Bauer, 'Vorwort', Sabine Hering & Kurt Schilde (hrsg.), *Die Rote Hilfe. Die Geschichte der internationalen kommunistischen "Wohlfahrtsorganisation" und ihrer sozialen Aktivitäten in Deutschland (1921–1941)* (Oplanden 2003), s. 11.

och missbruket av begreppet solidaritet och solidaritetens sociala praktik. Detta är möjligt genom en granskning av historien om hur IAH under åren 1921–1935 lyckades inspirera massorna till att marschera på gator och torg i den internationella proletära solidaritetens namn. Hur utnyttjades solidaritetsbudskapet inom IAH, och hur kom solidariteten i praktiken till uttryck i IAH:s socialpolitiska och kulturella verksamhet?⁵

Målet med uppsatsen är att framlägga en källbaserad analys av IAH, dess mest centrala aktörer och dess konkreta solidaritetsverksamhet samt att undersöka organisationens roll som populär solidaritets- och protesterörelse i Weimartyskland. Avsikten är att förklara och analysera hur IAH:s solidaritetsbudskap fick en särskild dragningskraft då idén om internationell solidaritet kombinerades med kampen mot hunger, krig och fascism.⁶ Det finns mycket knapphändig information om de olika roller som aktörerna inom IAH spelade – hur skilde sig exempelvis de passiva sympatisörerna från de aktiva medlemmarna och det främsta ledarskapet? Uppfattades även budskapet om internationell solidaritet på olika sätt inom en och samma organisation? I den avslutande delen undersöks huruvida IAH fungerade som en aktiv part i skapandet av en särpräglad vänsterradikal eller kommunistisk social *milieu* eller subkultur inom den tyska arbetarklassen.

Utgångspunkten för undersökningen är att den erfarenhet och kunskap som vi i dag har om kommunismen inte kan användas som underlag för förståelsen av mellankrigstidens aktörer. Ju mindre erfarenhet det fanns av kommunismen, desto större var förväntningarna – och hoppet.⁷ Därmed understryker jag att detta inte är en undersökning av utopiernas konsekvenser, utan den handlar om drömmens mobiliserande kraft: om de människor som spred idén om en ny värld, om de nätverk av solidaritet som uppstod, och om de dubiösa medel som många var beredda att vidta för att nå målet – att med hjälp av den internationella solidariteten äntligen ”befria världen”.

⁵ Kasper Braskén, 'Internationale Arbeiterhilfe i kläm mellan öst och väst – en introduktion till internationell solidaritet och konspiration i det mellankrigstida Tyskland', *CoWoPa – Comintern Working Paper* 13/2008.

⁶ Se exempelvis Clara Zetkin, '12. Juni – Internationaler Solidaritätstag gegen Hunger, Krieg und Faschismus. Für den Internationalen Solidaritätstag der Internationalen Arbeiterhilfe', *Internationale Presse-Korrespondenz* 45, 31.5.1932, s. 1407.

⁷ Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004), s. 258, 274.

Om solidaritet – begreppshistoriska iakttagelser

Det är framför allt begreppet solidaritet som sammanfattar undersökningens mest centrala forskningsproblematik. Bland begreppets ofta använda synonymer kunde nämnas broderlighet, samhörighet och internationalism. Solidaritetsbegreppet är ändå långt ifrån entydigt, och olika politisk-begreppsliga utvecklingslinjer kan härledas både inom marxismen, socialdemokratien och kristendomen, medan solidaritet som ett sociologiskt begrepp och fenomen har analyserats ingående av både Auguste Comte, Emile Durkheim och Max Weber. Marx och Engels kommunistiska manifest (1848) innehöll redan alla grundelement för den proletära internationalismen och solidariteten. Inom den marxistiskt inspirerade traditionen har solidariteten varit starkt förbunden med tanken om arbetarklassens enhet i kampen mot upplevda sociala orättvisor.⁸ Ur en begreppshistorisk synvinkel kan det konstateras att solidaritet i dag tillskrivs en mycket bredare och mer omfattande definition än tidigare. Det var framför allt efter andra världskriget som tanken om solidaritet åter vann stor popularitet inom den politiska retoriken. Solidaritet blev i stor utsträckning ett populärt slagord som kunde anammas av alla politiska parter, och begreppet fick därmed en allt bredare och samtidigt diffusare omfattning.⁹ Tillämpningen under mellankrigstiden var mycket mer problematisk p.g.a. den bittra splittringen mellan den radikala och den moderata vänstern.¹⁰ Solidariteten hade inom den tidigare arbetarrörelsen framför allt uttryckts i den traditionella arbetarsolidariteten, men vem kunde nu förenas under solidaritetens röda fana, och vem skulle bli dess mest iögonfallande företrädare?

Det främsta uttrycket för splittringen inom vänstern emanerade från de ryska bolsjevikernas strävan att leda en världsomspännande revolutionär omvälvning. Redan 1919 kallades världens vänsterradikala till Moskva för att skapa en ny revolutionär international med uppgiften att grunda och organisera

⁸ Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea* (Cambridge 2005), s. 25–39, 58–59, 165–166, 265–266; C. D. Kernig (ed.) *Marxism, Communism and Western Society: A Comparative Encyclopedia IV* (New York 1972), s. 329–331.

⁹ Ulrich K. Preuß, 'Nationale, supranationale und internationale Solidarität', Kurt Bayertz (hrsg.), *Solidarität. Begriff und Problem* (Frankfurt am Main 1998), s. 407; Reiner Zoll, *Was ist Solidarität heute?* (Frankfurt am Main 2000), s. 15.

¹⁰ Stjernø, *Solidarity in Europe*, s. 266–267.

de nationella kommunistpartierna under en internationell paraplyorganisation. Detta blev grunden för den ökända Kommunistiska internationalen (Komintern; även kallad Tredje internationalen) som skulle komma att utgöra en avgörande del av den mellankrigstida arbetarradikalismen.¹¹ Men för att det revolutionära högkvarteret i Moskva inte skulle isolera sig totalt från arbetarna i Europa och världen behövdes effektiva metoder för att aktivera det sociala missnöjet för kommunismens sak. Grundstenen för denna kampanj var tanken om den internationella, proletära solidariteten. Komintern hade visserligen grundats till följd av att socialdemokraterna misslyckades med att mobilisera den internationella arbetarsolidariteten under första världskriget, men begreppet solidaritet var i stort sett frånvarande i Kominterns officiella resolutioner och skrifter som publicerades under mellankrigstiden.¹² Detta faktum understryker IAH:s status som ett iögonfallande särfall inom den internationella kommunistiska rörelsen i och med att IAH:s verksamhet genomgående genomsyrades av solidaritetsbudskapet. Det är därmed av avgörande betydelse att undersöka vad denna solidaritet representerade och betydde under mellankrigstiden, och hur IAH använde sig av solidariteten för att mobilisera arbetarmassorna.

IAH som historia non grata?

Problemet med den tidigare forskningen har varit dess tendens att polarisera historieskrivningen i politiska syften. Sympatiserande röster har förklarat att IAH var en humanitär hjälporganisation med respektabla målsättningar medan andra avfärdat dessa tankar som naiva fantasier och framhållit att IAH *de facto* var en kommunistisk konspiration baserad på en ohelig allians med bolsjevikerna. Det är speciellt den konspiratoriska läsningen som dominerat den senaste forskningen där IAH och dess generalsekreterare Willi Münzen-

¹¹ Om Kominterns historia se framför allt Alexander Vatlin, *Die Komintern. Gründung, Programmatik, Akteure*, Geschichte des Kommunismus und Linkssozialismus X (Berlin 2009); Kevin McDermott & Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (London 1996); Branko M. Lazic & Milorad M. Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, 1 (Stanford 1972); och Theodor Bergmann & Mario Kefler (hrg.), *Aufstieg und Zerfall der Komintern. Studien zur Geschichte ihrer Transformation (1919–1943)* (Mainz 1992).

¹² Detta konstateras i Stjernø, *Solidarity in Europe*, s. 266–267.

berg (1889–1940) likställts med dagens självmordsbombare och islamistiska terrorister.¹³ Bägge perspektiven framstår dock som ytterst bristfälliga.¹⁴

Inledningsvis kan det konstateras att IAH aldrig var officiellt kommunistiskt eller partipolitiskt bundet, utan organisationen förklarade sig vara *überparteilich* eller med andra ord riktad till såväl kommunister, socialdemokrater, anarkister som den partipolitiskt obundna vänstern. Detta neutralitetsanspråk utgör även en av kärnfrågorna i IAH:s historia: redan under 1920-talet anklagade de socialdemokratiska organisationerna IAH för att vara den kommunistiska politikens tredje pelare och därmed en *bolsjevistisk* konspiration. Den tyska polisen var lika så snabb att identifiera de kommunistiska tendenserna inom IAH:s organisation och verksamhet, men den hade märkbara svårigheter med att sätta fingret på förhållandet mellan IAH:s filantropiska verksamhet och den dolda, politiska agendan.¹⁵ Redan under 1930-talet diskuterades frågan av den katolska välfärdsorganisationen Caritas som konstaterade att trots att IAH fördömts av vissa parter som en ren propagandaapparat, så hade IAH alltid även bidragit med konkret hjälp till nödställda.¹⁶ Därmed aktualiseras frågan om till vilka historiografiska traditioner historien om IAH borde kopplas. Trots att IAH explicit var en solidaritetsorganisation har dess budskap om internationell solidaritet aldrig tidigare satts i fokus. Jag har däremot valt att lyfta fram solidaritetsbegreppet som den centrala analytiska enheten. Detta perspektiv framhäver IAH som en del av den kommunistiska rörelsen och dess tolkning av solidaritetsbegreppet, men analyserar samtidigt organisationen och dess aktörer utgående från IAH:s

¹³ Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West* (New Haven 2003), s. 307.

¹⁴ För en noggrannare historiografisk översikt kring memoarlitteraturen och den tidigare forskningen kring Münzenberg och IAH se Kasper Braskén, 'Internationale Arbeiterhilfe i kläm mellan öst och väst', s. 6–14 och Fredrik Petersson, 'In Control of Solidarity? Willi Münzenberg, the Workers' International Relief and League against Imperialism, 1921–1935', *CoWoPa – Comintern Working Paper* 12/2007.

¹⁵ Detta visade sig vara speciellt svårt vid frågan om huruvida myndigheterna skulle godkänna IAH:s insamlingsverksamhet i och med att detta å ena sidan var en rättighet garanterad av välfärdslagen, men som å andra sidan kunde förbjudas om myndigheterna tolkade verksamheten som rent politiskt motiverad. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* (GStA PK), I. HA, Rep. 191, Nr. 4132, s. 151.

¹⁶ Den mycket intressanta Caritas-publikationen finns bevarad i Bundesarkivet: Rudolf Degen, *Die Internationale Arbeiterhilfe. Materialsammlung zusammengestellt von Dr. Rudolf Degen, Als Manuskript gedruckt* (Freiburg 1930), s. 3–4.

välfärdsverksamhet och socialpolitik som riktades till de lägsta skikten inom den tyska arbetarklassen och som grundade sig på en traditionell arbetarolidaritet.

I och med att järnridån sänkte sig över Europa omöjliggjordes en källbase-rad granskning av IAH:s roll som solidaritetsorganisation. Inom östblocket lades locket på både fallet Münzenberg och IAH som klassades som illegitima forskningsområden. Orsakerna därtill kan härledas från Münzenbergs brytning med kommunistpartiet och Komintern under slutet av 1930-talet, vilken gjorde honom till en oönskad del av den östtyska och tyska arbetarrörelsens historia.¹⁷

I väst försökte ett flertal av Münzenbergs före detta arbetskumpaner och sedermera antikommunister lyfta fram Münzenberg och IAH ur tystnaden. Exempelvis den tyske författaren Arthur Koestler hävdade efter andra världskriget att om det någonsin kommer att skrivas en biografi om kommunisten och propagandisten Willi Münzenberg kommer detta verk att utgöra en av de mest uppseendeväckande skrifterna om det mellankrigstida Europa. Samtidigt har hans mest vidlyftiga projekt, Internationella arbetarhjälpen, förblivit ett icke-fenomen inom den moderna historieskrivningen.¹⁸ Orsaken till den fortsatta tystnaden kring ämnet har framför allt varit att källmaterialet varit otillgängligt.¹⁹

¹⁷ Münzenbergs namn raderades i stort från alla officiella partihistorier i DDR. Om Münzenberg över huvud taget nämndes i de östtyska framställningarna var han endast ett namn bland många, utan antydning om hans avgörande roll inom den kommunistiska rörelsens och IAH:s historia. Ett utmärkt exempel på detta fenomen utgörs av en östtysk doktorsavhandling omfattande över 400 sidor om den tyska IAH-sektionen som endast förbigående kommenterar Münzenberg. Se vidare Rolf Becker, *Die Internationale Arbeiterhilfe in Deutschland 1921–1933*, ottryckt doktorsavhandling i historia, Historisch-Philologischen Fakultät des Wissenschaftlichen Rates der Pädagogischen Hochschule (Potsdam 1972), s. 133–134.

¹⁸ Jørgen Schleimann, 'The Organisation Man. The Life and Work of Willi Münzenberg', *Survey a Journal of Soviet and East European Studies* 55 (1965), s. 64; Arthur Koester, 'Vorwort', Babette Groß, *Willi Münzenberg. Eine politische Biographie. Mit einem Vorwort von Arthur Koestler* (Stuttgart 1968), s. 7.

¹⁹ De tidigare utsagorna om speciellt Münzenberg men även IAH har huvudsakligen baserats på memoarlitteratur, intervjuer och enstaka dokument. Det är endast Sean McMeekin som forskat om Willi Münzenberg utgående från det ryska källmaterialet som gjorts tillgängligt i början på 1990-talet. McMeekins bruk av källmaterialet kan dock betraktas som mycket problematiskt, och han har utsatts för hård kritik av forskarsamfundet. Därutöver ligger McMeekins huvudsakliga fokus på Münzenbergs historia, medan behandlingen av IAH och IAH:s solidaritetsbudskap kan beskrivas som ytterst marginell. Se vidare McMeekin, *The Red Millionaire*.

Förutsättningarna för en källbaserad forskningsinsats ändrades dock drastiskt i början av 1990-talet då arkiven i Berlin och Moskva blev tillgängliga för västerländska forskare. Det hemliga källmaterialet som undanhållits allmänhetens ögon i decennier fanns äntligen tillhanda och öppnar i dag möjligheten att skriva den första empiriskt baserade studien om IAH i Tyskland och om dess dolda kontakter med Kommunistiska internationalen i Moskva. Denna forskning bygger följaktligen på källmaterial från de i Berlin belägna Bundesarchiv; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK) och Die Bundesauftrage für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU, mer känt som Stasi-arkivet). En viktig del av detta källmaterial som inte härstammar direkt från den kommunistiska kretsen ingår i den tyska polisens och de tyska ministeriernas arkivsamlingar. Detta material erbjuder utmärkta möjligheter att dubbelkontrollera IAH:s publicerade material och ger samtidigt värdefull utomstående information om IAH:s aktiviteter på det lokala planet.

Den andra delen av det empiriska fundamentet bevaras i de ryska arkiven. Framför allt är det frågan om Ryska statliga arkivet för social och politisk historia (RGASPI), där Kominterns och IAH:s arkiv är deponerade. För det andra är det frågan om det s.k. Specialarkivet, som utgör en del av Statliga ryska militärarkivet (RGVA), som bevarar tyskt arkivmaterial som Röda armén beslagtog i slutet av andra världskriget.²⁰ För att genomföra en trovärdig undersökning är det nödvändigt att inkludera arkivmaterialet både från Berlin och från Moskva, vilket kommer ytterst tydligt fram i samband med undersökningen av IAH i Tyskland: om endast de tyska arkiven skulle användas framstår IAH:s Komintern-kontakt som ytterst diffus och svag, medan de ryska arkiven ger en bild av ett kontinuerligt nätverk och ständigt

²⁰ Se även Mikhail Narinsky & Jürgen Rojahn (eds.), *Centre and Periphery: The History of the Comintern in the Light of New Documents* (Amsterdam 1996). En utmärkt informationskälla om den senaste utvecklingen i det ryska arkiven kan läsas i Stefan Creuzberg & Rainer Lindner (hrsg.), *Russische Archive und Geschichtswissenschaft. Rechtsunterlagen, Arbeitsbedingungen, Forschungsperspektiven* (Frankfurt am Main 2003). Materialet i arkiven består å ena sidan av icke-publicerade källor i form av korrespondens mellan IAH, det tyska kommunistpartiet och Komintern, mötesprotokoll och rapporter och å andra sidan svårtillgängliga resolutioner, IAH:s egna publikationer och tidningsmaterial. Min arkivforskning i Tyskland är slutförd medan forskningen i RGASPI bara har påbörjats. Endast Ryska militärarkivets tillgänglighet är ännu under utredning.

organisatoriskt samröre mellan de två parterna.²¹ Utgående från ett urval av det ovan nämnda arkivmaterialet följer här efter en källbaserad introduktion till historien om IAH, i vilken jag analyserar de huvudsakliga vändpunkterna i IAH:s händelserika historia.

Från hungerhjälp till solidaritetsorganisation

Enligt Willi Münzenberg var IAH en direkt produkt av den internationella solidariteten: IAH grundades under Kominterns III världskongress sommaren 1921 då en svår hungersnöd rådde i det unga Sovjetryssland. Situationen var angelägen för bolsjevikerna i och med att landet inte själv klarade av att bistå de drabbade. I stället ryckte bland annat Herbert Hoovers American Relief Administration, Nansen-hjälpen och Röda Korset in. Hungerhjälpens motståndare i väst hävdade att krishjälpen eventuellt kunde bidra till att stöda bolsjevikernas grepp om statsmakten, medan andra invände att mat även kunde fungera som ett medel i kampen mot bolsjevismen. ”Full stomachs mean no Bolsheviks”, framhöll även USA:s dåvarande utrikesminister. För bolsjevikerna var det fråga om en stor prestigeförlust att be om hjälp av de västliga stormakterna, och p.g.a. misstänksamheten mellan parterna kunde bolsjevikerna tolka även rent humanitära aktioner som potentiellt kontrarevolutionärt agerande. Svält och politik var nära sammanbundna, och Lenin och bolsjevikerna använde tillfället till att mobilisera en internationell solidaritetsrörelse bland västvärldens arbetare.²²

Det var pacifisten Münzenberg som fick åta sig uppgiften att leda den internationella arbetarhjälp, som inrättade sitt huvudkontor i Weimarrepublikens och hela Europas dåvarande kärnpunkt, Berlin²³. Tysklands huvudstad blev under mellankrigstiden en symbol för den moderna metropolen med ett rikt och mångsidigt kulturliv och utvecklades till ett ansenligt centrum för intellektuell verksamhet. I Berlin publicerades bl.a. flest tidningar

²¹ Det bör anmärkas att tillgången till den enorma massan arkivmaterial inte får ge upphov till överdriven ”käll-optimism”. Alla svar finns inte i arkiven, och materialet måste sättas i förhållande till den tidigare forskningen och memoarlitteraturen.

²² Sune Jungar, ’Svält och politik. Livsmedelshjälpen till den unga sovjetstaten’, Max Engman (red.), *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater* (Stockholm 1994). Citat s. 207; se även Gruber, ’Willi Münzenberg’s German Communist Propaganda Empire 1921–1933’.

²³ Berlin blev under 1920-talet världens tredje största stad med över 4,3 miljoner invånare, endast New York och London var större. Detlev J. K. Peukert, *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity* (New York 1993), s. 181.

i världen, medan staden hade det snabbaste tunnelbanesystemet och flest telefoner i förhållande till befolkningen. Tjugotalet brukar kallas Berlins decennium, då staden fungerade som en magnet för nya idéer och krafter som sammanstrålade där för att bilda en unik, pluralistisk syntes.²⁴ Berlin har även med rätta beskrivits som Europas *Ostbahnhof*, och speciellt under mellankrigstiden stärktes det ryska inslaget i staden då Berlin blev en av de främsta samlingsplatserna för den internationella kommunistiska rörelsen utanför Sovjetryssland.²⁵

Münzenberg hade fram till 1921 varit ledare för den kommunistiska ungdomsinternationalen, men under Kominterns III världskongress samma år gick han miste om positionen p.g.a. personliga och politiska motsättningar²⁶ med Kominterns dåvarande ledare Grigorij Zinovjev²⁷. Münzenberg erhöll i stället uppgiften att organisera den Komintern-initierade Auslandskomitee zur Organisierung der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Rußland. Uppdragsgivaren var Lenin som Münzenberg hade etablerat en personlig kontakt med redan under första världskriget i Schweiz. Münzenberg hade varit den enda inom Lenins inre krets som inte följde med till Petrograd revolutionsåret 1917 och blev därefter en inflytelserik person inom den internationella kommunistiska rörelsen.²⁸

Det ursprungliga målet med IAH var att förena samtliga arbetarorganisationer genom en internationell hungerhjälp. Trots ett flertal försök lyckades Münzenberg inte med att centralt koordinera en enhetlig arbetarhjälp. Orsaken därtill var framför allt splittringen inom arbetarrörelsen och den ömsesidiga misstänksamheten och rivaliteten som befästs mellan de socialdemokratiska och kommunistiska organisationerna. Karakteriserande för de

²⁴ Eberhard Kolb, *The Weimar Republic*, Second Edition (London 2005), s. 94–95.

²⁵ Karl Schlögel, *Das russische Berlin. Ostbahnhof Europas* (München 2007).

²⁶ Willi Münzenberg till Walter Ulbricht 15.11.1937, SAPMO-BArch, Wilhelm Pieck, NY 4036/515, s. 135. Det har inom den tidigare forskningen presenterats olika versioner varför Münzenberg tilldelades uppgiften att organisera den internationella kommittén för den ryska hungerhjälpen. Se t.ex. Gruber, 'Willi Münzenberg's German Communist Propaganda Empire 1921–1933', s. 284.

²⁷ Grigorij Zinovjev var Kominterns första ledare och ordförande för Kominterns exekutivkommitté (EKKI) 1921–1926. Han blev dömd till döden 1936 i den första skenrättegången i Moskva. Bernhard H. Bayerlein & Wladislaw Hedeler (hrsg.), *Georgi Dimitroff. Kommentare und Materialien zu den Tagebücher 1933–1943* (Berlin 2000), s. 631–632.

²⁸ Münzenberg, *Solidarität*, s. 5, 194–195; Georg Dünninghaus, *10 Jahre Internationale Arbeiterhilfe Deutschland* (Berlin 1931), s. 5; McMeekin, *The Red Millionaire*, s. 3.

arbetarhjälpkommittéer som bildades runt omkring i Tyskland under hösten 1921 var dock att obundna intellektuella, konstnärer och vetenskapsmän medverkade och gav sitt officiella stöd till initiativet. Till de prominenta sympatisörerna som bejakade IAH:s målsättningar hörde bl.a. vetenskapsmannen Albert Einstein, författaren Henri Barbuss och konstnären Käthe Kollwitz.²⁹

Då prominenta personer inom vetenskap, konst och litteratur engagerade sig för IAH:s solidaritetskampanjer medförde de ett ökat allmänt intresse för organisationen och höjde dess trovärdighet som en obunden solidaritetsorganisation i gemene mans ögon. Münzenberg höll sig dock i regel utanför rampljuset med insikten om att nyckeln till framgång ofta var förmågan att framställa något planerat som något spontant. Konceptet för IAH:s verksamhet blev en strävan efter konkret hjälp för de drabbade, samtidigt som tillfället utnyttjades till att propagera för arbetarnas enhet i kampen och för bevarandet av socialismen i Sovjetryssland.³⁰

Den ryska hungerkampanjen blev trots en del motgångar en onad propagandistisk succé i Tyskland, vilket sporrade Münzenberg med Kominterns understöd att rikta IAH mot nya solidaritetskampanjer. Under sommaren 1922 inledde IAH en långsam förändring av sina solidaritetskampanjer. IAH:s växande pressapparat visade inte längre bilder av nöd och elände i Sovjetryssland, utan ersatte dessa med skildringar av positiv och uppbyggande verksamhet. Denna kampanj döptes till ”produktionsbiståndet”, och hade som mål att bygga upp och modernisera den ryska industrin och jordbruket. Följaktligen arrangerade IAH en ny kongress i Berlin sommaren 1923, denna

²⁹ Det är viktigt att poängtera att IAH understöddes av både kommunistiska och oberoende intellektuella vilket understryker organisationens räckvidd över partigränserna. Bland de övriga prominenta sympatisörerna 1921 fanns den tyska kommunisten Clara Zetkin, författaren Alfons Paquet, den danske författaren Andersen Nexø, den svenske författaren och kommunisten Ture Nerman, den franske nobelpristagaren i litteratur Anatole France, den schweiziske kommunisten Fritz Platten, den italienske marxisten [Nicola?] Bombacci, den tjeckiske kommunisten Bohumír Smeral, den tyske författaren Arthur Holitscher, den tyske socialdemokraten Theodor Liebknecht, den kommunistiske diktaren Max Barthel, kommunisten Wilhelm Koenen, Stockholms borgmästare Carl Lindhagen, den svenske kommunisten Zeth Höglund, den franske kommunisten Ludovic-Oscar Frossard och den nederländska författaren Henriette Roland-Holst m.fl. Namnen listades ursprungligen i *Arbeiter Zeitung* 195, 2.9.1921, GStA PK, I. HA, Rep. 191, Nr. 4132, s. 18. Fler personer anslöt sig till initiativet under kampanjens gång.

³⁰ Gruber, 'Willi Münzenberg's German Communist Propaganda Empire 1921–1933', s. 284; Münzenberg, *Solidarität*, s. 69, 350.

gång med temat ”Weltkonferenz für Wirtschaftshilfe und Wiederaufbau in Sowjet-Russland”.³¹ Krisen i Sovjet ansågs vara övervunnen och världsproletariatets solidaritet omdirigerades för att bygga upp socialismen i Ryssland – inte ”rädda” den från undergång.

En avgörande vändpunkt i såväl IAH:s som den kommunistiska rörelsens historia utgjordes av det turbulenta året 1923. Weimarrepubliken skakades bl.a. av den franska ockupationen av Ruhr, hyperinflationen och den tyska ekonomins kollaps. Det var även året för det tyska kommunistpartiets sista egentliga revolutionsförsök, den s.k. tyska oktobern.³² Orsaken till den ökande sociala nöden i Tyskland var enligt IAH:s utsagor inte brist på spannmål och livsmedel, utan problemet betecknades som rent inrikespolitiskt: ”Tyskarna hungrar inför fyllda lador”, utropade kommunisterna i den tyska riksdagen. Detta övertygade Münzenberg och Komintern om att IAH:s främsta uppgift skulle vara att i den internationella solidaritetens namn organisera ett fälttåg mot hungern i Tyskland. Ansiktet utåt för den omfattande IAH-kampanjen var en ansenlig kantinverksamhet i alla större tyska industristäder, i vilka IAH kostnadsfritt delade ut varm mat och bröd till nödställda arbetare, arbetslösa och arbetarbarn.³³

Den tyska hungerkampanjen gav tillfälle att bruka redan beprövade agitprop-metoder³⁴, och Münzenberg lyckades samla en imponerande skara ve-

³¹ *Auslandskomitee zur Organisierung der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Russland* till tyska utrikesministeriet 5.4.1923, SAPMO-BArch, R 1501/113329, s. 200–200a.

³² Bernhard H. Bayerlein, Leonid G. Babichenko, Fridrich I. Firsov & Alexander Ju. Vatlin (hrgs.), *Deutscher Oktober 1923. Ein Revolutionsplan und sein Scheitern* (Berlin 2003). Se även det tidigare standardverket om temat: Werner T. Angress, *Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921–1923* (Princeton 1963). Om utvecklingen i Weimarrepubliken se Heinrich August Winkler, *Weimar. 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie* (München 2005).

³³ Willi Münzenberg, *Ursache, Größe und Bekämpfung der Hungersnot in Deutschland*, (Zentralkomitee der Internationalen Arbeiterhilfe, Berlin 1923), SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/2, s. 1–14.

³⁴ Münzenberg och hans samtida kommunister betraktade propaganda framför allt som ett medel att upplysa och bilda folket både intellektuellt och kulturellt. Enligt Münzenberg hade propagandan inom den socialistiska rörelsen alltid representerat något stort, värdefullt, andligt och vetenskapligt. Propaganda ansågs ha uppgiften att bekräfta allmänhetens kampvillkor och målet för proletariatets kamp i enlighet med marxismens principer. Det var med hjälp av propagandan som kommunisterna kunde få hundratals att förstå marxismen, medan agitationen skulle övertyga tiotusentals därtill. Se vidare Willi Münzenberg, *Propaganda als Waffe* (Paris 1937) s. 9–14.

tenskskapsmän och intellektuella kring IAH:s nya kampanj för att tillsammans vinna det internationella proletariats sympatier och solidaritet.³⁵ Den internationella kongressen under temat ”Hunger in Deutschland” som IAH arrangerade den 9 december 1923 utgjorde den absoluta höjdpunkten på den tyska solidaritetskampanjen då delegater från 15 länder samlades i Berlin.³⁶ Det var dock aldrig en självklarhet att IAH skulle omdirigeras till en tysk hungerkampanj, och vissa röster inom Komintern och den konkurrerande kommunistiska biståndsorganisationen Röda Hjälpn (Internationale Rote Hilfe, IRH) krävde redan i december 1923 IAH:s omedelbara likvidering. En av nyckelfiguerna inom Komintern-apparaten, Josif Pjatsnitskij³⁷, försvarade dock starkt IAH:s fortsatta verksamhet och underströk IAH:s viktiga betydelse för Kommunistiska internationalen.³⁸

IAH var inte efter 1923 enbart inställt på katastrofhjälp, utan definierade sig som ”de kämpande arbetarnas proviantkolonn”. De tyska myndigheternas misstänksamhet ökade följaktligen i takt med IAH:s växande socialpolitiska kantinverksamhet, och i början av januari 1924 förbjöds IAH att göra insamlingar eller genomföra planerade kampanjer i vissa delar av landet. Motiveringen var att IAH ansågs främst tjäna politiska målsättningar.³⁹

Skapandet av en massorganisation, 1924–1933

Münzenberg och IAH:s organisationsapparat i Tyskland hade aldrig någon välfungerande kontakt med det tyska kommunistpartiet, som genomgående ifrågasatte IAH:s verksamhet. I själva verket var det kanske inte över huvud

³⁵ Till den tyska hungerkampanjens sympatisörer hörde bl.a. Max Barthel, Mathilde Wurm, Heinrich Mann, Alfons Paquet och Arthur Holitscher. *Hunger in Deutschland* (Zentralkomitee der Internationalen Arbeiterhilfe, Berlin 1923), SAPMO-BArch, Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung, R 1507/1096b, s. 68.

³⁶ Münzenberg, *Solidarität*, s. 167–169.

³⁷ Pjatsnitskij var *de facto* Kominterns ledare mellan 1923 och 1935. Han valdes vid Kominterns III världskongress till ledare för OMS (avdelningen för internationella förbindelser). Efter den IV världskongressen var han medlem i Kominterns organisationsbyrå och Budgetkommissionen. Han var även medlem i EKKI och dess sekretariat mellan 1923 och 1935. Efter 1935 valdes P. inte mera till Kominterns ledande poster och blev slutligen ett offer för den stalinistiska terrorn 1937. *Georgi Dimitroff. Kommentare und Materialien zu den Tagebücher 1933–1943*, s. 589.

³⁸ Protokoll Nr [...] der Sitzung des ZK der IRH vom 18.12.1923, SAPMO-BArch, Wilhelm Pieck, NY 4036/789, s. 2–11.

³⁹ Brev till IAH:s ortskommittéer 3.1.1924, SAPMO-BArch, RY 9/1 6/7/7, s. 1a–b.

taget självklart varför IAH skulle fortsätta existera efter den tyska kampanjen. Den första fasen av den tyska hjälpaktionen varade från hösten 1923 till vårvintern 1924, då koncentrationen låg på hungerhjälpen för de nödlidande. Därefter arrangerade IAH en ny konferens den 21 januari 1924 varefter IAH:s verksamhet sakta omställdes från hungerhjälp till understöd för de stora masstrejkerna som bröt ut i Tyskland.⁴⁰ Den nya verksamhetsinriktningen uttryckte sig framför allt i form av strejkhjälp, som traditionellt varit fackföreningarnas uppgift. Detta innebar samtidigt en viktig övergång från IAH:s tidigare program, vilket blev början till en allt bredare socialpolitisk verksamhet.⁴¹

Till IAH:s stora kampanjer under de kommande åren hörde bl.a. en Kinakampanj, då även en omfattande världskongress under temat "Hände weg von China" arrangerades i augusti 1925 i Berlin. Kongressen besöktes av över 1 000 personer, varav över 300 lär ha varit prominenta intellektuella. Enligt Münzenberg arrangerade IAH under året över 1 000 tillställningar med kinesiska referenter, vilka inspirerade Europas arbetare att uttrycka sin solidaritet med de kinesiska arbetarna.⁴² Framgången med Kinakampanjen överträffade alla förväntningar, och när Münzenberg och IAH:s exekutivkommitté samlades i december 1925 i Moskva för att planera IAH:s framtida verksamhetsinriktning poängterade de vikten av att bygga upp IAH:s globala organisation med centrum i Tyskland och Europa, men med speciell tyngdpunkt på Kina, Amerika och de koloniala länderna. I de länder där kommunismen inte ännu hade vunnit mark skulle IAH enligt planerna fungera som en kanal för att sprida och introducera kommunistisk propaganda i världen.⁴³ Efter Kinakampanjen arrangerade IAH i Tyskland bl.a. internationella kampanjer för gruvarbetarnas strejk i England 1926, Sovjetunionens tioårsjubileum 1927

⁴⁰ Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung 28.6.1924, SAPMO-BArch, R 1501/113208, s. 92–93; Münzenberg, *Solidarität*, s. 246. Se även Eric D. Weitz, 'State Power, Class Fragmentation, and the Shaping of the German Communist Politics, 1890–1933', *Journal of Modern History* 62 (1990:2), s. 279–297.

⁴¹ Gruber, 'Willi Münzenberg's German Communist Propaganda Empire 1921–1933', s. 285.

⁴² Willi Münzenberg till Grigori Sinowjew 18.8.1925, RGASPI, 538/2/27, s. 108–109.

⁴³ Willi Münzenberg till EKKI:s sekretariat 10.12.1925, RGASPI, 538/2/27, s. 222–227.

och fortsatta insamlingar och kantinverksamhet i samband med större strejker i Tyskland.⁴⁴

IAH:s verksamhet var dock inte begränsad till de stora kampanjerna, utan Münzenberg var initiativtagare till och ledare för ett stort antal företag och organisationer, vilka ofta var antingen underställda eller nära kopplade till IAH. Skillnaden mellan denna mångsidiga ”Münzenberg-koncern”⁴⁵ och organisationen IAH framstår som rätt så diffus, men slutresultatet blev att det i IAH:s regi arrangerades allt från årliga kampanjveckor, matutdelning i samband med strejker, solidaritetsdagar och demonstrationer till distribuering av proletära filmer, arrangerande av konferenser, världskongresser och sändande av delegationer till Sovjetryssland. Detta kompletterades med regelbundet utkommande tidningar och illustrerade tidskrifter, där bitande samhällskritik och IAH:s senaste agenda utropades.⁴⁶ Till Münzenbergs största framgångar hörde den illustrerade tidskriften *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*, som under sin höjdpunkt i början på 1930-talet utgavs veckovis med en upplaga på 400 000–500 000 exemplar. Självaste Kominterns chef Josif Pjajtnitskij konstaterade 1929 att den officiella kommunistiska pressen var ”mycket tråkig” i jämförelse med Münzenbergs produktioner som var rikligt illustrerade och som dessutom hade läsare långt utanför partiets kretsar.⁴⁷

Den mångsidiga verksamheten både inom det kulturella och det socialpolitiska ledde till att intresset för IAH:s solidaritetsbudskap ständigt ökade. Detta syntes även i IAH:s medlemsantal i Tyskland, vilket i början av 1931 enligt de officiella uppgifterna uppgick till ca 105 000 personer, medan anta-

⁴⁴ Pressedienst der IAH zum englischen Bergarbeiterstreik; Zentralkomitee der IAH: Klara Zetkin, Georg Ledebour, Willi Münzenberg 9.5.1926, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/15, s. 322; Die deutschen Arbeiterdelegationen in Sowjetrußland anlässlich der Feier des 10. Jahrestages der Russischen Revolution, SAPMO-BArch, R 1507/2037, s. 17–22; 10 Jahre Internationale Arbeiterhilfe. Bericht: IAH Deutsche Sektion: Vom 3. Reichskongreß, Ostern 1929 Dresden zum 4. Reichskongreß Oktober 1931 Berlin, SAPMO-BArch, R 8051/39, s. 267–297.

⁴⁵ Begreppet ”Münzenberg-koncern” myntades av socialdemokraten Eugen Prager som strävade efter att avslöja hemligheterna bakom Münzenbergs finansimperium. Eugen Prager, ’Der Münzenberg-Konzern’, *Leipziger Volkszeitung* 74, 28.3.1929. Se även Groß, *Willi Münzenberg. Eine politische Biographie*, s. 211.

⁴⁶ Om IAH:s publikationsverksamhet se Rolf Surmann, *Die Münzenberg-Legende. Zur Publizistik der revolutionären deutschen Arbeiterbewegung 1921–1933* (Köln 1983).

⁴⁷ Sigfried Bahne, ’Willi Münzenberg (1889–1940)’, Heinz-Dietrich Fischer (hrsg.), *Deutsche Presseverleger des 18. bis 20. Jahrhunderts*, *Publizistik-historische Beiträge* 4 (München 1975), s. 341.

let ortsgupper i landet var 932 stycken.⁴⁸ Detta var även höjdpunkten i IAH:s historia då organisationen storartat firade sitt 10-årsjubileum i oktober 1931 med en omfattande världskongress i Berlin. I det tal som Münzenberg höll under världskongressen framlade han att IAH inte var någon biståndsorganisation, utan en hjälporganisation för det kämpande proletariatet. Därmed markerade Münzenberg IAH:s position och roll inom den kommunistiska rörelsen genom att hänvisa till dess orubbliga förankring i marxismen. Samtidigt tydliggjorde han ett avgörande avstånd till den av kommunisterna föraktade ”borgerliga” filantropin. Münzenberg fortsatte i sitt tal att profilera det nya IAH med en allt mer revolutionär retorik: Münzenberg underströk att det var omöjligt för IAH att få den sociala nöden att försvinna, då alla visste att det stora problemet utgjordes av det kapitalistiska systemet. Kongressen var sannerligen en vändpunkt i IAH:s historia: IAH hade aldrig tidigare haft ett lika radikalt solidaritetsbudskap. Det talades inte längre om hungersnöd eller socialpolitik, utan om störtandet av det kapitalistiska världssystemet. Det var dock aldrig meningen att IAH skulle genomföra en revolution, utan IAH betraktades framför allt som den kommunistiska arbetarrörelsens stödtrupp och grunden för en alternativ solidaritetsgemenskap.⁴⁹ IAH:s framgångshistoria fortsatte tills IAH i likhet med övriga vänsterorganisationer bannlystes efter det nationalsocialistiska maktövertagandet.

Exil och upplösning

Efter riksdagsbranden i februari 1933 hade Münzenberg genom en dramatisk flykt lyckats ta sig till Paris, varifrån han under de kommande åren organiserade kommunister och tyska antifascister i exil.⁵⁰ IAH:s organisationsapparat hade visserligen förberett sig på illegaliteten, men den tyska polisen och den nationalsocialistiska terrorn slog hårt mot alla kommunistiska element i Tyskland och lyckades sakta men säkert via omfattande arresteringar bryta sönder IAH:s nationella ledarskikt och organisation. IAH lyckades dock

⁴⁸ Münzenberg, *Solidarität*, s. 356–357. Dessa tal måste dock underställas hård källkritisk granskning, och i likhet med många andra rapporterade framgångar kan det egentliga medlemstalet antas understiga 100 000.

⁴⁹ Pressedienst Nr. 2 ”Das Referat Willi Münzenbergs”, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/2, s. 26–29.

⁵⁰ Historien om den tyska exilen presenteras uttömmande i Jean-Michel Palmier, *Weimar in Exile: The Antifascist Emigration in Europe and America* (London 2006). Münzenbergs verksamhet i Paris behandlas av Harald Wessel, *Münzenbergs Ende. Ein deutscher Kommunist im Widerstand gegen Hitler und Stalin. Die Jahren 1933 bis 1940* (Berlin 1991).

fortsätta sitt illegala arbete i Tyskland och gav bl.a. i Berlin ut en egen tidskrift med namnet *Solidarität. Organ der Internationalen Arbeiterhilfe*, som fortsatte att sprida IAH:s solidaritetsbudskap fram till sommaren 1935.⁵¹ Mycket kunde skrivas om denna spännande tid av illegalt arbete. IAH kunde ännu *de facto* propagera för dess sjunde internationella solidaritetsdag, som arrangerades illegalt i Tyskland den 23 juni 1935. Dödsstöten för den tyska IAH-sektionen utdelades slutligen när den tyska riksledningen arresterades i juni 1935.⁵² Enligt polisrapporterna skedde arresteringarna samtidigt som den tyska IAH-ledningen hade fått order om att upplösa organisationen och överföra de kvarvarande IAH-funktionärerna till de övriga kommunistiska organisationerna.⁵³

Kominterns ledarskap hade beslutat att omorganisera IAH, och de slutliga direktiven för hur IAH i praktiken skulle upplösas lades fram den 14 september 1935 i Moskva. Det framstår dock klart att nedläggningen hade planerats inom Komintern en längre tid. I rapporten där beslutet framlades kritiserade granskarna inom Komintern starkt IAH och Münzenberg för att inte ha lyckats med att bygga upp IAH efter Hitlers maktövertagande. För att bevara den kunskap som IAH insamlat under åren inom det socialpolitiska området skulle IAH fortsätta sin verksamhet i form av en legal organisation med säte i Paris under namnet Institution zum Studium der Sozialpolitik und Sozialfürsorge. Det är dessvärre oklart om dessa planer någonsin verkställdes. Münzenberg var delaktig även i IAH:s sista fas, men inte längre som dess obestridlige ledare, utan endast som en av medlemmarna i den f.d. centralkommittén som ombildats till en mindre kommitté, som övertogs av personer utvalda av Komintern.⁵⁴

Trots att de av Münzenberg initierade organisationerna 1935 hade likviderats av Komintern var Münzenberg fortsättningsvis aktiv i Komintern fram till 1938, då han p.g.a. inre motsättningar uteslöts ur det tyska kommunist-

⁵¹ Enstaka lösnummer av tidningen har hittats i Bundesarkivet SAPMO-BArch, RY 1/I 2/8/86, R 58/2126 och R 58/3307.

⁵² Verhaftung der IAH-Reichsleitung Berlin (Ende Juni 1935), SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/18, s. 90.

⁵³ KPD-Sache / Richter u. Gen., 1935, SAPMO-BArch, R 58/3678, s. 190–191; Vötter, Hans-Georg, SAPMO-BArch, DY 55/V 278/6/1961, s. 2.

⁵⁴ Resolution über die Arbeit der Kom. Parteien auf dem Gebiet der sozialen Fürsorge und Hilfstätigkeit und über die Umstellung der Internationale Arbeiterhilfe 14.9.1935, RGASPI, 495/20/913, s. 23–28; Beschluss über die Tätigkeit und Organe der bisherigen IAH-Arbeit 1935, RGASPI, 495/20/913, s. 29–30.

partiet. Trots att historien om Münzenbergs öde sträcker sig utöver denna undersökning, måste hans sista levnadsår inkluderas för att kasta ljus över varför IAH blev en oönskad del av den östtyska historieskrivningen. Processen mot Münzenberg var utdragen, och trots att han i december 1938 fick sin förhörskallelse till Kominterns Internationella Kontrollkommission som skulle höra honom i januari 1939, vägrade Münzenberg att resa till Moskva. Disciplinbrottet användes sedan för att motivera Münzenbergs uteslutning ur partiet. Men i och med att han hade haft en central position inom partiet och hade många prominenta sympatisörer inom och utanför det tyska kommunistpartiet (KPD) väcktes allvarliga farhågor inom partiets ledarskap inför konsekvenserna av brytningen. Denna oro framkommer som tydligast när KPD:s främste ledare Wilhelm Pieck⁵⁵ 1938 skrev i sina anteckningar: "Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg."⁵⁶ Münzenbergs uteslutning och brytning med Komintern blev officiell i mars 1939, och i september samma år förklarade Münzenberg sin aversion mot Moskvans politik. Den utfrysade Münzenberg, som under återstoden av sitt liv betraktade sig själv som kommunist, deklarerade i bitter ton på pärmen till sin nya tidskrift: "Der Verräter, Stalin, bist du!"⁵⁷

IAH och internationell solidaritet

Detta var den långa avslutningen på en solidaritetsrörelse som allt sedan 1921 blomstrat i Tyskland. Organisationens huvudmålsättning har hittills dock enbart tangerats, nämligen IAH:s budskap om den internationella proletära solidariteten. Legitimiteten för IAH:s verksamhet hade härletts utgå-

⁵⁵ Wilhelm Pieck (1876–1960) hade 1924 övertagit ledningen för den kommunistiska Röda Hjälpens som ständigt konkurrerade med och stod ofta i konflikt med IAH. Pieck var även medlem i KPD:s centralkommitté 1919–1933 och hörde genomgående till Stalins mest förtrogna av de tyska kommunisterna. Han fungerade som KPD:s partiordförande efter 1935 och valdes efter kriget till DDR:s första president. Hermann Weber & Andreas Herbst, *Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945* (Berlin 2004), s. 564–566; Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik 2* (Frankfurt am Main 1969), s. 245–247.

⁵⁶ Notizen über Leitungssitzungen der KPD vom 21.9.1938–23.12.1938 in Paris, SAPMO-BArch, NY 4036/495, s. 148–149. Citat s. 176.

⁵⁷ Willi Münzenberg, 'Der russische Dolchstoß', *Die Zukunft*, 22.7.1939, SAPMO-BArch, R 58/627, s. 72a. Se även Bernhard H. Bayerlein, "Der Verräter, Stalin, bist Du!". *Vom Ende der linken Solidarität. Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941* (Berlin 2008), s. 31–35.

Kampanjbild för IAH:s internationella solidaritetsdag 1932: "Arbetarna i marsch mot hunger och krig!" Källa: SAPMO-BArch, R 8051, s. 176.

ende från den första internationalen⁵⁸, som under sin tid även hade arbetat för den internationella solidariteten och samlat medel för kämpande arbetare i nöd. Enligt Münzenberg var den spontana solidariteten en befintlig kraft som tack vare IAH för första gången i historien verkligen blev organiserad och samordnad på en internationell nivå. IAH betecknade sig med Münzenbergs ord som den första organisationen som uppkom för att agera för samtliga proletära skikt med ambitionen att förena både socialister, kommunister, anarkister och katolska arbetare i en och samma organisation.⁵⁹ Inom denna idéhistoriska kontext var IAH en organisation riktad till massorna, med ett budskap för massorna, med syftet att arbeta för massornas intressen i den internationella proletära solidaritetens namn. Därmed kallade IAH sin

⁵⁸ Den första internationalen (International Workingmen's Association) var verksam mellan 1864 och 1876. Till grundarna hörde bl.a. Karl Marx. Den s.k. andra internationalen grundades 1889 och kollapsade under första världskriget. Se vidare Milorad M. Drachkovitch (ed.), *The Revolutionary Internationals, 1864–1943* (Stanford 1966) och Julius Braunthal, *History of the International 1914–1943 2* (London 1967).

⁵⁹ Münzenberg, *Solidarität*, s. 17; Willi Münzenberg, *Fünf Jahre Internationale Arbeiterhilfe* (Berlin 1926), s. 6.

verksamhet varken välgörenhet eller bistånd, utan *självhjäl*p. Massorna skulle hjälpa massorna, med den underförstådda implikationen att ingen annan skulle komma att göra det.⁶⁰

En av IAH:s främsta bravurer var själva spridandet av solidaritetsbudskapet via moderna kommunikationsmedel. Den kommunistiska propagandans målgrupp var alla de som var missgynnade av den rådande samhällsordningen, och Münzenberg lyckades producera en uppsjö av initiativ för att ”sälja” budskapet. Samtidigt som en allt större publik kunde nå via de expanderande massmedierna fick den politiska propagandan en allt större betydelse i de unga europeiska demokratierna.⁶¹ Den politiska aktivism som uttryckte sig i form av hängivet deltagande i diverse föreningar, organisationer, partikonferenser, fackföreningsmöten och massmöten eskalerade och nådde sin kulmen mellan det sena 1800-talet och första hälften av 1900-talet.⁶² Weimarrepubliken är även ett speciellt tydligt exempel på detta fenomen: efter det turbulenta 1920-talet hade landet förvandlats till en spelplan för rivaliserande organisationer. Men det var inte bara organisationerna och partierna som kämpade mot varandra, utan det utspelade sig även en kamp mellan diametralt olika idéer och drömmar om framtiden.⁶³

Det är i detta skede som begreppen propaganda och solidaritet oundvikligen blir intrasslade i varandra. IAH representerade för många borgerliga och högerinriktade en ren propagandaapparat som använde sig av den lockande solidaritetstanken bara för att vilseleda massorna: solidariteten var inte ur detta perspektiv ett mål i sig, utan endast ett medel för att sprida propaganda för Sovjetryssland och revolutionen.⁶⁴ Om solidaritetstanken däremot tolkas som det primära ledmotivet för IAH:s verksamhet framträder väsensskilda perspektiv på IAH:s roll och funktion i Weimartyskland och på den globala arenan. De två perspektiven verkar utgöra olika sidor av samma mynt, starkt

⁶⁰ Münzenberg, *Fünf Jahre Internationale Arbeiterhilfe*, s. 6–7.

⁶¹ Harold D. Lasswell et al. (eds.), *Propaganda and Communication in World History III, A Pluralizing World in Formation* (Honolulu 1980), s. 257–258, 272–277. Se även Münzenberg, *Propaganda als Waffe*.

⁶² Pippa Norris, *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism* (Cambridge 2002), s. 6.

⁶³ Sheri Berman, 'Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic' *World Politics* 49 (1997:3), s. 413–414.

⁶⁴ Det första offentliga ”avslöjandet” av IAH:s förbindelse med Komintern och dess dubbelaganda publicerades 1924 av det tyska socialdemokratiska fackförbundet: *Die dritte Säule der kommunistischen Politik "Internationale Arbeiterhilfe"*. *Dargestellt nach authentischem Material* (Berlin 1924).

invända i den moderna politiska diskurs mellan höger och vänster som inte kan ignoreras vid analysen av IAH:s historia.

Det var framför allt bolsjevikernas nyvunna maktposition i Ryssland som medförde en radikal förändring i tillämpningen av begreppet internationalism. Solidaritetstanken och internationalismen blev nämligen i samband med konsolideringen av Sovjetstaten förvandlade till instrument för Sovjets maktutövning. Exakt när och hur detta ägde rum är en omdebatterad fråga som har att göra med förhållandet mellan Komintern och den sovjetiska statsmakten, den inre maktkampen inom Sovjet och de europeiska kommunistpartiernas förhållande till Moskva.⁶⁵ I och med att världsrevolutionen aldrig nådde Europa, bytte bolsjevikerna med Stalin i spetsen ut internationalismen mot doktrinen om socialism i ett land, vilket sakta förvandlade Komintern och den internationella kommunistiska rörelsen till ett instrument för Sovjets intressen.⁶⁶ Den avgörande vändningen i denna politik kännetecknades av Kominterns VI världskongress 1928.⁶⁷ För många bolsjevik, europeiska kommunister och vänsterradikala utgjorde det ökande ryska inflytandet inget problem i och med att Sovjet grundade sig på drömmen om det nya samhället och den nya människan. De verkliga problemen började uppstå först i samband med att Stalinregimen aktivt började missbruka sin maktposition inom både Komintern och det tyska kommunistpartiet.⁶⁸ Ur detta perspektiv handlade den kommunistiska tolkningen av solidaritetsbegreppet speciellt efter 1928 inte längre om den internationella kampen mot upplevd social orättvisa, utan om att uttrycka sin solidaritet med Sovjetryssland. Denna syn kan dock problematiseras genom att man även lyfter fram IAH:s praktiska verksamhet i Tyskland och frågan om huruvida denna traditionella arbetarsolidaritet i praktiken kom att ändra sin betydelse för IAH:s

⁶⁵ För de senaste insikterna i denna problematik se Norman LaPorte, Kevin Morgan and Matthew Worley (eds.), *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917–53* (Houndmills 2008).

⁶⁶ Michael Forman, *Nationalism and the International Labour Movement: The Idea of the Nation in Socialist and Anarchist Theory* (Pennsylvania 1998), s. 116, 121, 140–141.

⁶⁷ Om konsekvenser för den tyska kommunismen se Elke Reuter, Wladislaw Hedeler, Horst Helas & Klaus Kinner, *Luxemburg oder Stalin. Schaltjahr 1928 – Die KPD am Scheidweg. Ein kommentierte Dokumentation*, Geschichte des Kommunismus und Linkssozialismus IV (Berlin 2003).

⁶⁸ *Marxism, Communism and Western Society*, s. 337–339; se även Theodor Bergmann & Mario Keßler (hrsg.), *Aufstieg und Zerfall der Komintern. Studien zur Geschichte ihrer Transformation (1919–1943)* (Mainz 1992).

efterföljare under mellankrigstiden. Målet är givetvis inte att utesluta något av perspektiven, utan framför allt att analysera hur dessa perspektiv och bruk av solidaritetsbegreppet samexisterade. Därmed återkommer jag till frågan om de krafter och aktörer som fanns bakom IAH, hur dessa påverkade IAH:s solidaritetsbudskap och huruvida IAH därmed kan kopplas till skapandet av en kommunistisk social *milieu* i Weimartyskland.

IAH, Komintern och skapandet av en kommunistisk milieu i Weimartyskland

Under de sista årtiondena av den tyska kejsartiden uppkom det i Tyskland diverse politiska subkulturer som underbyggdes av distinkta ideologier och partipolitisk tillhörighet. Alla de stora tyska politiska partierna var kopplade till egna sociala miljöer, som fortsättningsvis utgjorde ett mönster i det sociala landskapet under Weimartiden. Traditionellt har man indelat de tyska sociala miljöerna i en konservativ, en nationalliberal, en katolsk och en socialdemokratisk – en uppdelning som förvisso inte längre stämde med partilandskapet 1928, vilket tyder på att de gamla strukturerna höll på att luckras upp. Förutom katolikerna var det framför allt socialdemokraterna som skapade en egen social miljö, där arbetarna formade sin vardag från ungdomsåren till ålderdomen i diverse sociala och kulturella föreningar, fackföreningar och det socialdemokratiska partiet. Men under de första åren av Weimarrepubliken försvagades denna gemenskap, och de sociala konflikterna stärktes mellan de olika sociala grupperna inom den socialdemokratiska miljön. Splittringen underströks ytterligare av bildandet av de kommunistiska organisationerna som givetvis inte enbart byggde på en politisk splittring, utan på en växande social segmentering där kommunistpartiet framför allt drog till sig arbetslösa och lågutbildade arbetare som inte hade ett lika lojalt förhållande till Weimarrepubliken.⁶⁹

Bla. historikerna Heinrich August Winkler och Eric D. Weitz har framlagt att den tyska arbetarklassen under mellankrigstiden aldrig utgjorde en enad miljö, utan att de socialdemokratiska och ofta fastanställda arbetarna bildade en egen social miljö med bättre levnadsförhållanden, egna organisationer och sociala kretsar i jämförelse med den grupp av framför allt arbetslösa som levde på existensminimum med hjälp av det begränsade välfärdssystemet, ofta

⁶⁹ Peukert, *The Weimar Republic*, s. 147, 150–153.

svartlistade på grund av sin politiska verksamhet.⁷⁰ De sociala strukturerna bildade med andra ord förutsättningarna för skapandet av en kommunistisk miljö, men det var de gemensamma levnadsvanorna och upplevelserna av vardagen som spelade den mest centrala rollen i processen.⁷¹

För den socialdemokratiska miljön spelade därmed den socialdemokratiska organisationsvärlden en avgörande roll för att skapa och reproducera en solidaritetsgemenskap, men hur var det för de kommunistiska organisationerna? För detta krävdes aktörer och organisationer som formulerade de upplevda strukturella motsättningarna till ett mobiliserande språk. Ett nödvändigt krav för denna utveckling var att ett nära samarbete mellan kommunistpartiet och dess kultur- och socialpolitiska organisationer skulle uppstå.⁷² I detta sammanhang har den senaste kommunismforskningen lyft fram bl.a. IAH som en speciellt viktig organisation för skapandet av den kommunistiska miljön i och med att IAH även skulle nå arbetare utanför kommunistpartiets egna kretsar.⁷³ Det problematiska med att framhäva IAH:s roll i debatten om de sociala miljöerna är att ståndpunkten presenterats utan en närmare granskning av IAH:s historia utgående från det nya källmaterialet. Som det delvis redan framkommit i redogörelsen för IAH:s historia var det efterfrågade samarbetet mellan IAH och kommunistpartiet tidvis mycket konfliktfyllt både inom det högsta ledarskapet och på medlemsnivån. För att förstå IAH:s agerande och de uppkomna konflikterna i Tyskland är det avgörande att lyfta fram Kominterns inflytande över den tyska kommunismen, Willi Münzenberg och IAH:s solidaritetsbudskap. Detta måste dock göras utan att reducera den tyska kommunismen eller IAH till direktiv, guld och emissarier från Moskva.⁷⁴

Kominterns och kommunistpartiernas taktik för att nå de icke-kommunistiska massorna och för att skapa en stark social bas för verksamheten i

⁷⁰ Eric D. Weitz, 'State Power, Class Fragmentation, and the Shaping of the German Communist Politics, 1890–1933', s. 285–286; Heinrich August Winkler, *Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930* (Berlin 1986).

⁷¹ Siegfried Weichlein, *Sozialmilieus und politische Kultur in der Weimarer Republik. Lebenswelt, Vereinskultur, Politik in Hessen*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 115 (Göttingen 1996), s. 16–17.

⁷² Weichlein, *Sozialmilieus und politische Kultur in der Weimarer Republik*, s. 15–16.

⁷³ Andreas Wirsching, '„Stalinisierung“ oder Entideologisierte „Nischengesellschaft“? Alte Einsichten und neue Thesen zum Charakter der KPD in der Weimarer Republik', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45 (1997:3), s. 455–456.

⁷⁴ Vatlin, *Die Komintern*, s. 42.

världen, och speciellt i Tyskland, utgjordes av den s.k. enhetsfrontpolitiken.⁷⁵ Komintern lät i enlighet med denna taktik skapa ett flertal socialpolitiska och kulturella organisationer som skulle fungera som broar mellan kommunistpartierna och arbetarmassorna. Konceptet hade sin grund i synen på *avantgarde*-partiet, som inte gav tillfälle att etablera goda kontakter till den sociala basen. Dessa organisationer gick under namnet *massorganisationer*, och har även kallats frontorganisationer.⁷⁶ De skulle fungera som barometrar som fångade upp sinnesstämningarna inom proletariatet och som skolor för socialismen. Dessa organisationer var, till skillnad från kommunistpartierna, ämnade att utgöra en heterogen del av arbetarklassen. Officiellt skulle de vara fristående från kommunistpartiet. De flesta kommunistiska massorganisationerna bildades 1924, men det var först senare under 1920-talet som deras egentliga funktion diskuterades och formulerades inom Komintern. I ett tal för Kominterns exekutivkommitté (EKKI) framförde den finske ledande Kominternfunktionären Otto Wille Kuusinen vikten av att organisera de massor som inte befann sig under partiets inflytande. Komintern borde enligt denna vision bygga upp ett helt solsystem av massorganisationer som skulle cirkulera kring kommunistpartierna och därmed vidga deras möjligheter att påverka och engagera främst de partipolitiskt obundna arbetarna.⁷⁷

Under Kominterns VI världskongress 1928 fortsatte diskussionen om massorganisationernas framtida uppgifter för den internationella kommunistiska rörelsen. Münzenberg utvecklade flera viktiga aspekter i och med att han var en av de mest kompetenta inom området tack vare sin kontinuerliga verksamhet för och inom IAH. Münzenberg poängterade vikten av att bibehålla massorganisationernas status som partipolitiskt obundna för att de skulle kunna fungera som viktiga organ för den kommunistiska enhetsfrontpolitiken och för att stärka kommunisternas inflytande inom arbetarrörelsen. Ett stort problem, enligt Münzenberg, var att kommunistpartierna hade en tendens att knyta massorganisationerna alltför nära till partiet, vilket med-

⁷⁵ Detta utgjorde Kominterns officiella linje från 1921 till 1928, och var ett sätt för bolsjevikerna att ta ett steg bakåt för att komma två steg framåt i världsrevolutionen. McDermott & Agnew, *The Comintern*, s. 27–31.

⁷⁶ Bernard S. Morris, 'Communist International Front Organizations: Their Nature and Function', *World Politics* 9 (1956:1), s. 77–78.

⁷⁷ Die Tagung des Erweiterten EKKI. Sechzehnte bis achtzehnte Sitzung (Ausführlicher Tagesbericht) Sechzehnte Sitzung 8.3.1926. Bericht der Politischen Kommission, GStA PK, I. HA Rep. 219, Nr. 104, s. 2–3; se även Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung* (1890–1933), s. 120–123.

förde att massorganisationerna miste sin betydelse: om de var öppet kommunistiska och för nära knutna till partiet blev arbetarnas medlemskap i massorganisationerna ett onödigt mellansteg då de i stället kunde blir regelrätta partimedlemmar. I värsta fall skulle enhetsfrontsidén i praktiken enbart resultera i att kommunisterna isolerade sig i de egna kommunistiska organisationerna utan att lyckas stärka sitt inflytande över de icke-kommunistiska arbetarna.⁷⁸

Den av bl.a. Münzenberg förespråkade enhetsfronten fick till slut ge vika för Kominterns klass-mot-klass-linje som antogs under världskongressen 1928. Den nya linjen innebar en öppen konflikt med socialdemokraterna, och öppnade vägen för den s.k. enhetsfronttaktiken *underifrån*, som hade som mål att bryta loss arbetarna från de socialdemokratiska organisationerna och deras sociala miljö, och i stället engagera dem för kommunisternas organisationsvärld. Därmed blir det även aktuellt att utreda huruvida IAH verkligen fungerade som en solidaritetsorganisation över partigränserna. Vilka var de referensramar som tillskrevs verksamheten från Kominterns sida, och hur applicerades dessa av Münzenberg och IAH i Tyskland speciellt under den tid då Komintern klassade socialdemokraterna som ”socialfascister”?⁷⁹

Det stora problemet med massorganisationerna var att å ena sidan framställa dem som partipolitiskt obundna, och å andra sidan behålla kontrollen över organisationerna. Den uppenbara lösningen blev att bilda kommunistiska fraktioner inom organisationerna. Detta framstår som en krånglig manöver i och med att kommunisterna i de flesta fall redan hade organisationernas ledarskap i sina händer, och i många fall var den kommunistiska fraktionen identisk med organisationens egentliga ledarskap. Detta garanterade visserligen kommunisternas kontroll över den centrala verksamheten men gjorde samtidigt alla neutralitetsanspråk illusoriska. Münzenberg däremot försökte bibehålla IAH:s partineutrala status, vilket ledde till att förhållandet mellan IAH och kommunistpartiet var allt annat än problemfritt.⁸⁰ Därmed under-

⁷⁸ Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien*, s. 123–128.

⁷⁹ McDermott & Agnew, *The Comintern*, s. 73–75; Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien*, s. 203–207. Se även Hermann Weber, *Hauptfeind Sozialdemokratie. Strategie und Taktik der KPD 1929–1933* (Düsseldorf 1982).

⁸⁰ De organisationer som hänvisas till här är bl.a. Rote Frontkämpferbund (RFB), Rote Hilfe Deutschlands (RHD), Bund der Freunde der Sowjetunion, Interessengemeinschaft für Arbeiterkultur (IfA), Arbeitergemeinschaft sozialpolitischer Organisationen (Arso), Kampf-bund gegen den Faschismus och Verband proletarischer Freidenker Deutschlands. Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien*, s. 128–130.

stryks de stora problem som var förknippade med att bilda en kommunistisk social miljö, en miljö som förutsatte ett rikt organisationsliv och samarbete mellan partiet och dess sympatiserande organisationer.⁸¹ De avslutande exemplen ifrågasätter och problematiserar tanken om IAH:s andel i skapandet av en kommunistisk social miljö.

Det hade visat sig vara svårt att före 1924 bilda en kommunistisk fraktion inom IAH.⁸² När fraktionen väl hade etablerats framkom allt tydligare problem som ledde till att de ledande KPD-funktionärerna inom IAH:s tyska sektion 1925 framställde ett officiellt klagomål till kommunistpartiet. Kommunisterna inom IAH upplevde partiets inställning gentemot IAH som fientlig, och inom vissa KPD-distrikt lär partiet direkt ha motarbetat IAH:s arbete. Partiets inställning var fullständigt ofattbar för IAH:s kommunister i och med att KPD-ledningens agerande inte bara medförde en försvagning av partiet då det gick miste om IAH:s omfattande socialpolitiska och kulturella verksamhet, utan också för att detta agerande direkt stred mot Kominterns resolutioner och direktiv som förpliktade partiet att samarbeta med IAH.⁸³

Trots att IAH och Münzenberg hade allvarliga samarbetsproblem med kommunistpartiet kritiserade IAH:s antagonister genomgående organisationen för att den inte uppfyllde kraven på att vara en organisation över partigränserna, och framförde att IAH:s högsta ledning ständigt arbetade bakom kulisserna för rent kommunistiska målsättningar.⁸⁴ Utgångspunkten för forskningen i dag är att IAH:s högsta ledning med Münzenberg i spetsen *de facto* var organisatoriskt underställd Komintern, trots att IAH i offentligheten presenterade organisationen som självständig och icke-partibunden.⁸⁵

⁸¹ Om den växande arbetarradikalismen i Berlin se framför allt Pamela E. Swett, *Neighbors & Enemies: The Culture of Radicalism in Berlin, 1929–1933* (Cambridge 2004).

⁸² Willi Münzenberg till KPD:s centralkommitté 7.2.1924, SAPMO-BArch, RY 1/I 2/3/225, s. 29–30.

⁸³ IAH:s rikskommitté till KPD:s centralkommitté 21.3.1925, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/6, s. 135–136.

⁸⁴ Se t.ex. artikel på första sidan av SPD:s partitidning: *Vorwärts*, 9.2.1924, 'Internationale Arbeiterhilfe: Was sie öffentlich sagt und was sie heimlich tut', SAPMO-BArch, RY 1/I 2/3/225, s. 32.

⁸⁵ Tanken om Kominterns totala organisatoriska kontroll över IAH ifrågasätts på organisationsteoretiska grunder, som bl.a. beskrivs av Göran Ahrne. Ett lämpligare analytiskt begrepp utgörs av *ömsesidigt beroende*. Detta utesluter naturligtvis inte hierarkin och strukturerna inom och mellan organisationerna, utan poängterar omöjligheten av ett kausalt nätverk mellan

Utgående från detta synsätt kunde IAH klassas som en kommunistisk organisation som tillämpade ett instrumentellt solidaritetsbudskap. Men hur var det med IAH:s egna efterföljare, vilka enligt IAH:s interna utredningar var till övervägande del partilösa, medan minoriteten bestod av kommunister och socialdemokrater? Dessutom var upp till 60 procent av IAH:s totala medlemskår kvinnor.⁸⁶

Med tanke på att upp till 50–70 procent⁸⁷ av IAH:s medlemmar var partipolitiskt obundna framstår det som långsökt att enbart betrakta IAH:s solidaritetsbudskap som ett instrument eller propagandaverktyg i bolsjevikernas händer, utan det måste även ses som ett reellt värde som de lokala aktörerna engagerade sig för. Ett sätt att nå denna dimension av IAH:s verksamhet är att fokusera på dess solidaritetsverksamhet. Därmed är min forskning inte en klassisk undersökning av kommunisternas dubbelagenda, utan en undersökning av vad IAH:s solidaritetsbudskap innebar för de olika inblandade parterna. Vad betydde solidariteten för de lokala aktörer som engagerade sig för IAH:s solidaritetsverksamhet? Hur skilde sig denna syn från ledarskapets? Vad betydde egentligen kampen för den internationella solidariteten under mellankrigstiden?

I slutändan låg IAH:s kanske viktigaste funktion som organisation i dess förmåga att mobilisera de breda massorna genom sitt samhällskritiska budskap och sin praktiska verksamhet för den internationella solidariteten. Det var denna verksamhet som gav IAH dess samhällseliga relevans som språkrör för ett existerande socialt missnöje. I och med fokuseringen på solidaritetsbudskapet framstår det som mindre relevant att kategorisera organisationen inom de sociala miljöerna, utan att undersöka hur IAH fungerade i Weimarrepublikens oroliga sociala landskap. Frågor kring solidariteten som en mobiliserande kraft blir högst aktuella i och med att IAH:s sympatisörer *de facto* inte bestod av militanta kommunister, utan till en övervägande del av partipolitiskt obundna kvinnor, män och ungdomar. Hur kan tanken om

Komintern i Moskva och IAH i Tyskland. Göran Ahrne, *Social Organizations: Interaction Inside, Outside and Between Organizations* (London 1994, 2006), s. 116–117. För vidare argumentering se McDermott & Agnew, *The Comintern*, s. xx–xxi.

⁸⁶ Protokoll von der Sitzung der Sekretäre am 20. August 1928, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/5, s. 11b; Pressedienst Nr. 1, ”1. Internationale Frauenkonferenz der IAH”, oktober 1931, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/2, s. 25.

⁸⁷ IAH:s rikskommitté till KPD:s central 21.3.1925, SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/6, s. 135.

internationell solidaritet tolkas då bl.a. Amnesty International proklamerar i sina stadgar att ett av dess främsta mål är att sprida internationell solidaritet?⁸⁸ Kunde då inte IAH även jämföras med dagens icke-statliga organisationer eller *Non Governmental Organizations* (NGO), som exempelvis människorätts- och solidaritetsorganisationer av denna typ?⁸⁹ I och med den mångsidighet som solidaritetsbegreppet innefattar kan historien om IAH inte enbart vara en historia om konspiration och missbruk av solidariteten för politiska vinningar, utan lika mycket en historia om den grupp människor som verkligen trodde på Internationella arbetarhjälpen, Willi Münzenberg och kampen för den internationella solidariteten.

⁸⁸ 'Amnesty International's Statute', < <http://www.amnesty.org/en/who-we-are/accountability/statute> > 30.6.2009.

⁸⁹ Thomas Kampen, 'Solidarität und Propaganda: Willi Münzenberg, die Internationale Arbeiterhilfe und China', *Zeitschrift für Weltgeschichte* 5 (2004:2), s. 99.

”Helst hade vi alla fall stannat i Sverige ...”

De svenska kommunisterna och emigrationen till Sovjetkarelen under tidigt 1930-tal

ANDERS GUSTAFSON

[...] alla proletärer bör tänka på, att arbetarklassens problem inte löses så enkelt som att arbetslösa i de kapitalistiska länderna erhåller arbete och utkomst i revolutionslandet. [...] Svenska arbetare o. arbeterskor i Sverige bör främst tänka på att förena sig med sina revolutionära kamrater i kampen för kapitalismens störtande och Sovjet-Sveriges upprättande.

Norrskensflamman 10.9.1931

Börskraschen i New York 1929 ledde till en lågkonjunktur i hela västvärlden. Under de kommande åren uppstod en internationell emigrationsvåg till Sovjetunionen. År 1930 beslutade Sovjetunionens kommunistiska partis 16:e partikongress att ge utländska ingenjörer, specialister och yrkesutbildade arbetare tillträde, i syfte att utnyttja deras kunskaper för att förverkliga den första femårsplanen. Två år senare deltog över 42 000 utlänningar i den sovjetiska produktionen. De flesta var österrikare och tyskar, men bland dem fanns också exempelvis Amerika- och Kanadafinnar, spanjorer, tjecker, fransmän, japaner och svenskar.¹ Sovjetemigranternas livsöden blev ofta dramatiska och tragiska. Det finns ett antal arbeten om de amerikanska, tyska och finländska emigranterna, men när det gäller den svenska emigrationen – som jämförd

¹ Andrea Graziosi, 'Foreign Workers in Soviet Russia, 1920–1940: Their Experience and Their Legacy', *International Labor and Working-Class History* 33 (1988), s. 39–40.

med den finländska var minimal – saknas i stort sett vetenskaplig forskning.² I stället har utflyttningen blivit allmänt känd genom ett flertal journalistiska verk, och emigranterna under den problematiska beteckningen Kirunasvenskar.³

Den här texten består av ett antal fallstudier, som syftar till att kasta ljus över vilken inställning Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) hade till sovjetemigrationen då den var som mest omfattande, under tidigt 1930-tal.⁴ Den bild SKP-pressen förmedlade av utvecklingen i Sovjetkarelen kommer också att omnämnas. Anledningen till att de svenska emigranterna hamnade där diskuteras mot bakgrund av republikens politiska utveckling.

Depressionen drabbade Sverige på allvar först 1931. Arbetslösheten ökade kraftigt och klassmotsättningarna hårdnade. Den 14 maj samma år avfytrade militären skott mot demonstrerande arbetare i Lunde i Ådalen, och omfattande strejkrörelser följde bland sjömän och pappersarbetare. Det var också hårda tider inom gruvindustrin: p.g.a. exportsvårigheter inskränktes arbetstiden i LKAB:s Kirunagruva i november 1930, och vid årsskiftet 1931–1932 befarades att 200 LKAB-arbetare skulle bli arbetslösa.⁵ Under 1932 följde ytterligare arbetstidsinskränkningar, men redan 1933 började arbetslösheten minska och den allra värsta krisen var över i Sverige.

² Den första större undersökningen är Anders Gustafson, *Svenska sovjetemigranter. Om de svenska kommunisterna och emigrationen till Sovjetunionen på 1920- och 1930-talen* (Linköping 2006). För en utförlig presentation av forskningen om den internationella emigrationen se s. 14–20. Den tyska emigrationen har beskrivits av bl.a. Sergej Shurawljow, *”Ich bitte um Arbeit in der Sowjetunion”. Das Schicksal deutscher Facharbeiter im Moskau der 30er Jahre* (Berlin 2003). För en populärhistorisk skildring av sovjetemigrationen från USA, se Tim Tzouliadis, *The Forsaken. From the Great Depression to the Gulags. Hope and Betrayal in Stalin’s Russia* (London 2008).

³ Bland de senaste årens journalistiska arbeten märks Kaa Eneberg, *Tvingade till tystnad. En okänd historia om några svenska familjeöden* (Stockholm 2000) och *Förnekelsens barn. Svenskarna som drog österut* (Stockholm 2003). Eneberg är den som gjort mest för att skapa debatt kring sovjetemigrationen, och har ägnat stor möda åt att spåra upp enskilda individer. Hon har också visat att 30 svenskar föll offer för den stora terrorn i Sovjetunionen. Vidare har hon påpekat att begreppet Kirunasvensk, myntat av Utrikesdepartementet, är vagt och felaktigt. Emigranterna kom inte bara från Kiruna utan även från andra delar av Sverige. Eneberg, *Förnekelsens barn*, s. 14.

⁴ Redan under 1920-talet emigrerade svenskar till Sovjetunionen. Se Gustafson, *Svenska sovjetemigranter*, s. 27–56.

⁵ Gustaf Frank, *Kiruna 1900–1950. Minnesskrift till 50-årsjubileet* (Stockholm 1950), s. 237.

Under denna tid emigrerade troligen omkring 200 svenskar till Sovjetunionen, varav de flesta från Norrbotten.⁶ Helmina Jaako, som emigrerade 1932 och vars man var en arbetslös gruvarbetare, skrev i sina memoarer: ”Helst hade vi alla fall stannat i Sverige och vår lilla stuga, men någon ljusning inom gruvsdriften märktes inte. Tvärtom signalerades ytterligare inskränkningar [...]”⁷

Alfred Badlund, som var aktiv inom den kommunistiska rörelsen bl.a. i Kiruna, skrev i sina memoarer att depressionen kom som en chock och att arbetare sades upp från sina anställningar. Samtidigt framstod Sovjetunionen som lockande. Badlund menade att *Norrskensflamman*s dagliga skildringar belade att femårsplanen gick ”i lås med glans”. Allt tydde på att Sovjetunionen var på väg att skapa ett paradys, och entusiasmen växte i Kiruna.⁸

SKP-medlemmen Henning Hietala emigrerade i december 1930 – inspirerad av *Norrskensflamman* – från arbetslöshet och fattigdom, till Sovjetunionen där det fanns ”bröd, frihet och arbete”.⁹ I samma tidning läste familjen Jaako om uppbyggnadsarbetet i öster, och hörde talas om de entusiastiska skarorna av amerikanska emigranter som tog vägen över Sverige.¹⁰ Även tidigare forskning har visat att den kommunistiska tidningen *Norrskensflamman*

⁶ För en diskussion om antalet svenska emigranter under perioden 1917–1936, se Gustafson, *Svenska sovjetemigranter*, s. 109–115.

⁷ Helmina Jaako, *Faran var min följeslagare. En blind mors memoarer* (Stockholm 1954), s. 108, 113–114. Jfr intervju med hennes man, Karl Oskar Jaako, i Arne Isaksson, *Eldsjälarna. Intervjuer med arbetare i Tornedalen* (Bollstabruk 1987), s. 339–343.

⁸ Alfred Badlund, *Som arbetare i Sovjet* (Stockholm 1935), s. 36. En förkortad version gavs ut på annat förlag samma år under titeln *Jag trodde på Ryssland. En svensk arbetares upplevelser i Sovjetunionen*.

⁹ Henning Hietala, *Hos ryssar. Sanna skildringar från 11 års vistelse i Sovjetunionen*. Oppublicerat manus, Arbetarkultur, volym F1:1, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm; se även Eneberg, *Förnekelsens barn*, s. 164.

¹⁰ Jaako, *Faran var min följeslagare*, s. 109–110. Under 1931 och 1932 publicerade SKP:s huvudorgan *Ny Dag* många artiklar om den storskaliga sovjetemigrationen av Amerikafinnar som reste via Sverige. Att det pågick en emigration till Sovjetkarelen från USA och Kanada var alltså känt för tidningens läsare. Se t.ex. *Ny Dag* 12.10.1931, s. 1 och 3, 13.10.1931, s. 3, 8.1.1932, s. 1 och 6, 13.2.1932, s. 1 och 6, 23.1.1932, s. 1 och 6, 8.3.1932, s. 5, samt 24.4.1932, s. 8. Då emigranter från USA och Kanada passerade Sverige samlades även bland dem ihop pengar till SKP. Reino Kero, 'Emigration of Finns from North America to Soviet Karelia in the Early 1930's'. <http://www.genealogia.fi/emi/art/article151e.htm>. Tidigare publicerad i *The Finnish Experience in the Western Great Lakes Region. New Perspectives. Migration Studies C* (Turku 1975).

Två världar

De svenska kommunisterna gav under tidigt 1930-tal en utopisk bild av livet och förhållandena i Sovjetunionen. Illustration av okänd konstnär publicerad i *Ny Dag* 29.10.1931.

förmedlade en romantiserad och stundtals rent falsk bild av förhållandena och utvecklingen i Sovjetunionen, vilken troligen sporrade folk att emigrera.¹¹ Detta kan jämföras med att vänstertidningarna i USA generöst ställde upp med utrymme för värvningsannonser och artiklar om Karelen. De hylade ofta Sovjetunionen, men uppmanade sällan läsarna att emigrera.¹²

En illustration, publicerad i *Ny Dag* 1931, ger en intressant tidsbild: den ryske arbetaren vinkar glatt. Den sovjetiska arbetarstyrda industrin går på högvarv, symboliserad av de hypermoderna metallindustriella anläggningarna i Magnitogorsk. Här finns ingen arbetslöshet. Samtidigt, i en annan värld, grymtar den svenske, fetlagde och monstruöse kapitalisten. Han har

¹¹ Gustafson, *Svenska sovjetemigranter*, s. 67. Jfr Sven Bjelf, *Anna, Erika, Ture och andra svenskar i Sovjetunionen* (Moskva 1984), s. 45 och Eneberg, *Tvingade till tystnad*, s. 22.

¹² Kero, 'Emigration of Finns from North America to Soviet Karelia in the Early 1930's'.

skurit ner personalstyrkan med sin yxa och håller fabriken stängd – hans näve täpper för skorstenen. Det var denna utopiska bild som SKP förmedlade.

SKP och sovjetemigrationen som ställdes in

Inom sågverksindustrin ledde lågkonjunkturen till nedläggningar och driftsinskränkningar p.g.a. sjunkande priser på trävaror. I avtalsförhandlingarna i slutet av 1931 stod parterna långt ifrån varandra: arbetsgivarna krävde lönesänkningar på 25 procent, Svenska sågverksindustriarbetareförbundet, SSI-AF, föreslog oförändrade löner. Efter långa överläggningar enades parterna efter medling om 6-procentiga sänkningar på timlöner och 9-procentiga på ackordslöner. Vid en medlemsomröstning i SSIAF förkastades överenskommelsen, 5 000 av 7 000 röstade nej, men trots detta skrev förbundsledningen i februari 1932 under avtalet.¹³

Uppgörelsen väckte vrede. Ett samtida flygblad från den kommunistiska fackorganisationen Röd facklig opposition, RFO, tydliggör SKP:s hållning:

Arbetare, klasskamrater inom sågverksindustrin! Följ Röda Fackliga Oppositionens kampparoller: Vänta ingenting av de reformistiska ledarna. Tag saken i egna händer, organisera och förbered kampen, levandegör oppositionens krav. Tillsätt egna kamplösningsgrupper, valda av alla arbetare, som leder arbetarnas kamp utan och mot de reformistiska ledarna [...].¹⁴

Det var just vad den kommunistiskt styrda avdelning 185 vid Svartviks Trävaruaktiebolag utanför Sundsvall gjorde: i protest mot avtalet inledde de en vild strejk den 17 februari. Påföljden blev att ett trettioårigt revolutionärer trakasserades, avskedades och vräktes ur bolagets bostäder. Dessutom utslöts avdelningen ur SSIAF när de reformistiska medlemmarna startade den nya avdelningen 159 och återgick till arbetet den 4 april.¹⁵

Den kommunistiska frontorganisationen Internationella arbetarhjälpens, IAH, startade en insamling och matbespisning samt ordnade så att de strej-

¹³ Reinhold Olsson & Rickard Lindström, *En krönika om sågverksarbetare. Svenska sågverksindustriarbetareförbundets minneskrift* (Sundsvall 1953), s. 459–461.

¹⁴ Flygblad från RFO:s rikskommitté 1932, E1:1, inkomna handlingar 1908–1932, Svenska sågverksindustriarbetareförbundet, SSIAF, avd. 185 Svartvik, Föreningsarkivet Västernorrland, Sundsvall.

¹⁵ Raimo Lundberg, 'Sågverksstrejken 1932 vid Svartviks Trävaruaktiebolag – en vild strejk mot en uppgörelse om lönesänkningar', Mittuniversitetet, Campus Härnösand, opublicerad uppsats i lokalhistoria, 2006, s. 2; Stig Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972* (Njurunda 1974), s. 33; se även Svenska sågverksindustriarbetareförbundet, SSIAF, avd. 185 Svartvik, Föreningsarkivet Västernorrland, Sundsvall.

kandes barn inackorderades i Stockholm, men trots detta stöd blev resultatet ett stort nederlag.¹⁶ Senare skulle strejkskottets ordförande Alex Strandberg och dess sekreterare Ragnar Westerlund beskriva hur SKP:s representant drev på både för att iscensätta och fortsätta strejken, trots det hopplösa läget och varningarna från avdelning 185.¹⁷

I september besökte strejkledarna SSIAF:s verkställande utskott för att undersöka vilka av 185:ans medlemmar som kunde få ansluta sig till den nya avdelningen, och därmed förbundet. Utskottet kunde inte fatta något beslut utan att rådfråga avdelning 159, som man antog ville pröva varje inträdesansökan extra noga med tanke på de tidigare konflikterna.¹⁸ Troligen hände inget mer i frågan, bara de som ingick i den nya avdelningen fick återgå till arbetet.¹⁹

Året därpå var 45,3 procent av de organiserade vid skogsindustrin arbetslösa – alltså nästan varannan medlem.²⁰ Just vid den tiden fick de revolutionära Svartviksarbetarna idén att de skulle emigrera och få jobb vid något sågverk i Sovjetunionen.²¹ De skrev ett brev till SKP, som tog upp frågan på ett möte den 28 mars 1933. Dessvärre är protokollanteckningen kortfattad: ”Behandlades frågan om emigration till Sovjet-Unionen. Med anledning av brev från Njurunda.” Politbyrån beslutade att meddela brevskrivarna att ”någon resa för sågverksarbetare inte kan ifrågakomma”.²²

Ungefär en månad senare, den 22 april 1933, behandlade partiledningen ytterligare ett brev från Njurunda. Denna gång var det Strandbergs och Westerlunds ansökan om att gå ur partiet. Man beslutade att överlämna saken

¹⁶ För IAH:s verksamhet under strejken i Svartvik, se Lundberg, 'Sågverksstrejken 1932 vid Svartviks Trävaruaktiebolag', s. 6–9 samt IAH:s tidskrift *Solidaritet*, 1 (1932), s. 2–4. För forskning om IAH:s ledning i Berlin, se t.ex. Fredrik Petersson, 'In Control of Solidarity? Willi Münzenberg, the Workers' International Relief and League against Imperialism, 1921–1935, CoWoPa – Comintern Working Paper 8/2007, Åbo Academy University, <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa12petersson.pdf>.

¹⁷ Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972*, s. 33–34.

¹⁸ Verkställande utskottets protokoll 23.9.1932. Svenska sågverksindustriarbetareförbundet, SSIAF, volym A2:11, s. 303, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm.

¹⁹ Styrelseberättelse 1932–1933, Svenska sågverksindustriarbetareförbundet, SSIAF, avd. 185 Svartvik, volym A1:8, Föreningsarkivet Västernorrland, Sundsvall.

²⁰ Olsson & Lindström, *En krönika om sågverksarbetare*, s. 459.

²¹ Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972*, s. 34.

²² Politbyråns protokoll 28.3.1933. VPK [1929–1991], volym A3:1, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm.

till partiledaren Sven Linderot, som skulle tala med dem vid en nära förestående konferens. Tre dagar senare, den 25 april, konstaterade han att SKP ”vid kommande delegationer till Sovjet-Unionen” också skulle försöka placera ”Strandberg och Vesterlund som en gång valts av stora arbetarmöten men på grund av inskränkning i antalet delegater inte fått resa”.²³ En möjlig tolkning är att Strandberg och Westerlund hotade med att gå ur partiet om deras reseönskemål inte förverkligades.

Ett halvår senare, den 12 oktober, behandlade politbyrån Njurundafrågan igen. Under punkten ”Strandbergs och Vesterlunds resa till SSSR” beslutade politbyrån att ”godkänna sekretariatets åtgärder samt att tillskjuta de pengar som eventuellt inte kan uppbringas i Njurunda”.²⁴ Strandberg och Westerlund reste någon gång i slutet av 1933 till Petrozavodsk i Sovjetkarelen för att undersöka emigrationsmöjligheterna.²⁵ De träffade Artur Usenius, folkkommisarie med ansvar för jordbruk och lätt industri, och berättade att omkring 30 arbetare var inställda på att utvandra. Usenius tyckte om idén, men han trodde inte att så många av dem ”skulle bli kvar i Karelen”. Han uppmanade dem att vid hemkomsten berätta om de rådande förhållandena i Karelen, så att alla som funderat på att emigrera skulle bli korrekt informerade om de svårigheter som skulle möta dem på destinationsorten.²⁶

Usenius avsikt tycks ha varit att få Svartviksarbetarna att ställa in sina emigrationsplaner. I Sovjetkarelen hade Moskva börjat ifrågasätta de röda finländarnas ledarskap. Några år senare skulle han själv gripas och avrättas av ryssarna.²⁷

²³ Politbyråns protokoll 22 och 25.4.1933. VPK [1929–1991], volym A3:1, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm. I konferensreferatet nämndes inte ett ord om detta. *Ny Dag* 2.5.1933. Under denna tid ordnades ofta välregisserade delegationsresor av olika slag, där bl.a. arbetare, idrottsmän, barn, kvinnor och författare skulle få se kommunismens framsteg. Meningen var att resenärerna skulle propagera för Sovjetunionen vid hemkomsten. Se Lars Gogman, ”Tears welled up unbidden in our eyes...” *The Soviet Union, The World in the Basement* (Stockholm 2002) s. 42–44; se även Sylvia R. Margulies, *The Pilgrimage to Russia. The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937* (London 1968).

²⁴ Politbyråns protokoll 12.10.1933. VPK [1929–1991], volym A3:1, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm. Det är oklart om resan skedde före eller efter mötet. Vilka åtgärder som skulle vidtas, eller vad pengarna skulle användas till, framgår inte.

²⁵ SKP:s roll och turerna kring resan skulle troligen klarna efter undersökning av resenärernas personakter i Kominternarkivet. Ragnar Westerlund: RGASPI 495/275/151 (Ragnar Westerlund) och Axel Strandberg möjligen RGASPI 495/275/26 (Axel Strand).

²⁶ Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972*, s. 35.

²⁷ För uppgifter om Usenius, se t.ex. Eneberg, *Tvingade till tystnad*, s. 175.

Rapport fr. Ryssland

I anledning av de lögnaktiga rykten om undertecknades Rysslandsresa samt de förvrängningar av den rapport, som vi avlämnade vid Nj. Kom. arb. kommunens möte efter vår hemkomst från Sovjet Unionen inbjuder vi allmänheten till

MÖTE å Njurunda Folkets Hus

Onsdagen den 7 febr. kl. 6 em.

Där vi ånyo avlämnar rapport om resan och intryck från Sovjet Unionen.

Efter rapporten diskussion.

En frivillig kollekt upptages för bestridande av möteskostnaderna.

Alex Strandberg.

Ragnar Westerlund.

Resan som strejkledarna Alex Strandberg och Ragnar Westerlund gjorde till Sovjetkarenen 1933 resulterade inte, som planerat, i någon emigration. Affisch från det välbesökta mötet i Njurunda Folkets Hus 1934. Källa: Ehnberg, Njurunda Folkets Hus-förening 1911-1972, s. 32.

Strandberg vittnade efter resan om den låga bostadsstandarden, om lönenivå, arbetstid och levnadsomkostnader. Han hade upplysts om att det var svårt att få tag på mjölk, och att det därför var problematiskt för barnfamiljer. Det rådde också brist på textilvaror och kokkärl, vilket betydde att emigranterna behövde ta med sig vardagsföremål. En detaljerad reseberättelse lämnades till Njurunda kommunistiska arbetarekommun, men rapporten ansågs vara alltför negativt inställd till Sovjetunionen – resenärerna stämplades som lögnare och kontrarevolutionärer. För att återupprätta sin heder och inför en större publik redogöra för sin resa och rapport kallade Strandberg och Westerlund till ett offentligt möte i Njurunda Folkets Hus den 7 februari 1934. Mötet syftade också till att undersöka möjligheterna att sända i väg ytterligare en delegation.²⁸

Allmänhetens intresse var mycket stort: lokalen var fullsatt redan före utsatt tid, omkring 700–800 personer deltog i mötet som pågick i omkring fem timmar, skrev den socialdemokratiska *Nya sambällets* reporter dagen därpå. Tidningen rapporterade också att en mötesdeltagare, kommunisten Per Mars, stämplade resenärerna som kontrarevolutionärer och kapitalismens hantlangare.²⁹ Den kommunistiske kommunalfullmäktigeledamoten Karl Öberg var missnöjd med rapporten, som han inte tyckte överrensstämde med den som tidigare lämnats. Efter debatten antogs enhälligt en resolution som uttalade sig för att en ny delegation, bestående av såväl partirepresentanter som partilösa, skulle skickas i väg. De praktiska frågorna kring personal, ekonomi och inresetillstånd skulle lösas av ortens fackföreningar.³⁰

Avskräckte Strandbergs och Westerlunds rapport dem som gick i emigrationstankar? Eller var det den begynnande konjunkturuppgången och minskade arbetslösheten? Hur som helst sändes aldrig någon ytterligare grupp från Njurunda till Sovjetkaren.

²⁸ Protokollet från mötet finns återgivet i Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972*, s. 33–36.

²⁹ *Nya sambället* 8.2.1934. Per Mars besökte i december 1932 olika sovjetiska sågverk. Meningen var att han vid hemkomsten skulle undersöka om några arbetare kunde skickas till Sovjetunionen för att ”hjälpa till att utveckla sågverksindustrin”. Enligt Mars förverkligades aldrig planerna. C. H. Hermansson, *Kommunisterna. En intervjubok. Första boken* (Stockholm 1980), s. 209–211.

³⁰ Ehnberg, *Njurunda Folkets Hus-förening 1911–1972*, s. 36.

Vilken roll spelade SKP?

Hur förhöll sig då kommunisterna på andra håll i Sverige? Den ovan nämnde Alfred Badlund skrev i sina memoarer att han ville emigrera till Sovjetunionen men att partiledningen avslag hans ansökan med motiveringen att man inte kunde ”avvara alla goda krafter”.³¹ Albert Juto emigrerade med sin familj i oktober 1933, och hade redan tidigare försökt resa över för att arbeta. Han menade att medlemskapet i SKP försvårade resan, ”de ansåg väl att vad har ni här att göra, ni kan arbeta för kommunisterna i Sverige. Det var ju riktigt tänkt.”³²

Det kan ha varit så att partiets lokalorganisationer principiellt avslag alla emigrationsförfrågningar. Enligt en artikel som publicerades i september 1931 inkom det dagligen ”aktningvärda buntar brev – alla med förfrågningar” till SKP och *Norrskensflamman*. Man hade inte tid att meddela brevskrivarna de negativa svaren och uppmanade därför arbetssökande att inte skicka emigrationsfrågor till partiet, tidningen eller enskilda partikamrater, som enligt artikeln inte kunde ”göra det ringaste åt en sådan sak”. Det fanns då enligt *Norrskensflamman* inte något sovjetiskt behov av skandinavisk arbetskraft.³³ De sökande uppmanades tänka på att lösningen på arbetarklassens problem inte var att få arbete i Sovjetunionen, utan störtandet av kapitalismen efter ryskt exempel och upprättandet av Sovjet-Sverige.³⁴ I april 1932 beskrevs i en artikel att *Norrskensflamman* efter massförfrågningarna hade hört av sig till ”vissa sovjetryska företag”. Dessa visade att det från sovjetisk sida fanns en efterfrågan på kvalificerade sågverksarbetare och en annons med anställningsvillkor skulle anslås.³⁵

³¹ Badlund, *Som arbetare i Sovjet*, s. 36–37.

³² Isaksson, *Eldsjämlarna*, s. 335.

³³ I Tyskland mottogs också ett stort antal förfrågningar. Shurawljow, ”*Ich bitte um Arbeit in der Sowjetunion*”, s. 33. I USA inkom under en åtta månadersperiod 1931 100 000 brev från människor som ville emigrera. Graziosi, ’Foreign Workers in Soviet Russia, 1920–1940’, s. 41.

³⁴ ’Sovjet räddningen ur eländet’, *Norrskensflamman* 10.9.1931.

³⁵ Någon sådan har dock inte påträffats i min undersökning. ’Sovjet bereder anställning åt svenska arbetare!’, *Norrskensflamman* 26.4.1932. Skogs- och flottningarbetareförbundet skickade 1931 förfrågningar om möjligheterna att låta medlemmar emigrera till Sovjetunionen. Man vände sig till ryska legationen som förmedlade kontakt med en agent för skogsarbetare i Karelen. Till svar fick förbundet beskedet att möjligheterna var små, utom möjligtvis för finsktalande arbetare. Intresset var knappast stort, endast en finsktalande arbetare anmälde sig. *Svenska Skogs- och flottningarbetareförbundet. Verksamhetsberättelse för år 1932* (Gävle 1933), s. 139–140.

Hilding Hagberg, SKP:s partiledare 1951–1964, var i början av 1930-talet riksdagsledamot och tongivande inom partidistriktet i Norrbotten. Han ingick i *Norrskensflammans* redaktion och var ledamot i partiets centralkommitté.³⁶ Hagberg var med andra ord en person som måste ha haft mycket god insikt i frågan. I en intervju långt senare, 1982, sade han att enskilda personer på eget initiativ frågade sovjetdiplomater i Sverige om arbete och att SKP-ledningen inte tog några initiativ för att främja emigrationen. Men Hagberg motsatte sig inte utflyttningen, utan hävdade att varken han eller partiledningen under den rådande arbetslösheten kunde gå in och utfärda uppmaningar. Han underströk att varken ledningen i Stockholm eller Norrbottensdistriktet var engagerade eller pådrivande i någon riktning. Hagberg hade hellre sett att emigranterna stannat i Sverige: ”Vårt parti behövde verkligen varje medlem, varje röst.”³⁷ Påståendet är logiskt. SKP skadades svårt av partisprängningen 1929, och därefter kvarstod omkring 2 300 medlemmar i Norrbotten och 7 000 i hela Sverige, alltså gagnades partiet knappast av att dess aktivister emigrerade från landet.³⁸

³⁶ Hagbergs egen position var inte helt okomplicerad. Han skrev ett brev till partiledningen sommaren 1936 där han föreslog att SKP skulle agera mot det sovjetiska broderpartiets avrättningar av kommunister och likasinnade. Han ansåg att processerna var rättsvidriga och skadade Sovjetunionen och den kommunistiska världsrörelsen. Gruvarbetaren Niemi från Kiruna och andra, som ”vi hade känt som goda kamrater och kommunister” försvann i repressionen efter attentatet mot Kirov. Ryktet spreds om den naive Hagberg och han utpekades som feg och opålitlig, ”en skamfläck för partiet och en förrädare mot Sovjetunionen”. Han kommenterade också partiledaren Linderots hållning: ”Sven Linderots ställning i sammanhanget var svår. Han kunde inte få stöd i partiet för mitt förslag. Om han stödde mitt förslag skulle han brännmärkas som den ende opålitlige och sovjetfientlige kommunistledaren. [...] Det skulle inte vara svårt att få ihop en anklagelseakt mot honom, som var vän med Bucharin, Zinovjev och andra som stod anklagade i Moskva. Efter mitt samtal med honom efter ett CK-möte förstod jag att han liksom jag ansåg att dödsdomarna som orättfärdiga och oförsvarliga.” Hilding Hagberg, *Jag är och förblir kommunist. Minnen* (Stockholm 1995), s. 87–91.

³⁷ Bjelf, *Anna, Erika, Ture och andra svenskar i Sovjetunionen*, s. 146. Hagbergs uttalande kan jämföras med den kommunistiske byggnadsarbetaren Oskar Markstedts vittnesmål. Pressad av arbetslöshet emigrerade Markstedt med en större grupp 1931. Svenskarna hade tidigare härbergerat finska politiska flyktingar och hjälpt dessa att ta sig vidare till Sovjetkarelen. Efter att ha kontaktat sina finska kamrater fick svenskarna hjälp med resan till Sovjetkarelen. Genadij Fisch, *Hos svenskarna. En sovjetförfattare ser på Sverige* (Stockholm 1969), s. 168.

³⁸ Hypotetiskt sett kan ju andra partier ha haft något att vinna på detta, men för att utreda saken krävs mer forskning. Medlemsiffrorna för Norrbotten: Anders Ehnmark och Annika Hagström, *Tusen fasta viljor. Ett reportage från det röda Norrbotten* (Stockholm 1974), s. 34. Medlemsiffrorna för hela landet: Fritjof Lager, *Bidrag till partihistoria. Brev 3 och 4* (Stockholm 1972), s. 14.

Hagbergs påstående att SKP inte på något sätt centralt eller lokalt var inblandat i frågan var inte helt sant, politbyrån behandlade ju breven från Njurunda, och dessutom beslutade ledningen att i maj 1934 utse politbyråmedlemmen Fritjof Lager till representant i Kommittén för emigrantärenden.³⁹ Det är dock oklart med vad och hur kommittén arbetade, eller om den över huvud taget startades, men man kan på goda grunder anta att den skulle behandla ärenden som på något vis berörde emigrationen, möjligen även de som redan befann sig i Sovjetunionen och ville åka hem.

Det finns däremot inget som tyder på att partiledningen var pådrivande i emigrationsprocessen. Utopin var bättre när den betraktades på distans.⁴⁰ Kommunisternas ambivalens kanske kan förklaras med att de hamnade i ett dilemma: de ville inte att medlemmar skulle emigrera, men eftersom de ständigt propagerade för Sovjetunionen och dess försvar kunde de inte hindra någon från att på egen hand flytta till det som utmålades som arbetarnas paradiset.

Avlönade värvare?

Den finskamerikanska sovjetemigrationen har beskrivits av bl.a. Mayme Sevander. I sina memoarer berättar hon om rekryteringsbyrån Karelian Technical Aid, KTA, som startades i USA och Kanada år 1930 med filialer i New York och Toronto. Kontoren drevs 1930–1934 i samarbete med immigrationsmyndigheterna i Petrozavodsk.⁴¹ Sevanders far Oskar Corgan var värvare (och skulle senare mördas under den stora terrorn): ”Han gav inga löften, som inte kunde infrias, han varnade för att livet i Sovjetunionen skulle bli primitivt.”⁴² Emigranterna skulle bli pionjärer som skulle få slita hårt i kylan från morgon till kväll, med brist på mat, kläder och elektrici-

³⁹ Politbyråns protokoll 24.5.1934. VPK [1929–1991], volym A3:1, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm. Inget material om denna kommitté finns i Fritjof Lagers personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm. Däremot ska Lager och partikassör Hildur Ström ha hjälpt Ture Pyhälä, som emigrerade 1933, att skaffa inresetillstånd till Sovjetunionen. Enligt Bjelf, *Anna, Erika, Ture och andra svenskar i Sovjetunionen*, s. 107.

⁴⁰ David Caute, *The Fellow Travellers. Intellectual Friends of Communism* (New Haven 1988), s. 3–4; se även Paul Hollander, *Political Pilgrims. Western Intellectuals in Search of the Good Society* (New Brunswick, N.J. 1997).

⁴¹ Mayme Sevander, *De tog min far. En historia om idealism och förräderi* (Skellefteå 1994), s. 29. Byrån kallas på annat håll för Neuvosto-Karjalan Teknillinen Apu, (The Technical Aid of Soviet Karelia). Jfr Kero, 'Emigration of Finns from North America to Soviet Karelia in the Early 1930's'.

⁴² Sevander, *De tog min far*, s. 30.

tet. Varje emigrantfamilj betalade 400 dollar till KTA. Värvarna reste senare själva med sina familjer till Karelen.⁴³ Värvningsannonser publicerades i de finskspråkiga kommunisttidningarna i USA, t.ex. *Työmies*.⁴⁴

En helt annan bild ges av Aino Kuusinen, som i början av 1930-talet var Kominternfunktionär i USA. Hon menar att värvare lovade arbetare som hade pengar och utrustning ett paradiset i Karelen. Kuusinen ansåg att det var ett stort bedrägeri och ville inte delta i propagandan för emigrationen, utan försökte personligen avråda folk från att resa. Sovjetkarelen president Edvard Gylling beklagade agerandet i ett brev till henne. Han behövde ägodelar och invandrare för att göra Karelen till ett blomstrande samhälle. Enligt Kuusinen var Oskar Corgan den effektivaste värvaren.⁴⁵

Förekom liknande verksamhet i Sverige? Inga spår tyder på att någon motsvarighet till KTA fanns i Sverige. I genomgången av tidningarna har inte heller några värvningsannonser påträffats. Vidare har historikern Markku Kangaspuro inte sett några belägg för att det existerade värvare i Sverige.⁴⁶ Den tidigare forskningen har visat att det fanns arbetskraftsvärvare, eller åtminstone kontaktförmedlare. Men var de avlönade och agerade de på SKP:s uppdrag?⁴⁷

I dåvarande Statspolisens förteckning över Otto Fors politiska verksamhet finns påståendet att han under 1931 värvade arbetare till apatitgruvorna i norra Ryssland, och mottog direktiv vid sovjetiska legationen. ”Enl. uppgift

⁴³ Sevander, *De tog min far*, s. 30, 32–33, 42 och 46.

⁴⁴ Margulies, *The Pilgrimage to Russia*, s. 68–69. Jfr Kero, ’Emigration of Finns from North America to Soviet Karelia in the Early 1930’s’.

⁴⁵ Det kan också tilläggas att historiker tidigare har ifrågasatt Aino Kuusinens trovärdighet som källa. Aino Kuusinen: *Vi skola nästan alla dö. Kominternfunktionär och lägerfånge – Otto W. Kuusinens hustru om sitt liv i Sovjet 1918–1965* (Stockholm 1972), s. 94–95. Jfr Kero, ’Emigration of Finns from North America to Soviet Karelia in the Early 1930’s’.

⁴⁶ E-post från Markku Kangaspuro till författaren (28.08.2005).

⁴⁷ Eneberg svarar otvivelaktigt ja på den frågan och stödjer sig på Säpos föregångares arkiv och på muntliga uppgifter från 1999. Uppgifterna tolkas som bevis för att kommunisterna Carl Niemi och Otto Fors personligen hade ekonomiska intressen av emigrationen. Eneberg, *Tvingade till tystnad*, s. 25. Inget har i denna utredning hittats som stödjer detta i akterna rörande Carl Niemi, Säkerhetspolisens arkiv, Arninge. Sovjetemigranten Signe Kaskela beskriver i sina memoarer att hennes dåvarande man Erik Hyvönen, hade skaffat visum i hemlighet. Signe vet inte hur han fick denna idé, men menar att det inte var ”obekant för honom, att ryssarna sökte folk till olika orter i Karelen”. Hon hävdar också att ryssarna hade värvare som sökte utbildad arbetskraft och förtog de rådande förhållandena. Uppgifterna är vaga och ger ingen säker information om värvarna. Signe Kaskela, *Under Stalins diktatur* (Göteborg 1990), s. 16.

erhöll han 100 kr. för varje värvad arbetare. 10 familjer avreste i okt 1931.⁴⁸ Hur tillförlitlig är upplysningen att Fors fick 100 kr för varje värvad arbetare? I den offentliga utredning som kartlade Säkerhetspolisens övervakning konstateras att underrättelserna ofta var otillförlitliga. ”Rapporterna om kommunisternas verksamhet i Norrbotten innehöll visserligen alarmerande uppgifter men var samtidigt av rykteskaraktär. Det fanns all anledning att fråga sig vad som kunde vara sant eller rimligt i de olika uppgifterna.”⁴⁹ Det är svårt att bekräfta att Otto Fors fick betalt per värvad arbetare, det går inte att avgöra om påståendet kom från en personlig, muntlig källa eller från något skriftligt material och därför kan dess tillförlitlighet inte bedömas.

Carl Niemi var gruvarbetare och politiker med kommunala uppdrag för kommunisterna i Kiruna. Han emigrerade till Brasilien på 1910-talet och besökte Karelen flera gånger på 1920-talet. Hilding Hagberg utpekade honom som drivande i frågan. De båda träffades i Moskva 1928, och Niemi berättade att han skulle resa till Sovjetkarelen och, enligt Hagberg, sondera inför kommande emigration.⁵⁰ Niemi talade ofta på möten i Malmfälten om sina resor till Sovjet och att det där fanns behov av svensk arbetskraft. Många av de som emigrerade till Sovjetkarelen vände sig också till Niemi, som enligt Hagberg ”tydligt helt på egen hand ordnade detaljerna”.⁵¹ Denna förklaring

⁴⁸ 'Sammandrag ang. Otto Fors', odaterad PM, Otto Fors personakt, Säkerhetspolisens arkiv, Arninge. Källan anges till Ink. d n:r 491/31. Detta inkomna diarium kan inte spåras på Säkerhetspolisens arkiv, Arninge. Gruppen med arbetare som åsytas reste till Chibinogorsk (tidigare stavat Hiibinä Gorski, 1934 omdöpt till Kirovsk) i Sovjetunionen den 18 juni, inte i oktober. Se '30 Norrbottningar reser idag till Sovjetunionen', *Norrskensflamman* 18.6.1931, s. 4.

⁴⁹ Karl Molin, Magnus Hjort, Alf W. Johansson & Lars Olof Lampers, *Övervakningen av "SKP-komplexet" – forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen*. SOU 2002:93 (Stockholm 2002), s. 228.

⁵⁰ Bjelf, *Anna, Erika, Ture och andra svenskar i Sovjetunionen*, s. 145.

⁵¹ Bjelf, *Anna, Erika, Ture och andra svenskar i Sovjetunionen*, s. 146. ”Sannolikt var det hans [Niemis] entusiasmerande berättelser om arbetstillfällena och om det socialistiska uppbyggnadsarbetet som lockade arbetslösa familjeförsörjare att söka sig över till Sovjetunionen.” Carl-Uno Hanno, 'Proletariatet genomgår olika utvecklingsstadier – Om utvandringen från Malmfälten till Sovjetkarelen på 1930-talet', *Norrbotten. Årsbok. 1976–77 Migration* (Luleå 1977), s. 65. Inspiration kom troligen också från kringresande föredragshållare. Exempelvis återvände en man som emigrerade 1923, Edvin Blom, till Sverige för att hålla föredrag. År 1932 talade han om sina nio års erfarenheter av Sovjetunionen för 300 personer i Hallstavik. 'Kamrat Blom berättar om Sovjets land', *Stormklockan* 7 (1932), s. 2.

har bedömts som den mest sannolika, då samstämmiga vittnen pekar på att Niemi fungerade som ett slags ”värvare av arbetskraft”.⁵²

Emigranternas motiv

En rad mer eller mindre komplexa faktorer spelar in när en person väljer att migrera. Inom migrationsforskningen sammanfattas orsakerna ofta med den så kallade *push and pull*-teorin. Ett flertal *push*-faktorer talar för att lämna hemlandet, samtidigt som *pull*-faktorer talar för att flytta till ett annat land. Orsaker till migration kan exempelvis vara arbetslöshet eller politisk förföljelse, eller kort sagt bristande framtidstro. Språkkunskaper, närhet till släkt och vänner kan vara skäl som talar för att stanna, medan bättre livschanser och redan utflyttade släktingar kan tala för flyttning. Förutom dessa olika faktorer finns en rad mellanliggande hinder som kan påverka beslutet, exempelvis nationell lagstiftning, möjligheter att bekosta resa och få visum.⁵³ Migrationsforskningen bygger på neoklassisk nationalekonomi, och tillmäter de ekonomiska motiven stort förklaringsvärde. När det gäller *push*-faktorerna inom den svenska sovjetemigrationen är det inte svårt att se att arbetslösheten, den faktiska eller hotande, spelade en stor roll.⁵⁴ I fallet med Svartviksarbetarna, som beskrivs ovan, hade också det omgivande samhällets svartlistning och trakasserier betydelse. Bland *pull*-faktorerna finns de upplevda möjligheterna till bättre livschanser – utbildning för barnen, arbete, ideologisk övertygelse och locktoner från värvare.⁵⁵ Här kan möjligen också mer svårplacerade

⁵² Hanno, 'Proletariatet genomgår olika utvecklingsstadier', s. 64.

⁵³ Detta resonemang bygger på Lees vidareutveckling av de migrationslagar som Ernst Ravenstein presenterade på 1880-talet. Everett S. Lee, 'A Theory of Migration', *Demography*, 1 (1966), s. 47–57.

⁵⁴ För den tyska emigrationen har det ekonomiska motivet beskrivits som avgörande, även om också ideologiska skäl spelade in. Shurawljow, *Ich bitte um Arbeit in der Sowjetunion*, s. 59.

⁵⁵ Det har förts diskussioner om huruvida Amerikafinnarnas emigration sporrades av etnicitet eller ideologi. Alexis Pogorelskin menar att etniciteten spelade en avgörande roll både för värvarna och för dem som fattade beslutet att lämna USA för Sovjetkarelen. Mayme Sevander och Richard Hudelson har i polemik hävdats att de ideologiska faktorerna var av överordnad betydelse. Alexis Pogorelskin, 'Why Karelian "Fever"?', *Sirtolaisuus/Migration* 1 (2000), s. 25–26; Richard Hudelson och Mayme Sevander, 'A Relapse of Karelian Fever', *Sirtolaisuus/Migration* 2 (2000), s. 31–35.

faktorer som t.ex. äventyrlust inräknas.⁵⁶ Hinder var exempelvis möjligheterna att få visum och att bekosta resan, språkkunskaper, mottagarlandets inställning till invandring och behov av arbetskraft.⁵⁷ Att den kommunistiska pressen förmedlade en förskönande bild har fastslagits ovan. Och eftersom kunskaperna om destinationsorten ofta var begränsade, är det intressant att se vilka beskrivningar kommunisterna gav i sina tidningar.

Bilden av Sovjetkarelen

I samband med den Karelska sovjetrepublikens 10-årsjubileum 1933 publicerade *Ny Dag* flera längre artiklar om utvecklingen. Den norske Kominternfunktionären Christian Hilt rapporterade om vägen ”från ett primitivt jordbrukarland till en modern industristat”.⁵⁸ Han menade att Sovjetkarelen kunde blicka tillbaka på ett decennium av fredligt socialistiskt uppbyggnadsarbete. Den ekonomiska, politiska och kulturella utvecklingen karaktäriserades som storartad. ”Utvecklingen av skogsbruket, träindustrin och gruvindustrin har försiggått med stormsteg.”⁵⁹

Hilt ägnade också en hel artikel åt att hylla den leninistiska nationalitetspolitiken och de frukter den skördat i Karelen. Han refererade till inflyttningen av finländare från hemlandet, och den stora emigrationen från Nordamerika. ”Även från Nordsverige har en del svensk-finnar emigrerat till Karelen”, tillade Hilt. De politiska och ekonomiska landvinningarna förklarades med att utvecklingen förts enligt ”det kommunistiska partiets generallinje, såväl i sin helhet som i fråga om nationalitetsproblemet”.⁶⁰

⁵⁶ En del av emigranterna tycks ha drivits av äventyrlust. Se intervju med Martin Paulsson, ’Han byggde Stalins Sovjet’, *Byggnadsarbetaren* 11 (1989), s. 24–25. Emigranten Sven Elis Bernard Isaksson nämnde i förhör med Säkerhetstjänsten i maj 1960 att äventyrlustnad var motiv för hans emigration. Pärm 1, 130:01/2, Säkerhetspolisens arkiv, Arninge.

⁵⁷ I vissa fall betalade kommuner i Sverige ut resebidrag till emigranter, Gustafson, *Svenska sovjetemigranter*, s. 77–87. De sovjetiska myndigheterna var inte intresserade av massinvandring, utan förde en restriktiv invandringspolitik. Graziosi, ’Foreign Workers in Soviet Russia, 1920–1940’, s. 41.

⁵⁸ Hilt var ledande inom det norska kommunistpartiet och redaktör för *Norges Kommunistblad* 1926–1929. Han fick en rad uppdrag inom Komintern och vistades ofta i Sovjetunionen åren 1929–1936, där han lärde sig ryska. <http://communist-chronicles.com/index.php?section=articles&fetch=26>.

⁵⁹ ’Det socialistiska uppbygget i Sovjet-Karelen’, *Ny Dag* 25.4.1933.

⁶⁰ ’De kulturella framstegen i Sovjet-Karelen’, *Ny Dag* 3.5.1933.

Hilt intervjuade även sin landsman Erik Tandberg, som var ledande inom Sovjetkarelen skogsförvaltning. Tandberg betonade att man i Karelen arbetade ”systematiskt för att öka antalet kvalificerade arbetare” och att man fått tillskott av sådana genom invandring av amerikaner och kanadensare med finska rötter, men också att det rådde brist på arbetskraft, varför man var tvungen att mekanisera skogsbruket. Hilt rapporterade att ungarlarna kunde njuta av ”stora, snygga och varma gemensamhetsrum” och att familjerna fick egna enrumslägenheter.⁶¹

År 1933 firades också en annan årsdag: den svenska politiska studiecirkeln i Petrozavodsk ettårsjubilerade. Man berättade om de omfattande politiska studierna och betonade att det var av yttersta vikt att lära sig språket, varför man anordnade en cirkel i ryska. Alla ”kamrater, som tänker sig hit på besök eller för någon längre tid” uppmanades ta med sig svensk litteratur. ”Man lär sig nämligen inte ryska eller finska språket de första veckorna man är här [...]”, förklarade artikelförfattaren. Ledande personer som Gylling och Usenius deltog i firandet.⁶²

Under hösten samma år reste en okänd svensk skribent till Sovjetkarelen under sin semester och besökte den ”socialistiska skogsarbetarbyn” Vilga utanför Petrozavodsk. Författaren, som hade erfarenhet av skogsarbete i Sverige, kunde rapportera om de idealiska förhållandena. Maten var god och vällagad, portionerna rikliga, matsalsinteriören trevlig och ordningen mönstergill. Efter en rundvandring bland bostäderna konstaterade skribenten att rummen var enkla men smakfullt möblerade, sängarna var bäddade med rena sängkläder. Städningen var exemplarisk och alla golv glänsande vitskurade. Ingen betalade hyra, eftersom allt var kollektivt och avgiftsfritt. Dessutom fanns också en välordnad ”barnkrubba”.⁶³ En arbetare berättade: ”Vi lever här som en enda stor familj och hittills vet vi inte av några slitningar.” Dessutom fanns en ”mönsterladugård” med en vattenkyld mjölkkmare, och ett föredömligt svinhus. Idyllen kompletterades av bäcken som rann genom byn, och att man höll på att bygga en ”liten trevlig folkpark” med friluftsscenen. Avtackningen var enastående: med ”dånande röd front-rop” och sånguppträ-

⁶¹ ’Skogsarbetet i Sovjet-Karelen’, *Ny Dag* 4.5.1933.

⁶² ’Ett jubileum i Sovjet-Karelen’, *Ny Dag* 19.6.1933.

⁶³ ’I en socialistisk skogsarbetarby’, *Ny Dag* 19.9.1933. Skönmålningar av bostadsförhållandena i Sovjetkarelen hade även tidigare publicerats av SKP. Se även Arvid Wretling, *Tvångsarbete i Sovjet-Unionen?* (Stockholm 1931), s. 18–20, och *Hur lever lant- och skogsarbetarna? Deras läge i ”folkhemmet” Sverige och i Sovjet-Unionen* (Stockholm 1931), s. 10.

dande av byns pionjärer sände ”Vilgas lyckliga proletärer” sina hälsningar till de skandinaviska skogsarbetarna.⁶⁴

I en annan artikel berättade skribenten också om de stora likheterna och det kulturella släktskapet mellan Karelen och Skandinavien, och att många i Karelen förstod skandinaviska språk. Även här prisades ”partiets riktiga leninistiska nationalitetspolitik”.⁶⁵

Alla dessa artiklar måste ha fått arbetslösa läsare att fundera över möjligheten att emigrera till vad som tycktes vara drägligare livsvillkor. De negativa synpunkterna lyste med sin frånvaro. Ibland publicerade SKP:s tidningar dessutom sovjetemigranternas förskönande brev och vittnesmål från Sovjetkarelen, vilka användes som slagträn i den lokala dagspolitiska debatten.⁶⁶

Sverige och Sovjetkarelen

Ledamoten av Svenska Akademien, konstprofessorn och författaren Albert Engström reste till Sovjetunionen 1923. Under sin över tre månader långa vistelse stiftade han bl.a. bekantskap med Sovjetkarelen president, finlandssvensken Edvard Gylling. ”Hur många svenskar veta att det finns en republik vid namn Karelen och att dess huvudstad heter Petrosavodsk och ligger vid Onegasjön?” frågade sig Engström.⁶⁷

Republiken var troligen okänd för många, men de flesta av de svenska emigranterna hamnade i just Sovjetkarelen. Därför är den maktkamp som utspelade sig där mot bakgrund av den sovjetiska nationalitetspolitiken central för förståelsen av den svenska emigrationen. Karelen blev efter det finska inbördeskriget en tillflyktsort för röda finländska flyktingar och området fungerade också som en operationsbas för dem nära Finland.⁶⁸ Bland de röda

⁶⁴ ’I en socialistisk skogsarbetarby’, *Ny Dag* 20.9.1933.

⁶⁵ ’Det kulturella uppsvinget i Sovjet-Karelen’, *Ny Dag* 2.10.1933.

⁶⁶ Se t.ex. *Norrskensflamman* 22.10.1931, s. 5, 30.1.1932, s. 2 och *Ny Dag* 1.7.1932, s. 1. ’Hälsningar från Sovjet’, *Norrskensflamman* 10.7.1931, s. 6. Även publicerad med rubriken ’En hel liten stad har vuxit upp på ett år’, *Ny Dag* 13.7.1931, s. 1 och 6.

⁶⁷ Albert Engström, *Moskoviter* (Stockholm 1942), s. 164.

⁶⁸ Närmare 600 flyktingar från Finland befann sig åren 1917–1920 i landsflykt i Sverige och etablerade där nära kontakter med de svenska kommunisterna. Arne Isaksson, *Konspiratörerna eller När Lenin kom till Matkakoski*. (Bollstabruk 1989), s. 10; se även Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige 2. Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944* (Helsingfors 1993), s. 258–266, därav det också framgår att den svenska staten på 1920- och 1930-talen betalade resebidrag till finländska flyktingar som ville resa till Sovjetunionen.

finländarna fanns också drömmar om ett rött Storfinland förenat med Karelen och planer på en skandinavisk sovjetrepublik som skulle omfatta Sverige, Norge och Finland.⁶⁹ Gylling fick gehör för denna plan, den rimmade väl med bolsjevikernas idéer om att sprida världsrevolutionen.⁷⁰

Som ett resultat av fredsförhandlingarna mellan Finland och Sovjet-Ryssland i Tartu 1920 bildades Karelska arbetarkommunen. I och med Sovjetunionens bildande 1922 grundades året därpå Autonoma Socialistiska Karelska Folkrepubliken, och Edvard Gylling utsågs till regeringschef. I linje med bolsjevikernas nationalitetspolitik (*korenizatsija*) grundades finska teatrar, skolor och tidningar.⁷¹ Politiken syftade till att skapa nationella identiteter, bl.a. genom att stödja inhemska språk och nationella politiska eliter. Lenin menade att politiken skulle leda till ökat samförstånd, sammanslagning och skapandet av en enhetlig sovjetkultur och pressa tillbaka den storryska chauvinismen. Stalin drev Lenins nationalitetspolitiska linje fram till 1930-talet då han och hans anhängare blev alltmer skeptiska till den växande ”nationella kommunismen”. De menade att etniska intressen måste underordnas den ekonomiska effektiviteten. Maktcentraliseringen och upphävandet av delrepublikernas självbestämmande sammanföll med en omtolkning av nationalitetspolitiken: den avfärdades aldrig officiellt, men ersattes med anti-nationalistiska kampanjer.⁷²

⁶⁹ Om Gyllings planer på Karelen som en röd bas för skapandet av en självbestämmande skandinavisk sovjetrepublik se Matti Lackman, *Samarbete för revolution. Kommunisternas hemliga verksamhet i Tornedalen 1918–1939* (Luleå 1997), s. 74–75; se även Isaksson, *Konspirationerna eller När Lenin kom till Matkakoski*, s. 50 ff, *Folkets Dagblad Politiken* 12.7.1920 och 23.7.1920 samt Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige 2*, s. 266 ff. Gyllings planer togs på allvar av Säpos föregångare, åtminstone på 1920-talet. Se Bengt Nilsson, ’Polisledningen i Stockholm och rädslan för kommunistisk revolution 1924–1929’, *Historielärarnas förening. Årsskrift 2005* (Bromma 2005), s. 31–32.

⁷⁰ Nick Baron, *Soviet Karelia. Politics, Planning and Terror in Stalin’s Russia, 1920–1939* (London & New York 2007), s. 51.

⁷¹ Markku Kangaspuro, ’Nationalities Policy and Power in Soviet Karelia in the 1920s and 1930s’, Tauno Saarela & Kimmo Rentola (eds.), *Communism. National and International* (Helsinki 1998), s. 119–122.

⁷² Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford 1993), s. 102–108.

Edvard Gylling – här porträtterad av Albert Engström – förde en kamp mot Stalins förryskning av Karelen och försvarade sina planer på en självbestämmande skandinavisk sovjetrepublik. Källa: Engström, Moskoviter, s. 167.

Mot de karelska ledarnas vilja ledde olika administrativa beslut i Moskva under 1920-talet till en rad inskränkningar av Karelens autonomi. Ryssarna började i slutet av 1920-talet att sända specialister och partifunktionärer till Karelen, vilket skulle visa sig vara ett effektivt sätt att bryta ner finländarnas maktpositioner. Grundpelarna i Gyllings politik vittrade sönder och hans makt begränsades till utbildnings- och kulturfrågor.⁷³

Direktiven för att förverkliga den första femårsplanen 1929 ökade förväntningarna på produktionen och man beräknade att 100 000 arbetare behövdes i Karelen. Immigrationsfrågan blev av största vikt. Det nationella självbestämmandets bas – befolkningens etnicitet och dess nationella kultur – var det som skilde Karelen från resten av Ryssland. Det karelska ledarskapet hade alltså ett stort intresse av att få dit invandrare som inte var ryssar.⁷⁴ Produktionsökningen som skedde i och med industrialiseringen ledde till brist på

⁷³ Kangaspuro, 'Nationalities Policy and Power in Soviet Karelia in the 1920s and 1930s', s. 124–128.

⁷⁴ Kangaspuro, 'Nationalities Policy and Power in Soviet Karelia in the 1920s and 1930s', s. 125–126.

arbetskraft, och det karelska ledarskapet återuppväckte sin gamla idé om den skandinaviska sovjetrepubliken. De vände sig till Stalin för att få tillåtelse att rekrytera finländare från Kanada och USA, med hänvisning till att detta skulle kunna göra Karelen till en ”socialistisk mönsterrepublik, kapabel att sprida revolutionen till grannlandet Finland och de skandinaviska länderna”.⁷⁵ Trots att den finsk-amerikanska invandringen ökade antalet finländare, stod ryssarna för den största delen av inflyttningen till Karelen.⁷⁶ Moskva bestämde nu att tvångsarbetsläger skulle upprättas i Karelens skogar.⁷⁷

Oron för utländska angrepp ökade, och efter framväxten av den fascistiska Lapporörelsen i Finland betraktade Sovjetunionen landet som en potentiell fiende. Med början år 1931 skedde under de följande åren en rad dolda attacker mot finländarna i Karelen, bl.a. iscensatte den sovjetiska underrättelsetjänsten OGPU en ”fascistisk” kupp, som gav förevändningar till utrensningar av finsk kader. I oktober 1935 avskedades Gylling anklagad för att vara kontrollerad av borgerliga finska nationalister. En genomgående förrysning följde och Karelen inlemmades i den ryska kultursfären.⁷⁸

I juli 1937 antogs en resolution om ”antisovjetiska element”, något som ledde till den stora terrorn. Finländare bedömdes nu som en speciellt antisovjetisk befolkningsgrupp: finska illegala invandrare brännmärktes och snart följde det ”stora hatet”, då finländare och annan gränsbefolkning arresterades, deporterades, avrättades och stämplades som folkfiender.

Det var ingen slump att svenskarna hamnade just i Sovjetkarelen. Det fanns goda kontakter mellan de svenska kommunisterna och Edvard Gylling, vilka etablerades då han efter det finska inbördeskriget befann sig på flykt i Stockholm 1918–1920.⁷⁹ Det fanns också goda relationer med de radikala finländska flyktingar som i början av 1930-talet sökte sig över till Kiruna och andra orter.

⁷⁵ Baron, *Soviet Karelia*, s. 116.

⁷⁶ Kangaspuro, 'Nationalities Policy and Power in Soviet Karelia in the 1920s and 1930s', s. 126. Misslyckandet tydliggörs ytterligare i Baron, *Soviet Karelia*, s. 114–116.

⁷⁷ Sari Autio, 'Soviet Karelian Forests in the Planned Economy of the Soviet Union, 1928–1937', Antti Laine & Mikko Ylikangas (eds.), *Rise and Fall of Soviet Karelia: People and Power* (Helsinki 2002), s. 80–82.

⁷⁸ Kangaspuro, 'Nationalities Policy and Power in Soviet Karelia in the 1920s and 1930s', s. 130–133. En av de första åtgärderna de ryska ledarna vidtog var att stänga värvningskontoren i USA. Baron, *Soviet Karelia*, s. 179.

⁷⁹ Om Gyllings tid i Stockholm se Kaa Eneberg, *Knuts ask och kejsaren av Karelen. Om den svenska Rysslandsfebern* (Stockholm 2007), s. 11–31. Se även Anna-Lisa Sahlström, *Den sista fursten. En berättelse om Edvard Gylling* (Helsingfors 2009).

Flyktingarna radikaliserade sina svenska kamrater, bl.a. genom den finländska kulturorganisationen som fanns i Kiruna, och många av dessa emigrerade sedan till Sovjetunionen. Huvuddelen av befolkningen i Kiruna kommun talade på 1920- och 1930-talen den finska dialekten *meänkieli* och kunde alltså göra sig förstådda i Karelen. Många emigranter var både finsk- och svensktalande, och många svenska emigrantbarn gick i de finskspråkiga skolorna.⁸⁰

Det är mycket troligt att den svenska emigrationen hade att göra med det finländska ledarskapets kamp mot Moskvas och Stalins förryskning av Karelen. Emigrationen bör alltså ses som ett led i den finskkareliska strävan att behålla makten genom att påverka befolkningsammansättningen. Den finländske historikern Markku Kangaspuro, som har forskat mycket i frågan, tror att detta kan vara fallet och han är relativt säker på att det fanns starka band mellan den svenska och den finländska emigrationen till Sovjetkarelen. Detta rimmar också väl med Gyllings och andra finländares ambitioner att skapa en självbestämmande skandinavisk sovjetrepublik, något som fick dem att försvara det finländska inflytandet in i det sista. Vid denna tidpunkt betraktades ofta alla finsktalande som delar av en bredare finsk nation, och de kareliska ledarna föredrog finsktalande befolkningsgrupper framför alla andra.⁸¹

Mycket talar för att avrättningarna av omkring 30 svenska kommunister kan kopplas till det ”stora hatet” och de ryska attackerna mot den finsktalande befolkningen. I och med att allt som hade med Finland och det finländska att göra stämplades som fientligt och fascistiskt, gungade nu även de kvarvarande svenska kommunisternas positioner.

I denna text har visats att SKP hade en kluven inställning till sovjetemigrationen då den var som mest omfattande, under tidigt 1930-tal. Den kommunistiska pressen förmedlade en tillrättalagd bild av utvecklingen i såväl Sovjetunionen som i Sovjetkarelen, men tycks ha haft en negativ eller neutral inställning till konkreta emigrationsförslag. Avslutningsvis kan konstateras att behovet av vidare forskning på detta område är mycket stort.

⁸⁰ Eneberg, *Tvingade till tystnad*, s. 82. Se även Fisch, *Hos svenskarna*, s. 168–170.

⁸¹ E-post från Markku Kangaspuro till författaren (28.8.2005 och 4.10.2005). Smirnov vid det sovjetiska konsulatet i Stockholm skickade ett brev till Gylling i augusti 1931, där han erbjöd yrkesutbildade svenska arbetare. De båda hade tidigare samtalat och Gylling hade då sagt att emigration från Sverige till Sovjetkarelen var möjlig. Något svar på detta brev har inte hittats. Historikern Sari Autio-Sarasmo har tolkat detta som att Gylling var mer intresserad av den finsk-amerikanska emigrationen. E-post från Sari Autio-Sarasmo till författaren (9.11.2005).

”Proletariatets proviantkolonn”: Internationella arbetarhjälpens i Sverige

FREDRIK PETERSSON

Det må dock på förhand framhållas, att det knappast är möjligt att i en framställning [...] helt särskilja öppen och dold verksamhet. De båda områdena flyta så att säga in i varandra.

SÄPO, februari 1941

Internationella arbetarhjälpens är en hjälporganisation [...] inte en välfärdsorganisation, men en proletär hjälporganisation som lindrar fattigdom och elände.

Willi Münzenberg, *Fünf Jahre Internationale Arbeiterhilfe* (Berlin 1926), s. 20

Sveriges säkerhetspolis (SÄPO) drog i en hemlig promemoria i februari 1941 slutsatsen att det var komplicerat att slå fast tydligt avgränsade gränser för kommunistiska organisationers öppna och dolda agenda. Sveriges regering hade redan 1935 initierat en statlig utredning där ”förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet” skulle genomföras.¹ I utredningens nav befann sig det svenska kommunistpartiets (SKP) nationella aktiviteter, men för att ge en heltäckande bild av det kommunistiska nätverket undersökte man ”hjälporganisationernas utveckling och verksamhet” i Sverige. En av de organisationer som kategoriserades som en ”hjälporganisation” och som en-

¹ Statens offentliga utredningar (SOU), *Betänkande med förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet* (Stockholm 1935), s. 8.

ligt säkerhetstjänsten var synnerligen driftig i det internationella kommunistiska nätverket var Internationella arbetarhjälpen (Internationale Arbeiterhilfe, IAH, 1921–1935). Termen hjälporganisation var dock en självpåtagen uppfattning där IAH ansåg sig representera ”arbetarklassens proviantkolonn [...] buren av arbetarklassens breda massor [...] med den enda uppgiften: att hjälpa arbetarna i tider av massnöd och masselände”.² Willi Münzenberg (1889–1940), tysk kommunist och ledare/sekreterare för IAH, hävdade 1926 att organisationens *leitmotif* var att agera som ”proletariatets proviantkolonn”.³ Detta var dock bara ett av organisationens mål. Ett annat mål var att rikta avsevärd energi mot grupper och miljöer som ansågs tillhöra den vänstra politiska kanten, t.ex. socialister, socialdemokrater, pacifister, radikala element, fackföreningar och intellektuella.⁴ Till en början bestod IAH av lösa kommittéer som officiellt representerades av prominenta och intellektuella personer (sedermera definierade som ”fellow travellers”). Vid grundandet av IAH i Berlin i september 1921 kungjorde dignitärer som Albert Einstein, de franska författarna Henri Barbusse och Romain Rolland, professor Alfons Goldschmidt, kommunisten Clara Zetkin, den danske författaren Martin Andersen-Nexö samt Stockholms borgmästare Carl Lindhagen sitt stöd. Litteraturvetaren och författaren David Cauter har analyserat kommunisternas bruk av ”fellow travellers” där han påpekar att känslan av ”commitment *at a distance* [förf. kursivering] which is not only geographical but also emotional and intellectual” var direkt avgörande. Den politiska relationen till bolsje-

² Internationella Arbetar-Hjälpen, *Arbetarklassens proviantkolonn* (Stockholm 1929). Pamflett som kortfattat skildrar IAH:s mål, syfte och aktivitet. Motivet med pamfletten var att ”reintroducera” IAH i Sverige. Enligt IAH:s högkvarter i Berlin var upplagan för pamfletten 5 000 exemplar. Willi Münzenberg, *Solidarität. Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe 1921–1931* (Berlin 1931), s. 543.

³ Mottot ”proletariatets proviantkolonn” hade till och med en egen signatur. I låten ’Kampffied der IAH’ (IAH:s kampsång) komponerad 1922 (text: Erich Weinert, musik: Hanns Eisler) och framförd av den tyske sångaren Ernst Busch, upprepades frasen som ett ledmotiv för IAH:s verksamhet.

⁴ Willi Münzenberg, *Fünf Jahre Internationale Arbeiterhilfe* (Berlin 1926), s. 9, 30. För en kortfattad biografi om Willi Münzenberg, se Hermann Weber & Andreas Herbst (hrsg.), *Deutsche Kommunisten – Biographisches Handbuch 1918 bis 1945* (Berlin 2004), s. 522–524. Två standardverk är Babette Gross (Münzenbergs livskamrat) politiska biografi *Willi Münzenberg. Eine politische Biographie* (Deutsche Stuttgart 1967), och den politiskt vinklade biografien av historikern Sean McMeekin, *The Red Millionaire: a Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow’s Secret Propaganda Tsar in the West* (New Haven 2003).

vikerna och sympatin för kommunismen fyllde därmed, enligt Caute, en känsla av radikalism på avstånd hos personer utanför bolsjevikernas hemvist. Det politiska engagemanget och tron på kommunismen som idé i sig byggde vidare på övertygelsen om att inte vilja bo och verka i Sovjetryssland/unionen (även om framtiden ansågs finnas där), utan medresenärerna ansåg sig behöva utanför.⁵

Att uppfatta IAH endast som en ”hjälporganisation” är missvisande.⁶ IAH bör i stället förstås som en massorganisation, alternativt frontorganisation, som var politiskt och organisatoriskt bunden till Kommunistiska internationalen (Komintern, Tredje internationalen, 1919–1943). Till detta kan historikern Witold S. Sworakowskis slutsats kopplas om Kominterns bruk av frontorganisationer: ”the global aims, the open and secret forms of organization, the bizarre methods of operation”, men även ”the most anomalous ’association’ of all time”. Sworakowskis tolkning har sina poänger, vilket historikern Apollon Davidson vidareutvecklar när han anser att Komintern var en del av det mest utmärkande fenomenen för 1900-talets historia, nämligen det ideologiska realiserandet av kommunism på en politisk, ekonomisk, social och kulturell nivå.⁷

⁵ ”Fellow traveller” bör här tolkas som ”politisk medresenär”. Münzenberg, *Fünf Jahre*, s. 39; David Caute, *The Fellow Travellers: Intellectual Friends of Communism* (New Haven 1988), s. 4–5, 60–62. Se även den vinklade skildringen av ”medresenärerna” i sociologen Paul Hollanders *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978* (New York 1981).

⁶ Vilket Ulf Eliasson har gjort i studien *I försvarets intresse. Säkerhetspolisens övervakning och registrering av ytterlighetspartier 1917–1945* (Lund 2006), s. 70. Detta må i och för sig förklaras av att Eliassons undersökning endast berör SKP och den nazistiska rörelsen i Sverige.

⁷ Witold S. Sworakowski, *The Communist International and its Front Organizations. A Research Guide and Checklist of Holdings in American and European Libraries* (Stanford 1965), s. 7. Sworakowskis tolkning är fortfarande stringent i ett forskningsfält som ständigt genomgår förståelsemässiga förändringar i djup och karaktär; Apollon Davidson, *South Africa and the Communist International: A Documentary History. Vol. 1. Socialist Pilgrims to Bolshevik Footsoldiers, 1919–1930* (London 2003), s. 1. För vidare forskning om Komintern, se den ackumulerade litteraturen skapad efter Sovjetunionens fall 1991 (och i samband med öppnandet av Komintern-arkivet 1992); Alexander Watlin, *Die Komintern 1919–1929. Historische Studien* (Mainz 1993); Kevin McDermott & Jeremy Agnew, *The Comintern – A History of International Communism from Lenin to Stalin* (London 1996); Mikhail Narinsky & Jürgen Rojahn (eds.), *Centre and Periphery: The History of the Comintern in the Light of New Documents* (Amsterdam 1996); Tim Rees & Andrew Thorpe (eds.), *International Communism and the Communist International 1919–43* (Manchester 1998).

IAH tillhörde Kominterns arsenal av massorganisationer.⁸ Målet med massorganisationerna var att utöva agitation och propaganda (”agitprop”), attrahera anhängare utanför kommunistiska kretsar, samtidigt som banden (administrativa, politiska och finansiella) till Komintern förblev dolda. Berlin var IAH:s operativa nav. Relationen mellan Berlin och Moskva bör uppfattas som en instrumentell, organisatorisk och administrativ kanal, men från Berlin administrerades också relationerna till nationella sektioner.⁹ IAH var dock mer än ett propagandaverktyg för Komintern under mellankrigstiden. Denna period har i efterhand karaktäriserats av historikerna Piers Brendon, Zara Steiner och Eric J. Hobsbawm som ”katastrofens tidevarv”, ”den mörka dalen”, men också som en tid av ”ständigt tillämpande och experimenterande”. Steiner anser att slutet på det ”stora kriget” 1918 bevitnade uppkomsten av ”nya idéer och rörelser” som skakade om det internationella samfundet.¹⁰ IAH var likaså ett uttryck för den utopiska idén om det klasslösa samhället, befriat från fattigdom och nöd, utan sociala motsättningar, där internationell solidaritet skulle fungera som ett enande bindemedel. För att stärka denna vision hänvisade Münzenberg till Lenins avgränsning att ”den internationella solidariteten är en uppgift för det revolutionära proletariatet trots det opportunistiska och socialchauvinistiska [socialdemokraterna, förf. anm.] smutsiga avskummet”.¹¹ Solidaritet och utopi samt Lenins tolkning av den sociopolitiska kontexten i efterdyningarna av det ”stora kriget” (bl.a. den ekonomiska depressionen i Tyskland) och krigskommunism i Sovjetryssland (1918–1921) var en bra grund för IAH att skapa en ”perfekt subkultur i

⁸ Andra Kominternstyrda massorganisationer var Internationella röda hjälpen (IRH), Röda fackföreningsinternationalen (Profintern, RILU), Bondeinternationalen (Krestintern), Kommunistiska ungdomsinternationalen (KIM) och Röda sportinternationalen.

⁹ I Münzenbergs och IAH:s fall är historikern Helmut Grubers artikel, ’Willi Münzenbergs German Communist Propaganda Empire 1921–1933’, *The Journal of Modern History* 38 (1966:3), s. 278–297, en förvånansvärt insiktsfull analys, trots Grubers begränsade tillgång till empiriskt material.

¹⁰ Piers Brendon, *Den mörka dalen. Panorama över 1930-talet* (Stockholm 2002), s. 731–734 (ursprunglig titel: *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s*, London 2000); Eric J. Hobsbawm, *Ytterlighetersnas tidsålder* (Stockholm 1997), s. 22 (ursprunglig titel: *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London 1994); Zara Steiner, *The Lights That Failed. European International History 1919–1933*, (Oxford 2005), s. 1, 602–603.

¹¹ Münzenberg, *Fünf Jahre*, s. 5.

en dysfunktionell större världsordning".¹² I denna kontext bör IAH:s historia placeras, tolkas och förstås.

Syftet med uppsatsen är att skildra IAH:s historia i Sverige utifrån hur den svenska säkerhetstjänsten, främst Stockholms kriminalavdelning, 6:e roteln (hädanefter säkerhetstjänsten om inte annat anges), registrerade och tolkade organisationens aktiviteter i Sverige under mellankrigstiden. Källor i SÄPO:s arkiv (förvarade i Riksarkivet, Arninge, varav en majoritet direkt relaterade till IAH blev tillgängliga först 2002 och framåt) visar att säkerhetstjänsten till en början (1920-talet) uppfattade IAH som en tveksam och subversiv men också inaktiv organisation. Först under 1930-talet ansågs organisationen agera utifrån ett kommunistiskt mönster. Av rapporterna framgår det att IAH försökte avspegla den sociopolitiska utvecklingen i Sverige under 1930-talet, i synnerhet efter skotten i Ådalen 1931. IAH ansågs representera 1930-talets vänsterradikalism som hängde ihop med depressionen och den ideologiska kampen mellan kommunism och nazism/fascism i Europa. Rapporterna i SÄPO-arkivet (främst under 1930-talet) visar å ena sidan att säkerhetstjänsten uppfattade IAH som ett verkligt hot mot den inrikespolitiska stabiliteten och att organisationens nätverk var ett oönskat element som inte borde få växa sig starkt i Sverige, å andra sidan konstaterade säkerhetstjänsten att den svenska IAH-sektionen var beroende av reguljära relationer med högkvarteret i Berlin för att genomföra "nödhjälpsoperationer".¹³ Det övergripande syftet är att genom en fallstudie skildra IAH:s utveckling som organisation i Sverige under 1920- och 1930-talen. IAH:s organisatoriska uppbyggnad och aktivism skildras, tolkas och analyseras genealogiskt utifrån ett grundforskningsperspektiv. Det genealogiska närmandet till IAH hör inte ihop med termer som släktregister och stamtavlor, utan används som ett tillbakablickande och retrospektivt förhållningssätt för att skildra en till stor del bortglömd del i den svenska historien mellan världskrigen, men

¹² Irving Louis Horowitz, 'Socialist Utopias and Scientific Socialists: Primary Fanaticisms and Secondary Contradictions', *Sociological Forum* 4 (1989:1), s. 109. Horowitz diskuterar Friedrich Engels idé om utopi såsom den lanserades i dennes bok *Socialism: Scientific and Utopian* (1908).

¹³ Säkerhetstjänstens uppgifter bör i detta avseende uppfattas enligt följande: "att skydda landet mot verksamhet som hotar dess säkerhet. [...] både den inre säkerheten för statsskickets bevarande och den yttre säkerheten för ett nationellt oberoende." Taget ur Statens offentliga utredningar (SOU), *Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan år 1945* (Stockholm 2002), s. 55, 87.

också, vilket historikerna Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson hävdar: det genealogiska perspektivet är orienterat mot ”närhet, enkelhet och konkretion”.¹⁴ Det är därför på sin plats att poängtera att avsikten här *inte* är att skildra SKP:s historia i relation till IAH, och vice versa.¹⁵ Målet är att beskriva hur IAH som aktör registrerades och uppfattades av säkerhetstjänsten. Historiker, t.ex. Lars Björlin, har analyserat en annan svensk gren av en kommunistisk frontorganisation, Röda sportinternationalen, under samma period,¹⁶ men det finns nästan ingen tidigare forskning om IAH:s aktivitet i Sverige. Henrik Bramsjös och Magnus Florins bok *Blå Blusen/Arbetarteater på 30-talet* (Stockholm 1978) är ett av få bidrag som skildrar IAH:s roll som stödorganisation i Sverige. Dokument ur Ryska statliga arkivet för social och politisk historia (RGASPI) i Moskva och Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde (SAPMO-BA, ZPA)¹⁷ har en kontextuell, men också jämförande, funktion i uppsatsen.

IAH under mellankrigstiden, 1921–1935

Under Kominterns tredje internationella kongress den 12 augusti 1921 förhörde sig Lenin om huruvida Münzenberg var kapabel att etablera ett antal ”hjälpkommittéer” i Europa till stöd för Sovjetryssland.¹⁸ Efter kongressen reste Münzenberg tillbaka till Berlin och grundade IAH den 12 september i

¹⁴ Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* (Stockholm 2005), s. 98–99.

¹⁵ I Arbetarrörelsens arkiv (ARAB) i Stockholm finns en volym om IAH:s svenska sektion (arkivnummer 2265, UA 22/37). Materialet består bl.a. av protokoll från åren 1925–1928 och 1930, cirkulär 1924–1935, diverse skrifter och pamfletter (t.ex. ’Solidaritet’, ’Internationella arbetarhjälpen. Arbetarklassens proviantkolonn’); rapporter från lokalavdelningarna i Sverige 1931–1936, redovisningar och revisionsberättelser över diverse stödoperationer och penginsamlingar 1928–1935, insamlingslistor, kassaböcker 1926–1933.

¹⁶ Lars Björlin, ’Stockholm eller Moskva? Två dokument från mellankrigstidens internationella arbetaridrottsrörelse’, *Idrott, historia och samhälle* (Linköping 1999), s. 148–158.

¹⁷ Förkortningen SAPMO-BA, ZPA står för Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarchiv, tidigare känt som Östtyska kommunistpartiets arkiv (SED) i Berlin.

¹⁸ Münzenberg, *Fünf Jahre*, s. 5. Lenin och Münzenberg utvecklade vänskapliga band i Schweiz under första världskriget i samband med den socialistiska Zimmerwaldrörelsen. Detta var en tid då ett antal ryska och polska bolsjevik hade sin organisatoriska och ideologiska bas i Europa. Münzenberg var även sekreterare i Socialistiska ungdomsinternationalens internationella byrå (1915–1918) i Zürich och kom senare att leda etablerandet av Kommunistiska ungdomsinternationalen i november 1919.

”Lehrervereinshaus”. Till en början var IAH en lös och osammanhängande organisation uppbyggd kring kommittéer som med tiden konsoliderades till en enhetlig organisation med ett tillhörande internationellt nätverk. Lenin hade gett Münzenberg anvisning om att det primära var att skaffa materiellt stöd till den krigströtta befolkningen i Sovjetryssland efter den kaotiska perioden av ”krigskommunism” i Ryssland 1918–1921, men även att etablera kontakter med organisationer och individer som kunde ge moraliskt stöd till den bolsjevikiska ideologin och dess styre.¹⁹

IAH profilerade sig som en proletär proviantkolonn, men från 1921 fram till upplösningen i september 1935 genomlevde organisationen ett antal organisatoriska och politiska förändringar. Beslutet att upplösa IAH togs av Kominterns generalsekretare Georgi Dimitrov efter ett internt möte i Moskva (beslutet verifierades av Kominterns exekutivkommitté [EKKI] i oktober). Den tyske kommunisten och Kominternfunktionären Richard Gyptner informerades om beslutet och fick till uppgift att verkställa det.²⁰ Från 1921 fram till 1935 gick IAH från att ha agerat kring ”lösa hjälpkommittéer” till att blomstra ut till en fullfjädrad paraplyorganisation med en välutvecklad mediekoncern (tidningar och distribution i Europa och USA av filmer skapade av ryska regissörer som Sergei Eisenstein, Nikolai Ekk och Dziga Vertovs), inspiratör och organisatör till diverse frontorganisationer (League against Imperialism, Friends of the Soviet Union, Amsterdam/Pleyel Anti-War Committee, Anti-Fascist Committee), distributör av vin och tobak samt

¹⁹ Münzenberg *Fünf Jahre*, s. 9, 30; Weber & Herbst (hrsg.), *Deutsche Kommunisten*, s. 522–524. För en djuplodande analys och presentation av perioden av krigskommunism och de sociopolitiska effekterna i Sovjetryssland 1918–1921 se bl.a. en företrädare för den totalitära tolkningen i Richard Pipes, *Den ryska revolutionen* (Stockholm 1997) eller Sheila Fitzpatrick revisionistiska skildring i *The Russian Revolution* (Oxford 1994).

²⁰ För Georgi Dimitrov, se Ivo Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949* (New Haven 2003). Två andra verk av klart tendentiös karaktär, vilka dock bidrar med konkret information om Dimitrovs karriär som internationell kommunist är Richard Gyptner, ’Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928–1933). Erinnerungen an Georgi Dimitroff’, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (1963:3), s. 481–489, och Hans-Joachim Bernhard (hrsg.), *Georgi Dimitroff* (Leipzig 1982). Uppgifterna om IAH:s upplösning återgavs av Gyptner (som hade samarbetat med Dimitrov sedan 1929 i Västeuropeiska byrån [VEB] i Berlin fram till dess upplösning 1933) i ’Über die Internationale Arbeiterhilfe (IAH) und Münzenbergs Apparat 1933–1935’, (manuskript) författare: Richard Gyptner, mars 1964, SAPMO-BA, ZPA SgY 30/0331, 174–188. För Gyptner, se Weber & Herbst (hrsg.), *Deutsche Kommunisten*, s. 277–278.

resarrangör.²¹ Detta bidrog till att IAH blev en komplex organisation som var svår att tolka för antagonistiska aktörer, som, i detta fall, den svenska säkerhetstjänsten.

Sverige i efterdyningarna av det ”stora kriget” och bolsjevikernas statskupp 1917

Sverige hade inte drabbats av första världskrigets härjningar och kunde därmed fortsätta sin samhällliga utveckling utan att behöva återuppbygga en söndersliten ekonomi och miljö. Den svenska neutraliteten agerade som en ledstjärna i den utrikespolitiska diskussionen, där Sverige intog rollen som observatör på den internationella politiska arenan och ställde sig kritiskt till att agera inom ramarna för det upprättade Nationernas Förbund (NF). NF etablerades på initiativ av USA:s president Woodrow Wilson och den segrande ententen (Storbritannien, Frankrike, USA och Italien) i samband med Versaillesfördraget 1919. Sverige blev efter ett utdraget debatterande i riksdagen 1920 mellan vänster- och högerpartierna slutligen medlem av NF. Debatten var enligt historikern Erik Lönnroth en ”demonstration av det förflutnas motsättningar” där socialdemokraternas ledare Hjalmar Branting ansåg att frågan om anslutning måste förstås utifrån sin icke-politiska karaktär. Sveriges relation till Ryssland efter bolsjevikernas statskupp i Petrograd i oktober 1917 och under 1920-talets första hälft utvecklades från misstänksamhet till en moderat diplomatisk hållning. Med tanke på Östersjöområdet förändrade nationalstatliga struktur efter världskriget var Sovjetryssland en ny och betydande maktfaktor. Sverige avsåg ändå att följa det randstatssystem som hade etablerats efter Versaillesfördraget 1919 och

²¹ Arkivmaterial i Komintern-arkivet (RGASPI) har verifierat Münzenbergs och IAH:s roll som organisatorisk entreprenör. Arkivsamlingarna i RGASPI som främst berör IAH och League against Imperialism (LAI) avslöjar ett organisatoriskt paraply som visar på vidden av IAH:s aktiviteter och diverse nätverk på en internationell nivå under mellankrigstiden. I IAH:s officiella partipolitiska organ, *Der Rote Aufbau*, gjordes reklam för försäljning av IAH-producerat vin (från Kaukasus och Krimregionen), cigaretter av den ”ädlaste orientaliska Krimtobaken” (”Rote Sorte” och ”Kollektive” producerades i cigarrrettfabriken ”Solidarität” i Berlin) och reseannonser i samarbete med resarrangören ”Intotourist” till Sovjetunionen. IAH:s filmdistribution hanterades via bolaget Prometheus-Film-GmbH:s kanaler i Moskva och Berlin, men finansierades direkt ur Kominterns kassa. Se Gross, *Willi Münzenberg*, s. 181–187; Jean-Michel Palmier, *Weimar in Exile: The Antifascist Emigration in Europe and America* (Verso 2006), s. 311–312; Vance Kepley Jr., ”The Workers’ International Relief and the Cinema of the Left 1921–1935”, *Cinema Journal* 23 (1983:1), s. 7–23.

undvek att hörsamma kraven från de nyligen upprättade nationerna Finland, Estland, Lettland, Litauen och (främst) Polen att driva en aktiv utrikespolitik gentemot Sovjetryssland. I stället etablerade Sverige i ett tidigt skede handelsförbindelser med bolsjevikerna, vilket officiellt bekräftades av utrikesminister Erik Marks von Würtemberg då Sverige 1924 formellt erkände Sovjetunionen som stat.²²

Münzenbergs kontakter med relevanta aktörer: grundvalarna för IAH:s uppbyggnad i Sverige

Münzenberg hade under 1910-talet skapat personliga kontakter inom den svenska vänsterrörelsen vilka senare under 1920-talet blev värdefulla för att kunna organisera den svenska IAH-sektionen. En del kontakter var direkt involverade i IAH, medan andra fyllde en instrumentell funktion utanför IAH. Nedan presenteras ett antal av dessa relationer i avsikt att skapa en förståelse för hur det var möjligt att etablera IAH i Sverige, bl.a. via ledande individer aktiva på vänsterkanten som Carl Lindhagen, Zeth Höglund, Karl Kilbom, Hugo Sillén och Sven Linderot samt bankiren Olof Aschberg.

Stockholms borgmästare Carl Lindhagen (borgmästare mellan åren 1903 och 1930) var den aktör som till stor del hanterade kontakterna mellan IAH i Sverige och högkvarteret i Berlin under 1920-talet. Lindhagen var en hängiven socialist av eklektisk typ som vurmade för pacifistiska och humanitära frågor. Han fungerade även som ledargestalt i Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV).²³ Lindhagens aktiva roll i den svenska vänsterrörelsen under världskriget blev tydlig i samband med att Lenins *entourage* mellanlandade i Stockholm den 13 april 1917 på väg till det revolutionära Petrograd. Tillsammans med journalisten och partikamraten i SSV, Ture Nerman, agerade Lindhagen välkomstkommitté.²⁴ I relation till IAH var Lindhagen och

²² Erik Lönnroth, *Den svenska utrikespolitikens historia. 5, 1919–1939* (Stockholm 1959), s. 30; Steiner, *The Lights*, s. 15–80; Helene Carlbäck, *Att byta erkännande mot handel: svensk-ryska förhandlingar 1921–1924* (Uppsala 1997).

²³ Carl Lindhagens arkiv i Stockholms stadsarkiv (SSA) vittnar om Lindhagens eklektiska politiska karaktär. Samlingen innehåller (förutom korrespondens) Lindhagens personligt insamlade pamflettarkiv, vilket illustrerar det politiska engagemanget. SSV sprängdes i två partipolitiska delar 1921, varav den ena kom att utgöra SKP och den andra det socialistiska partiet. Lindhagen valde det socialistiska läget. Lars Björlin, CoWoPa 2/2005; Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933* (Stockholm 2004).

²⁴ Förtryligt P. M., Stockholm, 11.11.1918, SE/RA/420640.02/F2, volym 7.

Nerman IAH:s officiella representanter i Sverige under 1920-talet. Lindhagen var även engagerad i andra organisationer som till en början skapades av Münzenberg och IAH i Berlin, t.ex. den internationella anti-imperialistiska organisationen League against Imperialism (LAI, grundades officiellt i Bryssel den 10 februari 1927 och hade Berlin som sitt organisatoriska nav).²⁵ Säkerhetstjänsten ansåg dock att den svenska IAH-sektionen inte var särskilt aktiv under Lindhagens och Nermans ledarskap.²⁶

Två andra aktörer var Zeth Höglund och Karl Kilbom. Dokument i Arbetarrörelsens arkiv (ARAB) vittnar om att Münzenberg före krigsslutet 1918 hade en reguljär relation med Höglund (via korrespondens). Efter IAH:s grundande 1921 fram till slutet av år 1923 agerade Höglund som organisationens centrala aktör i Stockholm (till skillnad från Lindhagen som hade en mer representativ roll). I korrespondensen under 1923 (totalt sju brev) från Münzenberg till Höglund nämns presumtiva pengatransaktioner och Aschbergs roll i det hela (se nedan). Vidare har dokument i RGASPI bekräftat hur Münzenberg via IAH:s kanaler planerade att etablera den Anti-fascistiska världsligan (”Antifaschistischen Weltliga”) och hur Höglund mottog information om detta under hösten 1923.²⁷ Några konkreta spår av nämnda liga i Sverige existerar inte, men den var ett försök från IAH:s sida att i någon form ”utnyttja” det tyska kommunistpartiets (KPD) misslyckade revolutionsför-

²⁵ Lindhagens kontakter med League against Imperialism (LAI) och Internationella sekretariatet i Berlin under 1927 visar att han var ytterst intresserad av att arbeta för organisationen i Sverige (LAI:s samling i RGASPI, fond 542, delo 1, opis 7, list 167, 4.3.1927; RGASPI 542/1/18, 6, 4.3.1927). En praktisk handling var att föra upp den konfliktfyllda situationen i Fjärran östern (Kina) på en parlamentarisk nivå i Sverige. I samråd med LAI:s Internationella sekretariat i Berlin beslöt Lindhagen att genomföra denna aktion i 2:a kammaren i Sveriges riksdag våren 1927 (SSA, Carl Lindhagens samling, volym 30, Brev Lea-Linde [Ligue Internationale contre l’Imperialisme, 1927–1932, 16 brev]; SSA Carl Lindhagens samling, volym 131, Handlingar rörande Ligue Internationale contre l’Imperialisme, 1927–1932). Se Fredrik Petersson, ’Varför en liga mot imperialism? Grundandet av League against Imperialism 1927’, *CoWoPa 5*, Åbo Akademi, Internet: <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa5petersson.pdf> för en analys om denna händelse.

²⁶ Bolshevikernas verksamhet i Sverige, november 1925, SE/RA/420640.02/F2, volym 3. Se även Aleksander Kan, *Hemmabolshevikerna: den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjeviker under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (Stockholm 2005).

²⁷ Korrespondens. Brev till Höglund, ARAB Zeth Höglund, arkivnr 256, volym 3.1:21; RGASPI 542/1/1, 1–82.

sök i Tyskland i oktober 1923.²⁸ Kilboms relation till Münzenberg var av mer personlig karaktär. Hösten 1928 besökte Kilbom, som var på ett sanktionerat Kominternuppdrag i Europa, Münzenberg i Berlin och tog emot falsk dokumentation (pass), pengar och kläder.²⁹

Relationerna till Hugo Sillén och Sven Linderot må ha existerat före december 1919, men i samband med att Münzenberg försökte resa in i Sverige via Trelleborg vid samma tidpunkt, hävdade Münzenberg i förhör med den svenska gränspolisens att Sillén och Linderot var nära bekanta till honom. Det visade sig senare att Sillén och Linderot aktivt assisterade Münzenberg med transport (med båt över till Danmark) efter hans frisläppande i början av 1920.³⁰

Olof Aschberg var en nyckelfigur för Münzenberg och IAH:s uppbyggnad internationellt och i Sverige. Ture Nerman beskrev senare Aschberg som en ”märkesman ifråga om Sveriges och Rysslands ekonomiska förbindelser”. På ett personligt plan hävdade Aschberg i sina memoarer att han var en nära vän till Münzenberg. Deras vänskap hade uppstått 1915. Aschberg drev ett intrikat finansiellt nätverk bestående av banker och aktiebolag som t.ex. via hans bank Nya Banken i Stockholm förmedlade varor till Ryssland (socker,

²⁸ För en deskriptiv analys och presentation av det kommunistiska kuppförsoket i oktober 1923, se Bernhard H. Bayerlein, Leonid G. Babichenko, Fridrich I. Firsov, och Aleksandr Ju. Vatlin, *Deutscher Oktober 1923. Ein Revolutionsplan und sein Scheitern* (Berlin 2003). Boken baseras på dokument ur det ryska kommunistpartiets arkiv i Moskva, RGASPI och presidentarkivet i Moskva (nuförtiden stängt för utländska forskare).

²⁹ Karl Kilbom, *Ur mitt livs äventyr. 3. Cirkeln slutet* (Stockholm 1955), s. 109–110. Kilboms samling i ARAB skildrar att han stod i kontakt med Münzenberg långt in på 1930-talet (ARAB Karl Kilbom, arkivnr 311, volym 13, Brev H-R).

³⁰ Rapporterna om Münzenbergs arrest i Sverige 1919 och hans frisläppande i januari 1920 är märkta med följande anvisning: ”OBS! DENNA AKT INNEHÅLLER PERSONUPPGIFTER SOM KAN VARA AV KÄNSLIG NATUR.” (Handlingar ang. kommunister 1919–1933, SE/RA/4200640.02/F3, volym 18). Sveriges överståthållarämbete under världskriget lagstodgade den 14 september 1914 ”angående förbud för vissa utläningar att [...] i riket vistas”, en klausul som applicerades på Münzenberg. Rapporten i SÄPO:s arkiv hävdar att Münzenberg värdade om att antingen få resa till Norge, alternativt till Ryssland via Stockholm, men helst inte att återvända till Tyskland. Om så skulle ske, innebar det enligt Münzenberg ett hot om att bli frihetsberövad. Samtal och undersökningar i samråd med arkivpersonal på Riksarkivet i Arninge har gett till känna att säkerhetstjänsten sammanställde en personfil på Münzenberg, men i samband med en intern genomgång och utrensning av SÄPO:s arkiv på högkvarteret i Stockholm 1971 (enligt uppgifter från Riksarkivets personal i Arninge) gallrades Münzenbergs personfil ut och förstördes.

kolonialvaror, bomull och andra råvaror, maskiner, tyger etc.) under krigskommunismens turbulenta och våldsamma period. Finansiella institut som Garantie- und Kreditbank für den Osten och Ryska handelsbanken i Moskva grundades tack vare Aschbergs försorg. Den förra etablerades i Berlin 1919, den senare i Moskva 1921 med ett aktiekapital på 5 miljoner dollar. Bankerna övertogs sedan av den ryska statsbanken. Instrumentellt sett fungerade Aschbergs innovationer som ett kontaktnät mellan bolsjevikerna och utländska affärsmän under mellankrigstidens första hälft.³¹

Utifrån Münzenbergs kontakter med ovan nämnda individer påbörjade IAH konstruktionen av ett nätverk i Sverige under 1920-talets första hälft. Problemet för säkerhetstjänsten var att dess egen organisation inte var tillräckligt utbyggd (egna informatörer och spaningsverksamhet) för att skaffa tillförlitlig information. Det var primärt via källor inom antingen brittisk eller tysk säkerhetstjänst som information förvärvades. I en kort not från U.B. (Underrättelsebyrån) i Stockholm till P.B. (Polisbyrån) den 12 januari 1926 avslöjas att säkerhetstjänsten först 1926 från "utlandet" (Tyskland) tog emot dokument som informerade om att IAH hade sitt säte i Berlin, styrdes av Münzenberg och att "föreningen" i Sverige främst samlade in pengar till "arbetareunderstöd, men i verkligheten" för Kominterns räkning.³²

Den svenska säkerhetstjänstens primära mål: registrering av kommunister och beroendet av ett kontaktnät med utländska säkerhetstjänster

Att det existerade ett "kommunisthot" och en rädsla för vad som utspelades dels i Moskva och Sovjetryssland, dels på den europeiska kontinenten var avgörande för den svenska säkerhetstjänsten. Syftet är inte här att i detalj redogöra för säkerhetstjänstens organisatoriska utveckling i Sverige under mellankrigstiden, utan målet är att lägga fram en kontext som återspeglar säkerhetstjänstens utveckling.

Stockholms kriminalpolis blev tidigt ålagd av statliga myndigheter att uppmärksamma kommunistisk aktivism i huvudstaden. Våren 1918 påbörjades registrering av enskilda kommunisters aktiviteter och misstänkt revolutionär verksamhet i Stockholmsregionen, vilket blev den elementära riktlinjen för säkerhetstjänsten under 1920-talet. År 1929 "argumenterade" militära myndigheter enligt Eliasson (2006) för att polisen inte bara skulle registrera

³¹ Ture Nerman, *Svensk och ryss. Ett umgänge i krig och handel* (Stockholm 1946), s. 261–262; Olof Aschberg, *Återkomst. Memoarer II* (Stockholm 1947), s. 48–53.

³² Not från P. B till U. B., Stockholm, 12.1.1926, SE/RAJ/4200640.02/F2, volym 3.

ledande kommunister utan också sympatisörer. Säkerhetstjänstens rutiner och tekniker för att övervaka subversiv kommunistisk verksamhet förfinades därmed under 1930-talet. I samband med den allmänna säkerhetstjänstens inrättande 1937, den allt mer spända internationella situationen och andra världskrigets utbrott den 1 september 1939 förändrades premisserna för säkerhetstjänstens verksamhet. Under hösten 1939, i samspel mellan säkerhetstjänsten och den socialdemokratiska regeringen, intensifierades övervakningen av svenska kommunister.³³

Registrering av enskilda individer var dock ett medel som inte helgade ändamålen, utan den svenska säkerhetstjänsten var beroende av övergripande information från polisauktoriteter och utländska säkerhetstjänster under 1920-talet, t.ex. från tysk förbundspolis i Preussen, Hamburg och Rikskommissarien för den offentliga ordningen (Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung) i Berlin. Dokument från 1920-talet (rapporter och korrespondens) visar att säkerhetstjänsten var näst intill beroende av information från olika förbundspolisdistrikt i den tyska Weimarrepubliken för att kunna skapa sig en enhetlig förståelse av det kommunistiska nätverket i Sverige. Även information från Storbritannien (Scotland Yard, Head Office) och Frankrike (Suret ) bidrog till att stärka kunskaperna.

År 1926 fick säkerhetstjänsten tillgång till ett omfattande material via tyska säkerhetstjänstkanaler som skildrade Kominterns program, teser och den svenska kommunistr relsens ”relation till Komintern” i samband med det 6:e utökade plenumet f r Kominterns exekutivkommitté (EKKI) i februari-mars 1926 samt information om Kilboms utnämning som medlem i EKKI. Säkerhetstjänsten påbörjade vid denna tid en försiktig övervakning av IAH för att se om organisationen spred sig vidare på lokalnivå i Sverige, men hade samtidigt i åtanke att IAH också var en potentiell aktör och del av ett världsomspännande nätverk.³⁴ Säkerhetstjänstens registrering av IAH syftade främst till att finna bevis för kommunistisk subversiv verksamhet och länka

³³ F r en kortfattad bakgrund till den svenska säkerhetstjänstens uppbyggnad se SOU 2002, s. 87. Se  ven Ulf Eliassons *I försvarets intresse* (Lund 2006), s. 60–61, 99–111 f r en ingående analys och presentation av säkerhetstjänsten organisatoriska framväxt samt relationerna mellan polisväsendet, de militära myndigheterna och de politiska aktörerna under mellankrigstiden fram till andra världskrigets slut. F r en tendentiös skildring av SÄPO och den svenska militära underrättelsetjänstens (MUST) infiltrerande av arbetarrörelsen i Sverige, se socialdemokraten Enn Kokk, *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen* (Stockholm 2001).

³⁴ SE/RA/42000640.02/F2, volym 8 (1924); SE/RA/4200640.02/F2, volym 3 (1926).

detta vidare till hur Sveriges inrikespolitiska situation kunde komma att påverkas på en säkerhetspolitisk nivå.

Resultatet av säkerhetstjänstens registrering av IAH under 1920-talet resulterade dock endast i några vaga slutsatser. Det var först i början av 1930-talet som IAH:s verksamhet i Sverige började dra till sig säkerhetstjänstens uppmärksamhet. Frågan är varför. IAH hade fram till slutet av 1920-talet haft tid att etablera en organisatorisk bas relativt ostört och bygga upp administrativa kanaler till Sveriges sociopolitiska arena. I en promemoria till polismästaren i Stockholm från Stockholms kriminalrotel avdelning 6, daterad december 1930, hade IAH dröjt med att utveckla ”livlig verksamhet [till] år 1929” som en konsekvens av sprängningen av SKP 1929 mellan de Moskvatrogna ”sillénarna” och de socialistiska ”kilibomarna”. Den svenska IAH-sektionen hade fram till 1929 enbart ägnat sig åt sympatiaktioner kopplade till arbetsolyckor (gruvolyckan i Grängesberg 1925) och strejkstöd (sågverks- och pappersmassestrejken samt lantarbetarstrejken i Södra Møre 1928).³⁵

Efter sprängningen av SKP 1929 registrerade säkerhetstjänsten att den svenska IAH-sektionen allt mer började följa ”sillénarnas” (den grupp som kontrollerade SKP efter partisprängningen) diktat. Denna förändring relaterades till det organisatoriska beslutet, fattat i IAH:s högkvarter i Berlin i början av 1930, att skicka en av Münzenbergs förtrogna medarbetare, IAH-funktionären och kommunisten Paul Scholze, till Stockholm för att omorganisera den svenska IAH-sektionen. Vid omorganiseringen utnämndes den av säkerhetstjänsten registrerade kommunisten Sven Johnsén till sekreterare för IAH-sektionen. Utnämningen hade föregåtts av Johnsen’s politiska skolning på IAH:s högkvarter i Berlin antingen under 1929 eller 1930, hävdade säkerhetstjänsten. Scholze återvände till Sverige 1931 för att medverka i en IAH-konferens i Stockholm, men utvisades den 24 september enligt lagen om ingripande och åtgärder mot ”statsfientlig verksamhet” som utfördes av ”utlänningar som besökt landet för att instruera eller kontrollera det moskvatrogna” SKP.³⁶ Först under åren 1930–1933 byggde säkerhetstjänsten i Sverige upp en kunskapsbank om IAH:s verksamhet

³⁵ Översikt över den kommunistiska rörelsen i Sverige, december, 1930, SE/RA/420640.02/F3, volym 3.

³⁶ Översikt över den kommunistiska rörelsen i Sverige, december, 1930, SE/RA/420640.02/F3, volym 3; Strängt förtrolig – Översikt över den kommunistiska rörelsen i Sverige, september, 1931, SE/RA/420640.02/F3, volym 3. Lagen stiftades i Sveriges riksdag den 2 augusti 1927.

och organisatoriska natur i Sverige.³⁷ Frågorna blir därmed följande: vilken karaktär och värdering hade säkerhetstjänstens analyser under 1930-talets första hälft om IAH i Sverige? Vad ansåg säkerhetstjänsten om IAH:s roll på den svenska sociopolitiska arenan, och vilka individer (aktiva som IAH-funktionärer) registrerades och klassades därmed per automatik som kommunister?

IAH:s interna ledarskikt: säkerhetstjänstens registrering, 1930–1933

Omorganiseringen av den svenska IAH-sektionen 1930 gav säkerhetstjänsten indikationer på att IAH i grund och botten var en kommunistorganisation. En följd av detta blev att säkerhetstjänsten från 1930 fram till 1933 grundligt bevakade vilka som ingick i IAH:s ledarskikt i den i övrigt hierarkiskt uppbyggda organisationen: riksorganisationen–distriktsorganisationer–lokalorganisationer.³⁸

Säkerhetstjänsten kompilerade kortfattade biografier som beskrev individerna i ledarskiktet där faktorer som personernas utseende, politiska tillhörighet men också i vissa fall religiösa övertygelse inkluderades. Enbart indiciet att den välkände kommunisten Sven Linderot ingick i IAH:s centralkommitté i Berlin och att hans hustru, Gerda Linderot, var aktiv i den svenska IAH-sektionen ansågs vara avgörande för att stämpla organisationen som kommunistisk enligt säkerhetstjänsten hösten 1931. Det dröjde dock till september 1933 innan säkerhetstjänsten genomförde en fördjupad analys av ledarskiktet. Förutom Linderots position i IAH:s centralkommitté (och därmed inflytelserika position i IAH:s verksamhet i Sverige) hade den tyske kommunisten David Dinenson (även registrerad som ”jude”) och den svenska kommunisten Dagmar Friedlund ledande funktioner i den svenska IAH-sektionen. Dinenson var tillika medlem av IAH:s exekutivkommitté i Berlin och väl insatt i arbetet, men hade enligt säkerhetstjänsten ”svårt att i

³⁷ Av utrymmesskäl har jag valt att inte inkludera den barnkoloniverksamhet IAH utvecklade i Sverige under 1930-talet, men denna sida av IAH:s verksamhet är ett väldigt intressant spår att följa upp. Handlingarna i SÄPO-arkivet består i detta avseende av rapporter och klipp-samlingar som skildrar vidden och karaktären av IAH:s barnkolonier i Sverige. Verksamheten riktade sig exklusivt till arbetare i städerna som inte hade medel (pengar) att skicka sina barn (”stenöknens barn”) utanför städerna under somrarna.

³⁸ Lokalorganisationens syfte var att attrahera individer att engagera sig i verksamheten och betala ett medlemskap på 3 kronor per medlem och kvartal (SE/RA/420640.02/F3, volym 3).

tal och skrift uttrycka sig”.³⁹ Troligtvis agerade Dinenson som IAH:s förbindelselänk mellan Stockholm och Berlin 1933.

Författaren Per Freudenthal var ordförande i IAH:s rikskommitté fram till 1933. Sommaren 1930 hade ”kommunisten” Freudenthal bedrivit ”intensiv propaganda” i IAH:s namn, men 1933 hade han dragit sig tillbaka för att ägna sig åt att översätta skrifter och pamfletter samt genomföra mindre ”tekniskt arbete” enligt säkerhetstjänsten. Ledande funktionärer i riksorganisationen var Erik Dahlin och sekreterare Johnsén. Dahlin var även anställd som vaktmästare hos Ryska handelsdelegationen i Stockholm och misstänktes av säkerhetstjänsten vara en av ”Kominterns förtrogne”. Dahlin var en ”lugn, behärskad, medveten, kommunist”. Johnsén ansågs av säkerhetstjänsten vara ”IAH:s förnämste talare”, men agerade också som förbindelselänk för Komintern-agenter i Sverige och registrerades därför av säkerhetstjänsten som en ”listig, nervös, hemlighetsfull, kommunist”. Säkerhetstjänsten hävdade att Johnsén hade en dominerande position i IAH:s rikskommitté. Ett exempel på detta var att Johnsén hamnade i en dispyt med IAH-medlemmarna Arvid Bohman och Axel Sjölund, vilket resulterade att de båda blev ”avkopplade” från organisationen. Vidare hade SKP-medlemmen Thore Wesström fram till 1932–1933 agerat som ”fraktionsledare i IAH” och varit ordförande för Stockholmsavdelningen. Han hade stor erfarenhet av arbete inom kommunistiska frontorganisationer, hävdade säkerhetstjänsten, medan ”kommunisten” och medlemmen i rikskommittén Olga Meierowitz funktion inte gick att säkerställa. *Ny Dag*, den ledande kommunisttidningen tillika språkröret för SKP i Sverige, hade enligt säkerhetstjänsten intima länkar till IAH:s rikskommitté där den ”svenskamerikanske” redaktören Lindbäck fungerade som en kommunikationslänk mellan IAH och den kommunistiska medieapparaten i Sverige. I sin analys betonade säkerhetstjänsten den politiska tillhörigheten hos de inblandade aktörerna i IAH i Sverige, i synnerhet IAH:s rikskommitté, och ansåg att denna faktor utgjorde ett tillräckligt bevis för att organisationen var till ”100 % kommunistiskt styrd” och agerade helt efter ”kominternpartiets intressen”.⁴⁰ Individernas politiska tillhörighet blev därmed en av de avgörande faktorerna som fastställde säkerhetstjänstens kategorisering av IAH som en kommunistorganisation.

³⁹ Internationella Arbetarhjälpen, Bilaga 9, september 1933, SE/RA/420640.02/F3, volym 1.

⁴⁰ Internationella Arbetarhjälpen, Bilaga 9, september 1933, SE/RA/420640.02/F3, volym 1.

IAH i Sverige, 1930–1936

Den internationella kommunistiska rörelsen befann sig i slutet av 1920-talet och i början av 1930-talet i en fas av ideologisk förändring som orsakade kraftiga interna svängningar. Komintern hade från 1919 fram till 1928 propagerat för enhetsfronten (underifrån och upp), som konkret baserades på att etablera samarbeten med politiska målgrupper som socialister, socialdemokrater, fackföreningar, pacifister, radikala element och intellektuella. Kopplat till denna politik påbörjades i Komintern 1924 en bolsjeviseringsprocess av de nationella kommunistpartierna, en process som baserades på det ryska kommunistpartiets revolutionära erfarenheter.⁴¹ Detta *modus operandi* upphörde i samband med Kominterns 6:e internationella kongress i Moskva juli–augusti 1928, då den radikala ”klass mot klass”-politiken lanserades (även termen den ”tredje perioden” förekommer, den användes mellan åren 1928 och 1934). Politiken stämplade främst socialdemokratien och dess ledare som den primära ”fienden” där kommunisterna titulerade socialdemokrater som ”socialfascister” (en term myntad ursprungligen av Lenin). Enligt vissa politiska teoretiker i Komintern (bl.a. Nikolaj Bukharin) var ”klass mot klass”-politiken en naturlig reaktion på den ”revolutionära våg” som var i anstormande, men också ett tudelat koncept. Å ena sidan syftade politiken till att besvara det presumptiva krigshot som riktades mot Sovjetunionen, å andra sidan hävdade den att kapitalismen (som världssystem) var på väg mot den sista avgörande krisen. I efterhand har ”klass mot klass”-politiken uppfattats och tolkats som en av de mest konfliktfyllda perioderna i den internationella kommunistiska rörelsen.⁴²

”Klass mot klass”-politiken drabbade den internationella kommuniströrelsen med avsevärd kraft, där ”enhetsfrontens” målgrupper (se ovan) inte längre ansågs bidra till målet att realisera världsrevolutionen. Historikerna Matthew Worley, Hermann Weber och Peter Huber har ägnat stor uppmärksamhet åt de externa och interna effekterna av ”klass mot klass”-politiken, dock med fokus på relationen mellan Kominterns högkvarter i Moskva och de nationella

⁴¹ Jürgen Rojahn, 'A Matter of Perspective: Some Remarks on the Periodization of the History of the Communist International', Mikhail Narinsky & Jürgen Rojahn (eds.), *Centre and Periphery: The History of the Comintern in the Light of New Documents* (Amsterdam 1996), s. 36.

⁴² McDermott & Agnew, *The Comintern*, s. 81; Wladislaw Hedeler, 'Nikolai Bucharin. "Eine neue Opposition werden Sie nicht erhalten!"', Theodor Bergmann & Mario Kessler (hrsg.), *Ketzer im Kommunismus* (Hamburg 2000), s. 162–164.

kommunistpartierna. Konsekvensen för flertalet nationella kommunistpartier, massorganisationer och sympatiserande grupper blev ett ideologiskt och internt kaos som ledde till att interna utrensningar iscensattes. Inom kommunistiska mass- och frontorganisationer valde ett flertal sympatisörer och icke-kommunister att frivilligt klippa av alla ideologiska band.⁴³

I vissa fall påverkade ”klass mot klass”-politiken de nationella kommunistpartierna negativt. Matthew Worley har analyserat hur det brittiska kommunistpartiet (KPSt) agerade och utvecklades under denna period, och en analys av antalet registrerade medlemmar i KPSt visar på en drastiskt nedåtgående kurva räknat från 1926 (11 127) till 1931 (2 350) i Storbritannien.⁴⁴ Situationen i Tyskland var dock annorlunda. KPD anlade 1930 en nationalistisk ton i sitt politiska arbete för att socialpolitiskt svara på den växande arbetslösheten, men också positionera sig mot det växande inflytandet från det nationalsocialistiska partiet (NSDAP) och dess ledare Hitler. Historikern Eric D. Weitz hävdar dock att KPD förblev troget den ”klassorienterade” politiken och stod fast i sitt försvar av Sovjetunionen trots de nationalistiska tongångarna i partiet. Statspolisen i Sverige riktade särskild uppmärksamhet mot utvecklingen i Tyskland. Hösten 1931 författade Statspolisen en resumé av resultaten från riksdagsvalet i Weimarrepubliken, där KPD förvärvade 4 620 200 av sammanlagt 34 956 723 avgivna röster. Enligt Statspolisen liknades kommunisternas valframgång i Tyskland vid att den kommunistiska ”propagandan vunnit stora framsteg”. Utifrån valresultatet hävdade Statspolisen att ett liknade scenario inte var önskvärt i Sverige.⁴⁵

⁴³ Matthew Worley (ed.), *In Search of Revolution – International Communist Parties in the Third Period* (London 2004); Hermann Weber & Dietrich Staritz (hrsg.), *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und 'Säuberungen' in den kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren* (Berlin 1993); Norman LaPorte, Kevin Morgan & Matthew Worley (eds.), *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917–53* (Hampshire 2008); Fredrik Petersson, 'The League against Imperialism: The Most Valuable Organizational Tool for Bolshevik Propaganda in the "Imperialist" and Colonial World during the Interwar Era?', Bernhard H. Bayerlein (ed.), *The International Newsletter of Communist Studies XIII* (2007:20).

⁴⁴ Matthew Worley, *Class Against Class: The Communist Party in Britain Between the Wars* (London 2002), s. 10–11.

⁴⁵ Eric D. Weitz, *Creating German Communism, 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton 1997), s. 249; Översikt över sådana politiska partier i Sverige, vilka synes sträva efter en ombildning av nuvarande statskick, hösten 1931, SE/RA/420640.02/F3, volym 18.

När det gällde IAH hävdade organisationen att den år 1931 hade 18 miljoner medlemmar. Siffran inkluderade både individuellt och kollektivt anslutna medlemmar. I Sverige fanns 3 500 medlemmar där 55 procent titulerade sig partilösa, 10 procent syndikalister, 20 procent socialdemokrater och 15 procent medlemmar av "Kilbomspartiet".⁴⁶

"Att upptaga nödhjälp ... att distribuera pengar"

Det svenska Utrikesdepartementet (UD) uppmärksammade i en rapport, daterad den 24 november 1930, att den kommunistiska verksamheten i Sverige "utmärktes [av] ryskt mönster och ryskt direktiv". Hur tog sig detta uttryck? Genom "skapandet av ett relativt fåtaligt, men pålitligt kommunistiskt parti" vilket förklarades genom uteslutningen av "kilbomgruppen". Medlems-talet i SKP var enligt UD vid denna tid uppskattningsvis 11 800. Ett annat symptom på den rådande förändringen i den internationella kommuniströrelsen var enligt rapporten det eskalerande skapandet av stödorganisationer i Sverige – "officiellt utan kommunistisk färg" – som kontrollerades av kommunister. UD placerade IAH i denna kategori och konstaterade vidare (förvånande nog) att IAH hade existerat i flera år. Målet var att avgöra om IAH var en organisation som säkerhetstjänsten var tvungen att hålla under särskild uppsikt. Information pekade på att organisationen hade varit "rent kommunistisk" ända sedan grundandet 1921 och att dess ursprungliga mål var att assistera "röda kurirer, agitatorer, flyktingar [...] vid deras resor till och uppehåll i främmande land".⁴⁷

IAH:s officiella syfte – att organisera nödhjälp till arbetare – aktualiserades i samband med den rådande depressionen i Europa i svallvågorna av börskraschen på Wall Street i oktober 1929, men UD hävdade att detta var en ren skenmanöver. IAH skulle i stället uppfattas som en renodlad kommunistisk organisation med ledningen "förlagd till Moskva". Berlin agerade som administrativ central – "det västeuropeiska sekretariatet" – där Münzenberg fungerade som organisationens obestridlige ledare. Vidare hade IAH ett antal organisatoriska tentakler i ett flertal länder, däribland Sverige. Scholzes omorganisering av IAH:s svenska sektion 1930 ansågs vara det avgörande beviset på organisationens kommunistiska band. Utifrån en analys av IAH:s stadgar misstänkte UD att:

⁴⁶ Internationella Arbetarhjälp, Bilaga 9, september 1933, SE/RA/420640.02/F3, volym 1.

⁴⁷ Hemlig. Meddelande nr 8/30, 24.11.1930, SE/RA/UD HP 32D, D.N.o 158/411a.

Den ryska finansieringen av den internationella kommunistiska rörelsen torde i huvudsak numera gå genom IAH. De subsidier som (skenbart) givas för ett så gott ändamål, som det vilket framlägges i IAH:s stadgar, få givetvis över sig ett oskyldigt sken. Enligt senaste meddelanden erhöll [SKP] den 10 sisl. oktober ett ryskt bidrag av 50,000 kronor, huvudsakligen avsett för tidningsverksamheten.⁴⁸

UD hänvisade dock inte till någon specifik källa rörande påståendet om det ryska bidraget på 50 000 kronor, och ifall IAH verkligen var den aktör som distribuerade finansiella medel på en internationell basis till den kommunistiska rörelsen måste uppfattas som en tolkningsfråga. UD baserade alltså sin slutsats om att IAH var den internationella kommunismens finansiella aorta på ett löst antagande, och bevisen ansågs vara tillräckliga för att påvisa att organisationen var en ideologisk, finansiell och organisatorisk nyckelaktör. Detta antagande om att IAH fungerade som finansiellt nav upprepades i flertalet rapporter av svenska säkerhetsinstanser som Statspolisen, den svenska Marinstaben och Stockholms kriminalrotel avdelning 6 under 1930-talet.⁴⁹

Skotten i Ådalen och ”proletariatets proviantkolonn” i aktion

IAH:s självpåtagna roll som ”proletariatets proviantkolonn” kom i ny dager i efterdyningarna av en de mest våldsamma händelserna i den svenska samtidshistorien, nämligen dödsskotten i Ådalen den 14 maj 1931. Det våldsamma dramat i Ådalen har i efterhand kommit att symbolisera den svenska arbetarrörelsens martyrskap och fungera som ett blödande sår i historieskrivningen om den svenska vänsterrörelsens historia socialt, kulturellt och politiskt sett. Ådalen var ett uttryck för den depression och radikalism som florerade i Sverige i början av 1930-talet. Bakgrunden till vad som utspelades i Ådalen var en lönekonflikt i oktober 1930 vid Marma-Långörkoncernen i Hälsingland som följdes upp av en sympatistrejck vid två fabriker i Ångermanland. Strejken blev en trög process. Direktören för Graningekoncernen, Gerard Vers-teegh, kallade till slut ett 60-tal arbetsvilliga för att utöva stuveriverksamhet. Konsekvensen av strejkbryteriet blev att ett antal strejkbrytare misshandlades

⁴⁸ Hemlig. Meddelande nr 8/30, 24.11.1930, SE/RA/UD HP 32D, D.N.o 158/411a.

⁴⁹ Översikt över sådana politiska partier i Sverige, vilka synes sträva efter en ombildning av nuvarande statsskick, Statspolisen, 1931, SE/RA/420640.02/F3, volym 18; Sammanställning av uppgifter rörande kommunismen i Sverige. Verkställd av Marinstaben, februari 1932, SE/RA/420640.02/F3, volym 18; Internationella Arbetarhjälpen, Bilaga 9, september 1933, SE/RA/420640.02/F3, volym 1.

den 13 maj 1931, vilket fick länsstyrelsen att rekvirera polisförstärkning och militära förband. Följande dag organiserades (på kommunistiskt initiativ) en allmän arbetsnedläggelse i hela Ådalen som manifesterades med ett demonstrationståg som urartade i samband med att deltagare kastade sten på en ryttarpatrull och försökte tränga in på avspärrat område. I hettan utbröt våldsamheter och militär besköt demonstrationen med resultatet att fem avled och fem sårades.⁵⁰ Vilken roll spelade då IAH i Ådalen enligt säkerhetstjänsten?

Den allmänna uppfattningen inom säkerhetstjänsten var att IAH hade spelat en perifer roll i direkt anslutning till händelserna i Ådalen till skillnad från den dominanta roll som Internationella röda hjälpen (IRH, se nedan) hade tagit. Denna slutsats var dock inte ogrundad med tanke på den karaktär som Ådalen hade haft med inslag av uttalad kommunistisk retorik och agerande, till skillnad från IAH som fokuserade mer på att ”bistå strejkande i nöd” och påstod sig vara en ”fullkomligt opolitisk rörelse” enligt säkerhetstjänsten i slutet av 1931. IRH dolde å ena sidan inte sina band till Komintern eftersom organisationens primära syfte var att bistå fängslade ”revolutionärer” med moraliskt och finansiellt stöd ”i kapitalistiska länder”.⁵¹ Säkerhetstjänsten misstänkte å andra sidan att Ådalen potentiellt kunde komma att utnyttjas i framtida syfte av IAH eftersom händelsen hade skadat SKP:s agenda i Sverige mer än skapat sympati, trots att IRH hade organiserat en pengainsamling för ”Ådalsoffren” (i september 1931 hade 6 044 kronor insamlats). IRH:s explicita agerande stod därmed i skarp kontrast till misstanken om att IAH implicit skulle utöka sin aktivitet efter dramat i Ådalen och utnyttja ”väntande arbetskonflikter” i Sverige, hävdade säkerhetstjänsten i september 1931.⁵²

⁵⁰ För en genomgående analys av det politiska bruket av Ådalen som sociopolitiskt fenomen och händelse i Sverige, se Roger Johansson, *Kampen om historien: Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000* (Stockholm 2001). Efter Ådalen har militära förband aldrig mer satts in mot demonstrationer i Sverige.

⁵¹ Branko Lazitch & Milorad M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern – New, Revised, and Expanded Edition* (Stanford 1986), s. xxviii; Sabine Hering & Kurt Schilde (hrsg.), *Die Rote Hilfe. Die Geschichte der internationalen kommunistischen "Wohlfahrtsorganisation" und ihrer sozialen Aktivitäten in Deutschland (1921–1941)* (Opladen 2003).

⁵² Strängt förtrolig. Översikt över den kommunistiska rörelsen i Sverige, september 1931, SE/RA/420640.02/F2, volym 6.

Arbetare vid Norberg-Kärrgruvan efter utdelning av matpaket. Källa: Internationella arbetarhjälpen: arbetarklassens proviantkolonn (Stockholm 1929).

Soppkök och matpaket

Omorganiseringen av IAH i Sverige 1930 innebar att organisationen tog verksamheten ut "på gatorna". Med Stockholm som nav för operationerna distribuerades 800 livsmedelspaket till ett värde av 4 000 kronor till strejkande gummiarbetare i Helsingborg. I Stockholm öppnades ett soppkök på Bondegatan 50 på Södermalm i början av år 1931. Enligt uppgifter som hade vidarebefordrats till säkerhetstjänsten hade soppköket under åtta dagar serverat "icke mindre än 2 200 matportioner" till strejkande textilarbetare som till största delen var kommunister och sympatisörer. För att understödja soppköket med livsmedel hade IAH haft tillgång till fordon som for ut på landsbygden för att införskaffa råvaror. Andra städer med verksam textilindustri i Sverige, bl.a. Norrköping, Göteborg och Helsingborg, vittnade enligt säkerhetstjänsten om att IAH hade ökat sin aktivitet där. Organisationen hade delat ut livsmedel i Norrköping under en vecka till ett belopp av 1 000 kronor, i Göteborg till ett värde av 1 100 och i Helsingborg 565 kronor. Totalt distribuerades cirka 5 000 kg mat under januari och februari 1931.⁵³

⁵³ Strängt förtrolig. Översikt över den kommunistiska rörelsen i Sverige, mars 1931, SE/RA/420640.02/F3, volym 3.

Ny Dag rapporterade i februari 1932 att IAH hade samlat in ”pengar, mat och kläder” till strejkande i den norrländska massindustrin. Strejken var ett utspel mot Landsorganisationen (LO) i Sverige och resulterade i att de strejkande uteslöts ur LO, något som i sin tur gynnade IAH:s verksamhet. Enligt IAH:s riksorganisation hade ”IAH-kök” serverat ”12 000 middagar” till strejkande i Kramfors och ungefär 9 000 i Ulfvik. Stödkampanjen organiserades med insamlade pengar, men i juni hävdade riksorganisationen att pengarna började tryta. Därmed manade IAH till fortsatt ”solidaritetsarbete” inom arbetarkretsarna, vilket underförstått sände ut en signal om att hålla i gång pengainsamlingarna. Säkerhetstjänsten rapporterade vidare att IAH hade levererat 17 400 middagar (till ett värde av 3 000 kronor), kläder och 30 000 kg livsmedel till strejkande sågverksarbetare i Svartvik under 1932.⁵⁴

”Ett klokt beräknat lockbete”

Marinstaben i Sverige analyserade i början av 1932 den svenska kommunistiska rörelsen. Syftet var inte direkt uttalat, men analysen fokuserade på Kominterns militanta sida, ett förhållningssätt Marinstaben betraktade som samhällsomstörtande. Komintern avsåg att skapa ett revolutionärt scenario i Norden (och något som Marinstaben tog fasta på i sin analys) genom att ”bibringa folket den uppfattning att revolutionen en dag skall komma [...] att skapa de vapen som revolutionen skall vila på [...] Här komma i första hand de fysiska försvars- och anfallsorganisationerna, som skola utbildas i hemlighet”. Referensen till väpnat uppror väckte självfallet Marinstabens nyfikenhet i synnerhet med tanke på vad som hade skett i Ådalen ett år tidigare. Marinstaben vidarebefordrade analysen till säkerhetstjänsten, där det påstods att IAH agerade utifrån en dold agenda. Återigen väcktes frågan om IAH kunde misstänkas vara huvuddistributör av pengar till den internationella kommunistiska rörelsen. För att återknyta till Ådalen och den sociopolitiska oro som hade kopplats till dess orsaker och efterdyningar, ansåg Marinstaben att IAH hade visat tecken på att försöka underblåsa agitation i de avtalsstrider som hade eskalerat hösten 1931. T.ex. hade IAH:s iscensatta penninginsam-

⁵⁴ ’Skall IAH-köken i Kramfors och Ulfvik stängas?’, *Ny Dag* 14.6.1932, taget från Henrik Bramsjö & Magnus Florin, *Blå Blusen/Arbetarteater på 30-talet* (Stockholm 1978), s. 128; Sammanställning av uppgifter rörande kommunismen i Sverige, Verkställd av Marinstaben februari 1932, SE/RA/420640.02/F3, volym 18.

lingar för att ”bespisa 100,000 arbetslösa” under hösten varit ett utspel som enligt Marinstaben visade på att organisationen räknade med att spela en framträdande roll i framtiden. Misstanken fick Marinstaben att anta att IAH var ett ”klokt beräknat lockbete för att draga anhängare till Moskva-kommunismen”.⁵⁵

En kort höjdpunkt i Sverige och plötslig upplösning i Moskva

IAH upplevde sin aktivaste period i Sverige från Ådalen 1931 fram till 1935. Trots den globala ekonomiska depressionen, vågspelet och schackrandet i de mellanstatliga relationerna som påverkades av ett Europa där nysprungna ideologier som fascism, kommunism och nazism allt mer påverkade agendan, lyckades IAH växa sig starkare i Sverige till skillnad från den nedåtgående spiralen i organisationens hemvist, nämligen i Berlin och Tyskland. Efter Hitlers utnämning till rikskansler den 30 januari 1933 blev IAH en impotent organisation i Tyskland med en verksamhet som fick bedrivas via underjordiska nätverk samt gradvis överförs till Paris under februari månad. Münzenberg gick under jorden omedelbart efter Hitlers utnämning och NSDAP:s maktövertagande. Till följd av riksdagsbranden i Berlin den 27 februari⁵⁶ flydde Münzenberg sedan med falskt pass över den tysk-franska gränsen tillsammans med sin livskamrat Babette Gross.⁵⁷

Det organisatoriska avbräcket stoppade inte den svenska IAH-sektionen från att utveckla verksamheten, och säkerhetstjänsten ökade i sin tur övervakningen. Den 17 april 1934 slutförde säkerhetstjänsten en djuplodande analys av organisationen, baserad på ett beslagtaget 28 sidor långt dokument från IAH som innehöll ”förslag till stadgar för IAH – Svenska sektion”. Analysen

⁵⁵ Sammanställning av uppgifter rörande kommunismen i Sverige, Verkställd av Marinstaben februari 1932, SE/RA/420640.02/F3, volym 18.

⁵⁶ Den tidigare forskningen om riksdagsbrandens orsak, skuld och politiska effekt i Tyskland är extensiv. Se bl.a. representativa verk av Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus* (München 1997); Weitz, *Creating*; Fritz Tobias, *The Reichstag Fire. With an Introduction by A. J. P. Taylor* (New York 1964); Marin Pundeff, ’Dimitrov at Leipzig: Was There a Deal?’, *Slavic Review* 45 (1986:3), s. 545–549.

⁵⁷ Gross, *Willi Münzenberg*, 1967, s. 246–250; Rapport från B. Allo, Paris, till Kominternsekretariatet (EKKI), Moskva, 1.4.1933, RGASPI 542/1/60, 39–49. Biografisk information om B. Allo existerar inte, men det som har kunnat fastställas i dokument är att Allo var från Frankrike, aktiv som IAH-funktionär samt var sekreterare på LAI:s Internationella sekretariat i Berlin under januari–februari 1933. Allo flydde sedermera till Paris i mars 1933.

hävdade att detta inte var en organisation som hade drabbats av ett organisatoriskt avbräck med tanke på vad som hade skett i Tyskland 1933. IAH i Sverige var i stället med om att helt i linje med andra nationella sektioner agera i ”kampen mot kriget och för hjälp åt Hitlerfascismens offer”.⁵⁸ Det mest framgångsrika uttrycket för detta var publiceringen av den politiska protestskriften *The Brown Book of the Hitler Terror and the Burning of the Reichstag* 1933 (genom Münzenbergs förlagsverksamhet i Paris). Syftet var tudelat, dels att utöva propaganda mot nazismen, dels att agera som försvarstal åt den fängslade Georgi Dimitrov i Leipzigerättegången. Dimitrov stod under hösten 1933 åtalad för konspiration och organiserande av riksdagsbranden i Berlin.⁵⁹

Upplösningen av den svenska IAH-sektionen 1936

Trots den ökade aktiviteten i den svenska IAH-sektionen med paroller som ”varje IAH-medlem måste kunna försvara IAH” och ”varje proletär man eller kvinna som vinnns för IAH:s solidaritetsarbete är en vinst för arbetarklassen”, var IAH i själva verket en allt mer dysfunktionell organisation. Vid sidan av det organisatoriska avbräcket bör dock de allt hårdare påtryckningarna från Kominterns högkvarter i Moskva (räknat från hösten 1933 fram till den informella upplösningen i september 1935) ses som avgörande för organisationens vara eller icke vara.⁶⁰ IAH:s upplösning kan till stor del förklaras med att organisationen inte ingick i Kominterns ideologiska förnyelse som formulerades i samband med den 7:e (och sista) internationella Kominternkongressen i Moskva sommaren 1935. ”Klass mot klass”-politiken hade spelat ut sin roll och ersattes med ”populär- och folkfronten” i kampen mot

⁵⁸ Se SE/RA/420640.02/IVG, volym 6.

⁵⁹ Full referens: World Committee for the Victims of German Fascism, *The Brown Book of the Hitler Terror and the Burning of the Reichstag. With an Introduction by Lord Marley* (London 1933). Dimitrov friades från alla anklagelser i den famösa Leipzigerättegången, men utvisades från Tyskland i början av 1934 till Sovjetunionen där han firades vid sin ankomst i Moskva som en hjälte mot fascismen. Den svenska Clarté-sektionen publicerade boken via sina kanaler i Sverige, och *Ny Dag* hade den som följetong under 1933. I övrigt publicerades boken på flera språk, bl.a. tyska, franska, ryska och svenska.

⁶⁰ Se SE/RA/420640.02/IVG, volym 6; (Confidential) Resolution on the Immediate Tasks of the WIR [IAH], EKKI:s politiska kommission, Moskva, 10.9.1933, RGASPI 495/4/258, 223–227; Über die Internationale Arbeiterhilfe (IAH) und Münzenbergs Apparat 1933–1935, (manuskript) författare: Richard Gyptner, mars 1964, SAPMO-BA, ZPA SgY 30/0331, s. 174–188.

den europeiska fascismen. IAH:s funktioner och organisatoriska kapacitet i Paris omorganiserades för att sedan föras över till andra instanser. Enligt den tyske kommunisten Richard Gyptner hade IAH spelat ut sin roll i länder där rörelsen existerade illegalt (Tyskland och Österrike), och i länder där IAH inte agerade under jorden, bl.a. Sverige, skulle kommunistpartierna ta över organisationens funktioner. Münzenbergs "livsverk" reducerades till att endast utgöra ett nav för "solidaritetsorganisationer", hävdade Gyptner. Men hur spreds nyheten om att IAH hade upplösts? Gyptner fick instruktioner av Dimitrov vid ett möte hösten 1935 i Moskva att varje nationell IAH-sektion skulle informeras skriftligt om beslutet.⁶¹

Utifrån de reaktioner som har kunnat spåras till den svenska IAH-sektionen verkar beslutet dock inte ha nått vissa sektioner. I sektionen rådde förvirring, vilket i sin tur skapade ett organisatoriskt och administrativt vakuum. Utifrån en officiell inbjudan, daterad april 1936, från IAH:s Stockholmsavdelning (som även säkerhetstjänsten fick kännedom om) ombads medlemmarna i Stockholm att närvara på ett möte på "Arbetarklubben", Drottninggatan 77, onsdagen den 22 april. Inbjudan illustrerar den interna förvirring som rådde då det gällde ryktet om IAH:s upplösning. En styrelseledamot för IAH:s avdelning i Stockholm, E. G. Nilsson, skrev:

Med anledning av de vilseledande uppgifter som cirkulerar angående IAH:s sammanslagning med [Internationella] Röda Hjälpens har styrelsen för IAH:s sthmsavd. gått i författning om att till medlemmarna utlysa ett stort möte och där tydligare redogöra för vår organisationsförändring och varför vi gjort densamma. ... Inledare blir Kamrat Knut Olsson som talar över ämnet:

Varför skedde sammanslagningen med [Internationella] Röda Hjälpens?⁶²

Säkerhetstjänsten fick inte tag i mötesprotokollet (om mötet hölls det vill säga) som eventuellt kunde ha avslöjat reaktionerna. Problemet är dock följande: enligt innehållet i inbjudan hävdades det att IAH hade slagits ihop med IRH. Frågan är därmed huruvida sammanslagningen verkligen genomfördes i Sverige. Det finns inga avgörande bevis för detta, men säkerhetstjänsten hävdade att den svenska IAH-sektionen i något skede slogs samman med

⁶¹ Über die Internationale Arbeiterhilfe (IAH) und Münzenbergs Apparat 1933–1935, (manuskript) författare: Richard Gyptner, mars 1964, SAPMO-BA, ZPA SgY 30/0331, 174–188.

⁶² Avskrift : Information från IAH:s Stockholmsavdelning, april 1936, SE/RA/420640.02/IVG, IAH, volym 8.

IRH (som i sin tur upplöstes efter Kominterns direktiv 1938). I en rapport från SÄPO, daterad februari 1941, konstaterades följande:

Den svenska sektionen av IAH synes under de senaste åren ha inskränkt sin verksamhet [...] under de senaste årens lugn på arbetsmarknaden icke funnits stort utrymme. Sektionen torde [...] sedan några år tillbaka icke driva någon självständig verksamhet utan vara organisatoriskt införlivad med svenska sektionen av IRH. Intet hindrar emellertid, att den under ändrade tidsförhållanden åter framträder såsom självständig organisation.⁶³

IAH framträdde inte ”såsom självständig” organisation igen, i synnerhet i och med att organisationen hade upplösts redan hösten 1935. Utifrån SÄPO:s rapport i februari handlade i stället IAH:s upplösning i Sverige inte om en omedelbar händelse, utan sektionen tynade gradvis bort. Genom andra världskrigets utbrott den 1 september 1939 signalerades i ett större perspektiv att den era som hade karaktäriserat mellankrigstidens optimism, liberalism, radikalism och utopiska strömningar var slut. IAH:s roll och plats i mellankrigstidens historia är till stor del icke-existerande i de historiska analerna över denna korta men dramatiska era. Även om detta är ett historioGRAFISKT dilemma bör IAH betraktas som en aktiv sociopolitisk aktör för sin tid, men även som en representant för fenomenet och begreppet ”massorganisation” som utvecklades tack vare de sociopolitiska förutsättningarna efter det ”stora krigets” slut 1918 och det formella fredsslutet i Versailles den 28 juni 1919. Den avgörande faktorn var dock bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland 1917, och, inte att förglömma, Münzenbergs personliga relation till Lenin. När det gäller den svenska säkerhetspolisens uppfattning av IAH ansågs organisationen till en början (under 1920-talet) vara en svårhanterbar aktör, men som över tid (1930-talet) allt mer visade sig vara kontrollerad av kommunister. Främst ansågs IAH:s kommunistiska konnotationer utgöra det stora antalet individer knutna till SKP som hade styrande positioner i organisationen, men också kontakterna med tyska kommunister.

IAH vilade på utopiska fundament, men det var inte tanken om utopi som orsakade organisationens fall. Som urtypen för en sammanslutning – en radikal, sociopolitisk vänsterrörelse med dolda organisatoriska och politiska band till Komintern – som etablerades i en turbulent tid, drabbades IAH av drastiska förändringar över tid och kom att upplösas p.g.a. interna och externa krafter vilka organisationen inte hade styrka eller förmåga att stå emot. För

⁶³ Hemlig. P. M. angående den kommunistiska rörelsen i Sverige, slutförd februari 1941, SE/RA/420640.02/F3, volym 1.

att skapa en förståelse för den till stor del icke-existerande historigrafin om IAH är det en uppgift inom den akademiska forskningen att förhålla sig kritiskt till både den internationella kommunismen och Kominterns korta, intensiva levnad, men även dess mytomspunna historia som politiskt fenomen. I denna historieskrivning bör IAH inkluderas för att klargöra organisationens roll som nätverk och dess funktion inom den internationella kommunismen under mellankrigstiden samt hur och varför personer engagerade sig i denna typ av nätverk. Arkivmaterial i Stockholm, Moskva och Berlin vittnar om att IAH:s historia som aktiv organisation och etablerad sociopolitisk aktör under mellankrigstiden i Sverige förtjänar vidare forskning.

GRANSKNINGAR

En kort men fascinerande djupdykning i den lärda elitens tänkande under medeltiden

Robert Bartlett, *Naturligt och övernaturligt under medeltiden*, övers. Claes-Göran Jönsson, 148 s., ill., Dialogos, Stockholm 2009.

Robert Bartlett, professor i medeltidshistoria vid University of Saint Andrews i Skottland, publicerade 2008 fyra föreläsningar om den medeltida tankevärlden i bokform. Det är med tacksamhet vi kan konstatera att den lilla men allt annat än ointressanta boken omedelbart översattes till svenska, något som alls icke är självklart när det gäller modern medievalistisk forskningslitteratur. Förlaget Dialogos, som tidigare publicerat Bartletts bok *Den hängde* (om en walesare som överlevde sin egen avrättning år 1290), är värt en eloge. Jag har svårt att tänka mig någon läsare med intresse för äldre historia som inte har glädje av *Naturligt och övernaturligt under medeltiden*.

Den lilla volymen består av fyra kapitel som erbjuder läsaren en veritabel djupdykning in i de tankesätt och resonemang som präglade den medeltida lärda världen, framför allt i Västeuropa. Bokens titel syftar på det inledande kapitlet, där Bartlett redogör för medeltidsmänniskornas försök att skilja mellan företeelser som kan härledas direkt ur naturen och fenomen som endast kan förklaras som resultat av Guds underverk. Var går gränsen mellan natur och övernatur? Hur skiljer man på gudomliga mirakel och satanisk magi?

Detta är bara början. Med utgångspunkt i dylika diskussioner leder Robert Bartlett in läsaren på en fascinerande väg genom medeltidens lärda värld, utan att det blir vare sig onödigt komplicerat eller alltför lättviktigt. Det bör framhåvas att Bartlett inte bara refererar till högmedeltida skolastiker och prominenta senmedeltida tänkare utan även är generös gentemot alltför ofta förbisedda tidigmedeltida intellektuella. Isidorus av Sevilla förekommer ofta i texten, och även män som Caesarius av Arles, Eligius av Noyon och Hrabanus Maurus dyker upp i sammanhang där vi normalt förväntar oss att finna idel lärda dominikaner och franciskaner från 1200- och 1300-talen.

Något av det mest slående med Robert Bartletts bok är hur hans redogörelser och fallstudier låter oss ana en djup skiljelinje mellan den lärda och den icke-lärda Europa under medeltiden, tvärt emot den uppfattning som möter oss i många andra verk, till exempel hos Peter Burke. Hos Bartlett är det en betydande skillnad på elitkultur och folklig kultur. I det fjärde kapitlet, som

uteslutande handlar om den engelske filosofen och naturforskaren Roger Bacon, möter vi till råga på allt en arrogant lärdomssnobb vars intellektuella egofixering slår det mesta i nutidens akademier och lärda sällskap.

Som exempel på Bartletts resonemang kan anföras avsnittet om synen på sol- och månförmörkelser, där skillnaden mellan den lärda världens tänkande och folkliga idéer blir särskilt uppenbar. Se bara på den välkända historien om lärda personer, representanter för civilisationen, som förbluffar obildade barbarer genom att förutsäga solförmörkelser (t.ex. i Henry Rider Haggards roman *Kung Salomos skatt* och i Tintinalbumet *Solens tempel*). Just denna berättelse – huruvida den är sann eller en skröna må vara osagt – var i omlopp redan under medeltiden, bland annat i Bysans, och det är lätt att inse varför. Historien och dess inneboende vetenskapliga logik lät medlemmarna av de bildade skikten i samhället känna sig bekvämt överlägsna den obildade pöbeln.

I en längre utläggning om den karolingiske 800-talsskribenten Hrabanus Maurus skildrar Bartlett hur denne efter en månförmörkelse samtalande med flera personer som alla menade sig ha upplevt något högst besynnerligt. En sade sig ha hört ett stridshorn medan förmörkelsen pågick. Andra påstod sig ha hört något som lät som en grymtande gris. Ytterligare andra hade sett folk slunga spjut och skjuta pilar mot månen eller kasta glöd från hårdarna upp i luften. Folk förklarade för Hrabanus att månen hade attackerats av monster som skulle sluka henne om hon inte fick hjälp. Den lärde kyrkomannen blev djupt upprörd över alla vidskepligheterna. Han tog avstånd från allt folk påstod och deklarerade att människorna fallit offer för hedniska vanföreställningar. Hans egen förklaring är naturvetenskaplig och rationell: ”förnuftet visar” att solförmörkelser har sin grund i att månen kommer mellan jorden och solen, medan månförmörkelser beror på att månen skuggas av jorden (s. 44).

Robert Bartlett är inte onödigt utförlig i sin argumentation. Han väljer ut ett antal pärlor som presenteras, citeras och analyseras. Det hade inte varit svårt att utöka den lärda exempelsamlingen ytterligare, men i så fall hade en stor del av bokens charm försvunnit. Personligen saknar jag hänvisningar till den visigotiske kungen Sisebut (612–621), som skrev en lång dikt om just månförmörkelser, vilka han förklarade utifrån strikta astronomiska principer i strid mot de besynnerliga föreställningar som var gängse bland vanligt folk i dåtidens Spanien. Sisebut var särskilt förbryllad över den vitt spridda tron att månen hade dragits ned i en underjordisk grotta av en trollkunnig kvinna försedd med magisk spegel. Om människorna ville rädda månen måste de föra oväsen, skrika och trösta himlakroppen så mycket att besvärjerskans makt hävdes. Rena dumheterna, ansåg Sisebut. Jag är övertygad om att Bartlett känner till Sisebuts dikt, ett av de märkligaste kungliga litterära verken i Europas historia, men han ser ingen poäng i att dra upp ännu ett exempel på vad han vill ha sagt. Att hushålla med fakta är svårt men effektivt när man skriver historia i det lilla formatet.

Kapitlet om sol- och månförmörkelser illustrerar också ambivalensen i den medeltida lärdoms-kulturen. Samtidigt som alla tänkare av rang visste, lika väl som vi, varför naturfenomenen inträffade gick det inte att frigöra sig från föreställningen att förmörkelserna även fungerade som omen och järtecken, vilka bådade antingen ofärd eller lycka. Naturvetenskap gled ideligen ihop med vad vi idag betraktar som pseudovetenskapligt nonsens. Detta gäller i ännu högre grad de utförliga debatter som fördes under medeltiden rörande icke-existerande väsens natur. Hur var änglar beskaffade? Kunde häxor verkligen flyga? (Nej, sade de flesta medeltida lärde. Ja, sade tidigmoderna lärde. Men de var överens om att personerna ifråga stod i förbund med Satan). Var levde kynokephalierna (hundhövdade människor; enligt östkristen tro tillhörde helgonet Sankt Kristofer detta folk, och enligt vissa västeuropéer levde de i Norden)? Var bodde de märkliga enfotingarna och andra fabelaktiga hybrider av djur och människa? Bartlett låter oss följa 1300-talsfranciskanen Johannes av Marignolli, som efter att ha tillbringat flera år i Kina sökte igenom hela Indien på jakt efter monsterfolken, bara för att möta indier som trodde att monstren i själva verket levde i Johannes eget land... Monstren bor alltid någon annanstans än hos oss själva.

Till bokens svagheter hör översättningen, som vittnar om betydande kunskapsbrister eller slarv. Åtskilliga namn och företeelser har fått en ”svengelsk” språkdräkt som försvårar för den läsare som vill gå vidare i kapitlens problematik. När Bartlett talar om ”Lombard law” (s. 64) översätts detta med ”lombardisk lag”, trots att den korrekta termen är ”langobardisk lag” (på svenska syftar begreppet ”lombard” på högmedeltida norditalienska företeelser, inte på tidigmedeltida folk och riket). Johannes Scotus Erigena, en irisk kyrkoman på 800-talet, blir ”John the Scot”, och den böhmiske 1200-talskungen Václav II får heta Venceslav. Ungernarna László och Kálmán blir Ladislaus och Kalman. Isidorus blir Isidor. Och så vidare.

Men det är randanmärkningar som vi kan leva med. I allt väsentligt är *Naturligt och övernaturligt under medeltiden* ett både lärt och lättläst verk som man på kort tid blir klokare av att ta till sig. Robert Bartlett har skrivit en bok som förtjänar en stor läsekrets.

Dick Harrison

Bitar av en medeltida biskops tankevärld

Per Stobaeus, *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld*, 468 s., ill., Artos förlag, Skellefteå 2008.

Linköpingsbiskopen Hans Brask (1464–1538) fick uppleva Kalmarunionens sammanbrott och reformationens genombrott och slutade sina dagar som landsflyktning i Polen. Han överlevde Stockholms ödesdigra blodbad år 1520 trots att han var en av dem som hade beseglat det s.k. sammansvärjningsbrevet tre år tidigare. Hans mirakulösa räddning har förklarats genom historien om en papperslapp som han hade gömt under sitt sigill och som gjorde gällande att han endast mot sin vilja hade deltagit i aktionen mot ärkebiskopen. P.g.a. Hans Brasks sidbyten eller vacklande lojalitet under de politiska omvälvningarna har han karakteriserats som opportunist. Historikerna och genealogerna är dock tacksamma för hans intresse för det senmedeltida svenska frälsets och borgerskapets släktskapsförhållanden, men också hans genealogiska kartläggningar har förklarats med delvis själviska ekonomiska motiv. Det är denna mytomspunna och i viss grad kritiska bild av den senmedeltida biskopen som Lundahistorikern Per Stobaeus har tagit som utgångspunkt för sin doktorsavhandling. Stobaeus avsikt är att omvärdera, nyansera och fördjupa vår bild av den senmedeltida biskopen.

Undersökningen koncentrerar sig på Hans Brasks tänkande som analyseras i sex långa kapitel. Tyngdpunkten ligger givetvis på de skrifter som härrör från biskopen. I det första analyserande kapitlet behandlas hans syn på kristenheten och kristen tro. I det andra får vi följa honom som andlig ledare och visitator. Därefter granskas hans förhållande till reformationen. Eftersom de medeltida biskoparna också deltog i det samhälleliga, politiska och ekonomiska livet, ägnas det tyätföljande kapitlet åt Hans Brasks världsliga aktiviteter och hans förhållanden till olika grupper i lekmannasamhället. Därefter får vi läsa om hans syn på dem som styrde riket och deras plikter. I det sista analyserande kapitlet undersöks de begrepp som Hans Brask använde när han beskrev politiska och etniska förhållanden. Stobaeus närmar sig alltså Hans Brasks tänkande ur ett flertal synvinklar.

Att närma sig den medeltida människan som en tänkande individ är ett krävande uppdrag redan med tanke på det bräckliga källäget och det mentala och kulturella avståndet mellan oss och det dåtida katolska samhället. Det är under sådana omständigheter inte lätt att fokusera på en enda individ; så vitt det inte rör sig om någon teolog eller författare som lämnat efter sig stora mängder av texter, brukar mentalitetshistoriskt inriktade forskare hellre fokusera på större gemenskaper eller samhällsgrupper utifrån källor som inte är knutna till någon namngiven individ. Hans Brask hörde visserligen till aristokratin och de litterata kretsarna, vilket ger forskaren bättre förutsättningar att komma åt hans personlighet och hans handlingar. Forskningen kring

mentaliteter behöver visserligen inte baseras enbart på forskningsobjektets egna utsagor, utan också individens handlande kastar ljus över hans eller hennes tankar såsom också Stobaeus konstaterar i inledningen till verket.

Stobaeus kommer fram till att Hans Brasks agerande i hög grad kan förklaras genom hans lojalitet till det katolska trossystemet. Stobaeus är benägen att framhäva den personliga trons betydelse som ett viktigt motiv bakom biskopens åtgärder – enligt honom borde vi komma ihåg att Hans Brask först och främst var en andlig ledare och sågs som en sådan också av sådana samtida som hade riktat kritik mot honom. Men trots att Hans Brask betraktade påven och kejsaren som kristenhetens högsta ledare, något som var det officiella idealet i medeltidens Västeuropa, var han inte omedveten om dessa höga ämbetsinnehavares brister. Han opponerade sig mot kungar eller avsåde sin trohet gentemot dem men sympatiserade samtidigt med drag som förknippas med nationalstaten: patriotisk historieskrivning, det egna rikets krigiska framgång och kritik mot främlingar. Men kyrkans och rikets intressen behövde ju inte gå isär, om kungen bara iakttog lagen, något som var viktigt för Hans Brask eller åtminstone hans argumentering.

Hans Brasks världsliga verksamhet får allra minst uppmärksamhet i analysen, vilket Stobaeus motiverar bl.a. genom att hänvisa till tidigare studier av Hans Brask som jordägare och ekonomisk aktör. Stobaeus behandlar dock vissa av Hans Brasks åtgärder som senmedeltida herreman. Också biskopens berömda matordning analyseras ingående – denna föreskrift är ju känd för långa menyer och innehåller också inslag av överflöd. Den fromme biskopen kan dock rentväs från beskyllningarna om frosseri: enligt Stobaeus var det välförsedda matbordet, i synnerhet under besök av prominenta gäster, ett måste för en biskop som också måste manifesteras sin status och sin makt gentemot övriga herrar i riket.

Stobaeus har grundat sin undersökning på ett omfattande källmaterial som bevaras i flera olika arkiv eller som har publicerats i olika källutgåvor. I en bilaga ger författaren transkriptioner av tre brev som Hans Brask utfärdade år 1521 och som nuförtiden förvaras i danska Rigsarkivet. Därtill är verket relativt rikligt illustrerat med färgfotografier.

Styrkan hos Per Stobaeus doktorsavhandling är den mångsidiga genomgången av Hans Brasks brev och handlingar. Läsaren får följa biskopen i olika situationer och får en konkret uppfattning om en katolsk biskops handlingsutrymme i brytningsskedet. Verket innehåller samtidigt också uppenbara svagheter. Dels anknyter dessa till kännedomen om tidigare litteratur och bruket av den, dels förekommer det också avvikelser från akademiska formalia.

Trots den mångspråkiga litteraturlistan är det iögonfallande hur bristfälligt eller slumpmässigt författaren använder sig av den tidigare forskningslitteraturen. Detta syns redan i inledningen, när han definierar utgångspunkterna för sin analys. Fastän det alltså rör sig om ett verk som samtidigt är en biografisk studie, diskuteras den biografiska metoden inte alls. Enstaka tidigare

biografiskt inriktade studier omnämns visserligen i fotnoter, men utan att de får bidra nämnvärt till själva analysen i avhandlingen. Som undersökningens enda referensramar får i inledningen fungera korta och ytliga hänvisningar till enstaka svenska historiker å ena sidan och till Carlo Ginzburgs *Osten och maskarna* å den andra. Ett verk som definitivt borde omnämnas när man talar om den biografiskt inriktade moderna medeltidsforskningen är den innovativa personhistoriska studie som Olle Ferm gav ut över riksrådet Bengt Jönsson Oxenstierna år 2004. Men detta verk saknas i Stobaeus litteraturförteckning, fastän det säkert hade kunnat vara till stor nytta för honom i metodologiskt hänseende. Där ges nämligen ett bra och åskådligt exempel på hur en medeltida individs liv och personlighet kan konstrueras, och där poängteras också hur forskaren kan och bör ta hänsyn till den undersökta individens sociala bakgrund. I det föreliggande verket däremot presenteras Hans Brasks levnadslapp i en mycket sammanfattad form i slutet av inledningen, medan diskussionen om vilken roll hans personliga egenskaper, t.ex. den borgerliga bakgrunden eller uppväxt- och studieåren, möjligen spelade för hans tänkande under biskopsåren uteblir.

Den metod som beskrivs i inledningen och som sedan tillämpas i de analyserande avsnitten är i hög grad begreppshistorisk, något som är rimligt i sig, men inte heller denna metod blir ordentligt uttalad eller problematiserad. Med tanke på att det är fråga om en doktorsavhandling borde verket innehålla en koncis och tydligt formulerad frågeställning, men den lyser med sin frånvaro. Att ”komma åt Hans Brasks tankevärld” är uppenbarligen avsett att fungera som huvudfrågan, men det vore befogat att öppna frågan ur t.ex. person- och mentalitetshistoriska perspektiv. När en bok är ett akademiskt lärdomsprov, borde man nog ägna lite mer intresse åt beskrivningen av analysens grundvalar.

Olyckligare än dessa formella brister eller den lakoniska frågeställningen är dock att Stobaeus ofta i sina analyserande avsnitt inte lyckas föra en balanserad diskussion mellan de primära källorna och forskningslitteraturen. Analysen blir alltför ofta ett citerande och uppräknande av ord och uttryck som författaren påträffat i källorna. Om de citerade begreppen överhuvudtaget jämförs eller kontrasteras med något, så är jämförelseobjektet ofta en annan medeltida källtext eller så framförs resultat ur studier som behandlar helt andra delar av den medeltida kristenheten, t.ex. Schweiz. Stobaeus verkar i sina analyser vara okunnig om många existerande viktiga verk, där samma begrepp analyseras i en nordisk kontext. Detta gäller t.ex. sådana centrala begrepp som *christianitas*, *natio* och *patria*. I synnerhet avsnitten om Hans Brasks etniska och politiska tänkande uppvisar tydliga brister i kännedomen om sekundärlitteraturen både för den svenska och för den utländska forskningens vidkommande. Analysen hade säkerligen nått en högre nivå om Stobaeus också hade tagit ordentligt reda på allt väsentligt hans egna handledare Harald Gustafsson och Dick Harrison har presenterat för de tidiga identiteternas eller regionaliteternas vidkommande och kontraste-

rat sina iakttagelser och metoder mot deras. Också på många andra ställen, t.ex. i analysen av den ovan nämnda överdådiga matordningen, fäster den som tittar på noterna lätt uppmärksamhet vid hur anspråkslöst eller sparsamt författaren går i dialog med den existerande forskningen. Det samma gäller inte minst författarens ”tredje undersökningsmetod”, omnämnd i inledningen, alltså jämförelsen mellan samtida biskopar i Sverige och Europa. Den jämförelsen förblir mycket undanskymd. Frånvaron av en balanserad diskussion med den tidigare forskningen är beklagansvärd med tanke på att avhandlingens innehåll är mycket intressant.

Författaren uppger i inledningen att han i specialstudier tänker återkomma till många teman som han av utrymmesskäl inte kunnat behandla tillräckligt i avhandlingen. Detta är mycket välkommet eftersom Hans Brask är en gestalt vars samhällliga, kulturella och religiösa ställningstaganden verkar möjliggöra en ytterligare fördjupning i forskningsmässigt hänseende.

Marko Lamberg

Då Skåne blev svenskt

Ingvar Bengtsson, *Kapet av Skåne. Stormaktstidens viktigaste triumf*, 390 s., Prisma, Stockholm 2008.

Populariserandet av historien har på senare tider blivit en allt allmännare genre, men det är samtidigt ingen lätt konst. Det finns olika nivåer av popularisering, den mera vetenskapliga med nothänvisningar för de intresserade och de mest populära som redan närmar sig skönlitteraturens gränser. Populariseringen kan antingen företas av fackmannen, d.v.s. ”yrkeshistorikern” eller av den för historien vurmande lekmannen. Ibland blir lekmanaförfattaren själv så populär att han av allmänheten uppfattas som yrkesman på området, såsom författaren Herman Lindqvist. Exempelen på popularisering av historien på svenska är legio, bl.a. har Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek, Historiska Media och förlaget Prisma under de senaste åren bidragit med en räckta av populariserande bokserier och enskilda böcker. Prisma, som ingår i Norstedts förlagsgrupp, har tidigare mestadels använt sig av yrkeshistoriker, som Lars-Olof Larsson eller Lennart Hedberg m.fl., men låter i boken *Kapet av Skåne. Stormaktstidens viktigaste triumfen* lekman debutera som författare av historisk litteratur. Författaren i fråga är visserligen en durkdriven pennfäktare, journalisten Ingvar Bengtsson, f.d. programdirektör och nyhetschef på Sveriges Television.

Kapet av Skåne, som utkommit lagom till 350-årsjubileet av Roskildefreden 1658, behandlar ett dramatiskt skede i den svenska stormaktens historia, Karl X Gustavs två krig mot Danmark 1657–1658 och 1658–1660. Som ett resultat av dessa krig blev de s.k. Skånelandskapen svenska i frederna i Roskilde år 1658 och i Köpenhamn år 1660. Men också det föregående kriget mellan Sverige och Danmark, ”Horns skånska krig” 1643–1645, behandlas i boken. Gustav Horn invaderade Skåne och besatte landskapet, där dock Malmö höll stånd mot svenskarna. Lennart Torstensson tågade mitt under det brinnande trettioåriga kriget i ilmarsch genom norra Tyskland och angrep Danmark från söder samt besatte Jylland. De svenska fältherrarnas framgångar bidrog till den för svenskarna segerrika freden i Brömsebro år 1645, i vilken Danmark avträdde Gotland, Ösel, Jämtland och Härjedalen till Sverige.

Övriga huvudpersoner i boken är, förutom de bägge rikenas kungar Karl X Gustav och Fredrik III, bl.a. den danske rikshovmästaren Corfitz Ulfeldt, som redan år 1651 sökte asyl hos drottning Kristina i Sverige och senare blev Karl X Gustavs minister, och Ulfeldts hustru, kungadottern, Kristian IV:s dotter Leonora Christina, den danske ståthållaren i Norge, riksrådet Hannibal Sehested, tillika Ulfeldts sväger, samt riksrådet Ebbe Ulfeldt, de svenska fältherrarna, fältmarskalken och amiralen Carl Gustaf Wrangel, fältmarskal-

ken greve Klas Tott, generalen Gustaf Otto Stenbock, sedermera svensk generalguvernör i Skåne och inte minst den svenska generalkvartermästaren Erik Dahlbergh, som länge gällt för att ha varit arkitekt för den svenska arméns övergång av Lilla och Stora Bält i februari 1658. I epilogen förs handlingen fram till Kristian V:s anfall på Skåne år 1676 och även gerillakriget, utkömpat av de s.k. snapphanarna mot försvenskningen av landskapet får sin beskrivning.

Krigen mellan de bägge nordiska grannrikerna 1657–1660 och deras slutresultat har intresserat och sysselsatt forskare i både Sverige och Danmark. På danskt håll har framför allt Knud Fabricius stora verk *Skaanes overgang fra Danmark till Sverige* i fyra delar (avslutat 1958) utgjort standardverket, bland svenskarna har framför allt Lundaprofessorn Martin Weibull, dennes söner Curt och Lauritz Weibull samt Jerker Rosén och Alf Åberg varit banbrytande på detta område. På senare år har otaliga historiker i bägge länder sysslat med teman som ansluter sig till denna omvälvande epok i Nordens historia.

Ingvar Bengtsson har försett sin bok med ingående nothänvisningar och en omfattande litteraturförteckning. Ambitionen har säkerligen varit att åstadkomma en möjligast väldokumenterad och professionell bok och i denna strävan har författaren och förlaget otvivelaktigt lyckats. Boken är som sig bör försedd med många illustrationer, kartor m.m., samt med två användbara index, ett över orter och ett över personer. Till sitt yttre är sålunda Bengtssons bok i allt till sin fördel.

Sedan till innehållet. Dispositionen är kronologisk och sträcker sig från 1620-talet till 1670-talet. Prologen innehåller en framställning över firandet av Roskildefredens jubileum i Sverige år 1908 och år 1958. Författaren bidrar även med en ingående beskrivning av läget i det danska Skåne ca 1650. Huvudfokus ligger emellertid givetvis på krigshandlingarna och diplomatien 1657–1661. Framställningen är lätt och ledig, det märks att författaren är journalist, men ibland verkar det som om Bengtsson velat ha med alltför mycket i sin beskrivning och det blir kanske litet för mycket av t.ex. klanen Ulfeldt, också om det skall erkännas att Ulfeldtarna spelade en central roll i utvecklingen av förhållandet mellan Sverige och Danmark i mitten av 1600-talet. Bokens titel ”Kapet av Skåne” är kanske inte heller helt adekvat, då problemställningen gäller samtliga avträdde danska Skånelandskap, d.v.s. även Halland och Blekinge (samt år 1658 även Bornholm) och inte enbart Skåne. Författaren är dock medveten om detta problem, vilket han dryftar i bokens förord.

Slutresultatet, Skånelandskapens (förutom Bornholm) definitiva övergång till Sverige, blev emellertid ingen dramatisk, våldsamt eller motsättningsfull process för befolkningen. Den försvenskning av landskapen som skedde på 1660- och 1670-talen var pragmatiskt inriktad och syftade till att skapa invånare som var lojala till den svenska kronan. Våldet bland skåningarna inskränkte sig närmast till kriget 1676–1679, där de s.k. snapphanarna ägnade

sig åt gerillakrigföring mot svenskarna och de understöddes av den danska armén, men under fredliga tider var motsättningarna mellan skåningar och den svenska överheten inte iögonfallande stora.

Den process som ledde till att dessa landskap såsom Östdanmark blev Sydsvrige är givetvis i första hand betingad av de svenska militära framgångarna, men också av det diplomatiska spelet i norra Europa, där särskilt holländarna med oro betraktade den svenska expansionen i Östersjöområdet. Dessa hade under hela 1600-talet med stöd av sin starka flotta kunnat påtvinga både Sverige och Danmark ogynnsamma handelsfördrag och kontrollerade i mitten av seklet minst 70 procent av all handel på Östersjön. Frågan om tulluppbörden i Öresund var också av central betydelse för de europeiska stormakter vilka hade intressen att bevaka i Östersjön, förutom Nederländerna även Frankrike och England. För Danmarks del var också innehavet av hertigdömet Holstein-Gottorp i dess rygg en ödesfråga.

Särskilt i spelet om Bornholm blev diplomatin utslagsgivande. I kriget 1643–1645 hade Sverige ockuperat ön år 1645, men den av Wrangels trupper företagna svenska ockupationen blev kortvarig. I Roskildefreden i februari 1658 följde Bornholm med de övriga Skånelandskapen och övergick sålunda till Sverige. Efter freden utnämndes överste Johan Printzenskiöld till svensk kommandant på Hammershus med en garnison på ca 100 man. Under följande krig, som brutit ut sommaren 1658 gjorde danskarna på ön uppror i december och som en konsekvens av den lyckade resningen kunde en delegation från Bornholm avsegla till Köpenhamn och överlämna ön till den danske kungen Fredrik III. Under fredsförhandlingarna våren 1660, då Karl X Gustav redan avlidit, löstes frågan om öns tillhörighet i en s.k. birecess daterad samma dag som huvudfreden i Köpenhamn den 27 maj 1660. Parterna fick drygt ett år tid (till midsommaren 1661) på sig att lösa frågan, i annat fall skulle ön tillfalla Sverige. Efter sega förhandlingar i Stockholm och Malmö kunde parterna i början av maj 1661 underteckna en traktat i Malmö, enligt vilken den danske kungen till svenska kronan avstod sjutton skånska gods, vilka den skånska adeln överlämnat till Fredrik III. Den danske kungens koncessionsbrev utfärdades den 12 juni 1661, varigenom Bornholm tillföll den danska kronan för evig tid.

En stor del av utrymmet i boken upptas givetvis av beskrivningen av krigshandlingarna. Det var i Skåne som på den europeiska kontinenten, kriget innebar ett oerhört stort lidande för civilbefolkningen, som i generationer använde t.ex. Horns krig 1643–1645 som vattendelare i sin tideräkning, före eller efter. Också när man ville beskriva något riktigt illa eller en stor olycka sade man: ”det var som på Horns tid.” Bengtsson förmodar att denna totala krigföring stod att söka i den svenska vedergällningslusten för gamla danska oförrätter. Men det är nog mer sannolikt att det låg i tiden: nordiska sjuårskriget, långa ofreden i Finland, Kalmarkriget, trettioåriga kriget etc. hade alla drag av totalt krig. Man brände, härjade och slog ihjäl civila där man drog fram. Tänk bara på svenskarnas blodbad i Ronneby hösten

1564, den svenska erövringen av Narva 1581, Gustav II Adolfs härjningståg i Göingebygden 1612 eller de katolska truppernas intagning av Magdeburg i Tyskland 1631.

Det svenska anfallet på Danmark år 1658, vilket föregåtts av den danska krigsförklaringen våren 1657 då den svenska huvudarmén låg i läger i den polsk-preussiska staden Thorn, är säkerligen den mest beramade svenska krigsoperationen någonsin. Den hotande katastrofen vändes i februari 1658 till en lysande seger genom den svenska arméns djärva fälttåg över isarna, som lagt sig i de danska sunden. Generalkvartermästaren Erik Dahlbergh (f.d. Jönsson) har, inte minst enligt egen utsago i sin dagbok, fått äran av att ha gett konungen rådet att ta detta avgörande, djärva steg. Men redan rikshistoriografen Samuel Pufendorf gav senare Corfitz Ulfeldt äran för detta. Senare tiders historiker har alltmera betvivlat Dahlberghs sentida berättelse. Den svenska krigsledningen med Wrangel och Tott i spetsen tvekade och det råder ingen tvekan om att kungen själv tog det avgörande beslutet, förmodligen satsande allt på ett kort i ett riskabelt företag som kunde lett till en förödande katastrof. Men lyckan står den djärve bi, och redan mindre än två veckor senare stod den svenska armén ”i danskens kök” på Själland och segern var ett faktum. Danmark hade inte längre något val, freden i Roskilde slöts redan den 26 februari.

För Sverige innebar freden i Roskilde 1658 kulmen på stormaktsväldet, en dröm som gått i uppfyllelse, medan det i Danmark rådde en stor bitterhet över vad man uppfattade som ett svek från stormakternas, särskilt Nederländernas sida. Sett i backspegeln kan man också konstatera att frederna med Danmark, Polen och Ryssland 1660–1661 innebar slutpunkten på den svenska expansionen. För kungamakten i de bägge länderna ledde emellertid krigsslutet till att utvecklingen gick i skild riktning i de bägge länderna: ett ökat adelsvälde under förmyndarregeringen (1660–1672) i Sverige och införande av den enväldiga konungamakten i Danmark år 1661. I Danmark stärktes sålunda kungamakts ställning paradoxalt nog som en följd av det förkrossande nederlaget.

Ingvar Bengtssons bok belyser på ett utmärkt och populärt sätt både krigshandlingarna och det diplomatiska spelet i kulisserna under de dramatiska åren 1658–1661, då en skiftning i maktbalansen i Östersjöområdet skedde. Danmark som hittills varit den ledande militära och politiska maktfaktorn i Norden fick ge vika för Sverige, vars aspirationer på att göra Östersjön till ett svensk innahav, *Dominium Maris Baltici*, syntes kunna förverkligas i och med fredssluten 1658 och 1660. Bengtssons bok *Kapet om Skåne* bjuder på intressant läsning och kan sålunda varmt rekommenderas för en var, såväl historikern av facket som den historieintresserade lekmannen.

Lars-Folke Landgrén

Om den föränderliga skandinavismen

Ruth Hemstad, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, 653 s., Akademisk publisering, Oslo 2008.

Vad hände egentligen med skandinavismen efter år 1864? Och hur påverkades den av unionsupplösningen? I sin avhandling *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen* tar den norska historikern Ruth Hemstad upp skandinavismens olika skeden. Hon fokuserar särskilt på skandinavismens påstådda sammanbrott år 1864 och på unionsupplösningens betydelse för det skandinaviska samarbetet. Året 1864 har betraktats som en vattendelare i och med att Sverige inte gick in och stödde Danmark i kriget mot Preussen (om Slesvig). Hemstad visar emellertid på ett övertygande sätt att skandinavismen levde vidare efter 1864, men i en annan form.

Ruth Hemstads bok innehåller sammanlagt tio kapitel (inklusive avslutningen), fördelade på tre delar. Upplägget är kronologiskt och följer en periodisering av skandinavismen (indelat i fem olika faser). Den första delen av boken innehåller den obligatoriska diskussionen kring syfte, material och metod, där Hemstad bl.a. lyfter fram skandinavismbegreppet samt skandinaviska nätverk och diskurser. Hon använder nätverk som en form av social organisation, och stöder sig på Walter W. Powells indelning i marknad, nätverk och hierarki. Det skandinaviska frivilliga samarbetet uppfyller kriterierna för ett nätverk genom att relationerna är horisontella, frivilliga och ömsesidiga. Någon genomgående nätverksanalys gör Hemstad inte, utan i stället lyfter hon in perspektiv från vad hon kallar en aktörorienterad och kvalitativ nätverksanalys. Hon fokuserar på några utvalda aktörer, som hon studerar med hjälp av bl.a. brevmaterial. Allmänt kan sägas att Hemstads material utgörs av både publicerat och icke-publicerat material, närmare bestämt mötesprotokoll, inlägg i tidningar och tidskrifter, årsböcker o.s.v.

Hemstad tar som sagt även upp möjligheten att studera skandinavismen som en diskurs och konstaterar att ”[b]åde de ulike skandinavistiske ytringene og rekken av skandinaviske og til dels skandinavistiske institusjoner kan ses som deler av den samme skandinavismediskursen, eller som ulike, men relaterte, diskurser” (s. 43). Samtidigt ingick skandinavismdiskursen i såväl en större nationell identitetsdiskurs som en modernitetsdiskurs. Överlag kan konstateras att Hemstads metod är eklektisk – hon hävdar själv att hon inte begränsat sig till ett visst perspektiv, utan att hon låtit sig påverkas av såväl begreppshistoria, nätverksteori som diskursanalys.

Den första delen avslutas med en redogörelse för skandinavismen under 1800-talet och ger därmed en bakgrund till den egentliga analysen. De två

återstående delarna av avhandlingen bär de fyndiga rubrikerna "Indian Summer" respektive "Nordisk vinter". Hemstad tar läsaren med på bl.a. studentmöten och möten för t.ex. naturforskare och filologer. Mötesverksamheten upphörde inte efter 1864, trots att skandinavismen i sig hamnade i skymundan under de två följande decennierna. På 1890-talet fick skandinavismen luft under vingarna, och iveren att arrangera möten växte. Perioden mellan 1900 och 1905 präglades av särskilt många möten, hela 75 stycken, och Hemstad har därför valt att tala om en "indiansommar". På mötena samlades så vitt skilda grupper som körsångare, konstnärer, biodlare, bokhandlare och urmakare. I slutet av boken finns ett utmärkt register över de olika mötena, och läsaren har dessutom möjlighet att se vilka möten som ordnades ett visst år (en kronologisk förteckning), eller vilka år en viss typ av möte arrangerades (en tematisk uppställning). Det ordnades emellertid inte bara möten, utan det intensifierade skandinaviska samarbetet tog sig även uttryck i grundandet av en rad skandinaviska föreningar, t.ex. Nordisk Forening och Brödrafolkens väl.

Indiansommaren följdes av en "nordisk vinter" efter unionsupplösningen 1905. Den antiskandinaviska reaktionen var emellertid inte bara en följd av unionsupplösningen, utan också en följd av (eller reaktion mot) utvecklingen av skandinavismen före 1905, särskilt den ideologisering som då ägt rum. En del planerade möten ställdes in, och i andra fall valde en del av deltagarna att dra sig ur. Som ett exempel (som kan vara av finländskt intresse) kan nämnas ett nordiskt studentmöte med kristet innehåll som arrangerades i Helsingfors sommaren 1906. Det var första gången som man från ryskt håll tillät ett sådant möte i Finland. Svenskarna valde emellertid att inte närvara. Ofta var det just svenskarna som drog sig ur p.g.a. den bitterhet de kände mot normmännen, särskilt deras sätt att lösgöra sig från unionen. Det fanns visserligen en del svenskar som också efter 1905 försvarade Norges handlande och betonade vikten av det skandinaviska samarbetet, t.ex. Ellen Key, men de var få. De negativa reaktionerna var desto fler. Hemstad citerar nyskandinavisten Anna Sandström som skrev: "Skandinavismen står i dessa dagar för mina tankar som en älskad afliden, så mycket bittrare sörjd som han fått en våldsam, onaturlig död midt i sin blomstrings tid." (s. 316)

Diskussionen kring unionsupplösningens betydelse är ett av de absolut mest intressanta inslagen i avhandlingen. Jag vill särskilt lyfta fram den belysande behandlingen av upplösningens konsekvenser på det personliga planet, för aktörerna och de nätverk de ingick i. Som ett exempel kan nämnas den långvariga och nära vänskapsrelationen mellan Adolf Noreen och Sophus Bugge som sattes på prov efter 1905. Det var tänkt att Noreen skulle besöka Bugge i Norge sommaren 1905, men Bugge bad honom att inte komma så länge hotet om krig mellan Sverige och Norge inte var definitivt undanröjt. Noreen reagerade med stor besvikelse på beskedet. I sitt svar pekade han på att "nästan alla svenskar" var djupt besvikna på det sätt på vilket Norge hade lösgjort sig från unionen. Själv var han särskilt upprörd över att ingen

norrman kommenterat just tillvägagångssättet: ”Denna allmänna tystnad har skakat min tro på redligheten eller åtminstone det moraliska modet hos det folk, som jag hittills i sanning har älskat och vill försöka att till döddagen älska lika högt som mitt eget.” (s. 303)

Förutom den belysande inblicken i hur relationerna mellan enskilda aktörer påverkades av den politiska utvecklingen, förtjänar också Hemstads begreppsliga diskussion ett omnämnande. Hon slår i inledningen fast att hon både använder skandinavism som analytisk kategori och studerar hur begreppet användes under undersökningsperioden. Det var inte bara företeelsen skandinavism som upplevde ett uppsving i slutet av 1800-talet, utan också själva begreppet skandinavism, särskilt i form av ”nyskandinavism”. Nyskandinavismen innebar ett avståndstagande från den äldre politiska skandinavismen. Bilden kompliceras visserligen en aning av att det också fanns politiska element inom nyskandinavismen, men de var inte lika uttalade som inom den politiska formen med dess tankar om ett enat Skandinavien. Nyskandinavismen var snarast en form av kulturell skandinavism.

Avhandlingen är omfattande och välskriven (även om man på detaljnivå kan anmärka på att en del av citaten på svenska innehåller skrivfel). Överlag vill jag särskilt lyfta fram den energi Hemstad lagt ned på sitt stora och spridda källmaterial och hennes förmåga att lyfta fram aktörerna. En mer utförlig diskussion om Finland och skandinavismen hade varit intressant, inte minst eftersom Finlands roll inom skandinavismen är så problematisk. Också finländare intresserade sig för det skandinaviska samarbetet, och den skandinavistiska rörelsen fick genomslag t.ex. inom den Freudenthalska kretsen (eller den svensknationella rörelsen). Dessutom hör Finland självfallet hemma i en diskussion kring det nordiska. Finland är emellertid rätt så osynligt i Hemstads avhandling, men lyfts fram då Hemstad pekar på de två viktigaste pådrivande faktorerna inom nyskandinavismen: konflikten med Tyskland i söder och förryskningen i Finland. Trots denna lilla anmärkning måste det ändå konstateras att Hemstad har gjort en viktig insats då det gäller att skapa en bättre förståelse för bakgrunden till det nordiska samarbete som är så självklart för oss i dag.

Jennica Thylin-Klaus

Konstens trädgårdsmästare – en avhandling om F. Cygnaeus och C. G. Estlanders inflytande inom bildkonst

Susanna Pettersson, *Suomen Taideyhdistyksestä Ateneumiin. Fredrik Cygnaeus, Carl Gustaf Estlander ja taidekokoelman roolit* [Från Finska Konstföreningen till Ateneum. Fredrik Cygnaeus, Carl Gustaf Estlander och konstsamlingens roller], 400 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura/Valtion taidemuseo, Håmeenlinna 2008.

Bildkonsten i Finland är en ömt vårdad nödvuxen blomma. I samband med det nationella kulturlivets födelse på 1800-talet uppkom behovet av ett eget konstliv med konstnärer och konstpublik. Processen leddes till stor del uppifrån: först noterades behovet inom de högre skikten, sedan försökte man skapa ett utbud, genom vilket man hoppades att en efterfrågan också skulle uppstå. Därmed förväntade man att det allmänna kulturtillståndet skulle upphöjas till att närmare motsvara den europeiska nivån. Den år 1846 inrättade Finska Konstföreningen, ett närmast halvofficiellt organ skapat av inflytelserika personer, kom att spela en central roll i denna process ända fram till slutet av 1800-talet. Från 1970-talet framåt har konstforskningen inom den "institutionella" konstteorin koncentrerat sig på att undersöka strukturerna bakom konstskapande och konstuppfattningar. I 1800-talets Finland kan man hitta ett renodlat exempel på ett institutionellt skapat konstliv, vars mönster kanske fortfarande lever kvar i olika sätt att förstå konstfältet. Den fortfarande verkande Konstföreningen kan ses som en stammområde, som under flera mänskliga och organisatoriska generationer har framkallat Statens Konstmuseum med både Ateneum, Kiasma och Sinebrychoff. Långa har man talat om att konstlivet föddes i samband med det "nationella uppvaknandet", men nutida nationalismforskning har ifrågasatt och problematiserat dylika "uppvaknanden". Det kan vara exaktare att tala om konstens trädgårdsmästare.

När man i konsthistorisk forskning behandlar 1800-talets finländska konst är Konstföreningen ständigt närvarande som en central aktör. Konstföreningen hjälper och styr med stipendier, utställningar och konstköp. Ofta talar man om "Konstföreningens herrar" och konstlivets centralgestalter, som hade en välmenande men ofta ganska konservativ roll i konstnärernas liv. I det lilla Finland finner man ofta samma herrar – de var ju alla män – med inflytande i olika sammanhang. Fredrik Cygnaeus var en mycket aktiv ordförande i Konstföreningen åren 1863–1878 och Zacharias Topelius föreningens sekreterare 1847–1869. I den följande generationen var Carl Gustav Estlander

sekreterare mellan 1869–1876, sedan ordförande 1878–1897. Bernt Otto Schauman fungerade som föreningens första intendent 1869–1887. Problemet med tidigare forskning har varit att individer aktiva inom Konstföreningen inte identifierats, eftersom forskningen har tenderat att sammankoppla personer tillhörande olika generationer till en och samma energiska men reaktionära grupp. Det har också visat sig vara förvånansvärt svårt att definiera det exakta startskottet för utställnings- och museiverksamheten. Även under de senaste åren har märkesdagar till utställningsverksamhetens ära firats i Ateneum vid olika tidpunkter.

Inom forskningslitteraturen har utställningsverksamheten ansetts börja t.ex. år 1849, då Konstföreningen fick sina 15 första målningar, men också år 1851, då en donation av 28 högklassiga verk utvidgade det till en verklig samling, eller år 1859 när beslutet att öppna den ”permanenta samlingen” till allmänheten fattades, eller år 1863 när öppningen faktiskt skedde. Problemet med att fastställa datumet beror på att det nuvarande Konstmuseet Ateneum inte ursprungligen grundades som ett konstmuseum. Det var Finska Konstföreningen som hade stipendieverksamhet, skolade konstnärer och som samlade konst för att fungera som modeller för studier eller för att bevaras till eftervärlden. Dessa aktiviteter har senare kunnat tolkas som begynnelsepunkter för olika processer. 1800-talets syn på samlingsarbetet avvek från vår tids dito. Det var också en tid då uppfattningen om konsthistorien som en helhet med en motiverad kanon, som var gemensam för hela (den europeiska) civilisationen, uppkom. Denna stora historia berättades i museer med hjälp av bättre eller sämre exemplar.

Susanna Petterssons avhandling från år 2008 behandlar detta fält och strukturerar det på ett nytt och värdefullt sätt. Hon lyfter fram människorna bakom institutionerna och går igenom deras olika förhoppningar, både privata och offentliga. Därmed belyser hon hela epoken från en viktig synvinkel. Pettersson, som fungerar som Statens Konstmuseums utvecklingschef, har även tidigare studerat såväl privata som offentliga konstsamlingars historia i Finland. Denna gång gäller det Finlands ”urbildssamling”. Cygnaeus och Estlander är väl motiverade centralgestalter i avhandlingen. De lämnade de mest bestående och framträdande spåren. Genom deras verksamhet och skrifter har det varit möjligt för Pettersson att studera deras mål och strävanden.

Modellen för de finländska initiativtagarna föll inte från himlen. Som förebilder för Finska Konstföreningen fanns en lång rad konstföreningar i Tyskland och i Norden, mestadels stiftade under 1820- och 1830-talen. Även i Finland fördes de första diskussionerna redan år 1834, men det dröjde ända fram till år 1846 innan planerna förverkligades. Det var väsentligt att de deltagande aktörerna redan från första början ägde tillräcklig tyngd i samhället. Prokuratorn, friherre C. J. Walleen, som var känd för sitt intresse för konst, gick med på att bli den första ordföranden. Viktigt var också att föreningen fick en nominell beskyddare från det kejserliga huset, nämligen arvfurstens ett år gamle son Alexander (sedermera Alexander III) – verksamheten hade

alltså från första början en semiofficiell karaktär. Direktionens enda konstnärmedlem var Magnus von Wright – helt utan konstnärer klarade man sig inte! Föreningens syfte var att utveckla konstkännedom och med hjälp av medlemsavgifterna skapa möjligheter för konstundervisning. Konstföreningens teckningsskola i Helsingfors grundades redan 1848. År 1849 tog Konstföreningen ansvar för den i Åbo 1830 grundade målarskolan. Det första stipendiet gick till målaren E. J. Löfgren år 1847, och de första dukatpriserna, som fortfarande utdelas, utdelades år 1857. Det likaledes fortfarande årligen organiserade konstlotteriet blev mycket populärt, men gav ideligen upphov till gränsdragning visavi samlingsarbetet – via lotteriet delades verk ut från samlingen. De viktigaste verksamhetsmodellerna för utställningsarbetet söktes under 1800-talet särskilt i det tysktalande Europa. Trots det började samlingsarbetet anta sin form först efter att förhållandena stabiliserades mellan de modell- och kopiesamlingar som lotteri-, utställnings- och modellverksamheten krävde. Det är värt att komma ihåg att skillnaderna mellan kopior och äkta konstverk började klarna även för riktiga konstentusiaster först närmare slutet av seklet. Och p.g.a. alla de olika behoven som fanns kom alla konstverk inte till samlingen för evigt.

Samlingen fick sina första verk som en donation år 1848, och det första inköpet år 1849 innehöll verk målade av Alexander Lauréus, som ansågs som den första stora finländska målaren. Enligt Pettersson uppstod det redan ganska tidigt ett slags uppdelning mellan modellsamlingen av hög kvalitet och den disponibla samlingen som kunde ges bort i lotterier. Bakom modellsamlingen skymtade redan en tanke om en ”riktig” konstsamling, vars värdefulla konstverk inte skulle lånas ut till konststudenter för att kopieras hemma. Ända till slutet av 1800-talet var kopior av utländska mästerverk en väsentlig del av samlingen. När samlingen utökades betonades köp från samtida konstnärer som en form av understöd för konstskapandet. Officiell status fick samlingen år 1868 när stadgan ändrades. Då formades t.ex. en inköpningsnämnd och samlingen fick 1869 sin första intendent, B. O. Schauman. Den första samlingskatalogen efter kontinentala förebilder utkom år 1873. I detta sammanhang antecknades även samlingens brister – detta innebar naturligtvis en implicit uppfattning om en idealsamling. En lång tid fram över ansågs samlingens verkliga ryggrad vara representativa exemplar av utländsk konst. Hedrande för konstfrämjande arbete i Finland kan anses att kvinnor fick delta i konstskolningen och i utställningar, och de mottog priser liksom männen. Detta kan ha varit en nödvändighet som gjordes till en dygd, men utan detta grundarbete skulle vi inte ha våra älskade kvinnomålare, som nu-förtiden också väcker internationellt intresse.

Av centralgestalterna i Petterssons arbete förblir Cygnaeus aningen avlägsen för läsaren. Pettersson går mycket grundligt igenom materialet, men blir slutligen tvungen att dela många andra Cygnaeus-forskares slutsats om att denna i sin egen tid oförglömliga gestalt lämnade eftervärlden ett splittrat arv. Cygnaeus sysselsatte sig med vetenskap, konst och offentliga uppdrag

utan att fullt lyckas prägla någon av dem. Han deltog mycket ivrigt i Konstföreningens arbete och han t.o.m. handledde unga talanger i olika riktningar efter sin egen vilja. T.ex. E. J. Löfgren försökte han tvinga att måla historiska teman, som han ansåg vara de viktigaste. Topelius, B. O. Schauman och Magnus von Wright stod honom nära, men t.ex. förhållandet mellan honom och den hyllade hovmålaren R. W. Ekman var tidvis spänt. I sista hand ville han skapa de bästa möjliga förhållandena för konstnärerna, men han ville också vara den som styrde deras inriktning. Som kulmen i denna process försökte han utveckla, länge och hängivet, Konstföreningen till en konstakademi, ett institut för den högsta konsten, med honom själv i ledningen. Trots hårt arbete blev det inte av.

I jämförelse med Cygnaeus framstår Estlander som en tämligen modern människa. Han var effektiv och mångsidig. Inom Konstföreningen var han uppfostrad av Cygnaeus, men blev slutligen dennes motkraft. Estlanders syn på konsten var bred och, särskilt när det gäller konstindustrin, banbrytande. Pettersson fäster också uppmärksamhet vid att även om Estlander hade en viktig roll inom flera svenskspråkiga kulturinstitutioner, betjänade han hela Finland utöver språkgränserna, en sak som inte alltid observeras i finskspråkig forskning. Som en västeuropeiskt sinnad liberal fick han färska idéer från kontinenten. Efter dessa mönster försökte han främja hela den visuella kulturen (för att använda ett nutidsbegrepp), konstindustrin inberäknad. Meningen var att utveckla sinnet för skönhet inom hela samhället och därmed folkets förmåga att berika sitt liv och sin miljö. Estlander var med om att grunda konstindustriföreningen och slöjdskolan. Som en skicklig förhandlare lyckades han genomföra hela Ateneum-projektet, även om det delade hela konstfältet och Cygnaeus med sina anhängare var strängt emot det i denna form (de var bekymrade över att blandningen av konstindustri och de sköna konsterna skulle sänka värdet av den senare).

När konstsamlingen flyttades till det nya ”miljonpalatset” var en ny tid inne, också för samlingsförvaltningen och strategierna. Vad borde vara framställt och vad skulle över huvud taget bevaras? På ett fascinerande sätt jämför Pettersson de äldsta kända samlingsutställningarna från 1873 och 1888 och förklarar resonemangen bakom dem. B. O. Schauman drog sig undan när Ateneum öppnades, och han efterföljdes av Thorsten Waenerberg, som hade fått konstnärsutbildning och som svarade för den nya upphängningen. En ny katalog utgavs och konstverkens skick kartlades. Många fortfarande älskade konstnärer och konstverk fick redan då en viktig roll, bland dem Werner Holmberg, bröderna von Wright och Albert Edelfelt. Utvecklingen från en samling till ett nationalgalleri hade fått ett avgörande *momentum*. Pettersson visar även att samlingsens framtid kunde ha sett tämligen annorlunda ut om t.ex. senare organisatoriska planer gällande Nationalmuseet hade förverkligats.

Det som i dag kallas Ateneum blev färdigt år 1887, samlingen där inne har formats och utvecklats i över 150 år, och själva konstverken under en

ännu längre tid. Utan Finska Konstföreningen och dess herrar är det troligt att det inte skulle ha blivit någon byggnad, det skulle finnas betydligt färre konstnärer i finländsk 1800-talskonst och konstens kvalitet vore ännu mer varierande. Den finländska konstens historia är sist och slutligen, för att parafrasera Zacharias Topelius, inte skriven på papper, men på dukar med färg och mejselslag. Men det gäller att vara medveten om de åtgärder och de personer som möjliggjorde färgerna och mejselslagen. Dessa ömma trädgårdsmästare är värda en sakkunnig forskare. Petterssons bok är omsorgsfullt utarbetad och innehåller tillräckligt bildmaterial. I boken ingår också nyttiga annexlistor över personer i förtroendeuppdrag i Konstföreningen under den behandlade tiden, samt noggranna förteckningar över alla kända konstverk som kom till Konstföreningens samling mellan åren 1846 och 1888. Pettersson förändrar kanske inte väsentligt uppfattningen om 1800-talets konstliv i Finland, men analyserar och strukturerar fältet, och belyser mindre kända aspekter inom det. Inom ramarna för uppgiften har det varit motiverat att fokusera på Cygnaeus och Estlander. Det finns dock ett tydligt behov av vidare forskning i Topelius mångsidiga aktiviteter inom konsten. Också B. O. Schauman kräver vidare studier. Men Petterssons avhandling främjar utmärkt all denna framtida forskning.

Petja Hovinheimo

En humanistsoldat i rysk-turkiska kriget

Victor Tuderus, *Militär och målare. En skildring från rysk-turkiska kriget 1877–1878*, utgiven av Eva Gädde, 376 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2009.

Det sista kriget mellan Ryssland och Turkiet 1877–1878 var det första som skildrades i ett antal memoarer skrivna av finländare, allt från män i ledet till regementsofficerare. Strax efter kriget utkom två memoarverk på svenska och sex på finska. År 1955 utgavs postumt ett svenskspråkigt och år 2005 ett finskspråkigt memoarverk. Alla verk på svenska var skrivna av officerare och alla på finska av underofficerare eller av män i ledet. Samtliga finskspråkiga samt en av de svenskspråkiga tjänstgjorde i det Finska gardet. De övriga svenskspråkiga tjänstgjorde i gardets övriga förband. De av Victor Tuderus, som tjänstgjorde i Livgardets Dragonregemente, på 1920-talet skrivna och nu publicerade memoarerna *Militär och målare* kompletterar således en redan relativt utförlig och mångfacetterad bild av finländarna i det s.k. rysk-turkiska kriget. Bokens titel är redaktörens. Tuderus använde själv rubriken ”Vad jag sett och upplevat under det rysk-turkiska fälttåget 1877 och 1878”.

Militär och målare innehåller förutom Tuderus memoarer (s. 77–315) en kort översikt över rysk-turkiska kriget (J. E. O. Screen), en beskrivning av Tuderus släktbakgrund (Rainer Knapas), information om Tuderus levnads-skeden (Eva Gädde), en kort bedömning av Tuderus som beskrivare av kriget (J. E. O. Screen) och en översikt över Bulgariens ortnamnsortografi i Tuderus handskrift (Johanna Virkkula). I slutet av verket finns ytterligare redaktörens utförliga beskrivning av redaktionsprinciperna, förklaringar till vissa uttryck och hänvisningar använda av Tuderus, ett urval litteratur i anknytning till rysk-turkiska kriget samt ett ort- och personnamnsregister.

Victor Tuderus, född år 1852, var en kosmopolit från en finlandssvensk militärsläkt. Han föddes i Zamosc i nuvarande Polen och fick sin militära utbildning i Sankt Petersburg. Efter det rysk-turkiska kriget konstaterade han uppenbarligen att det militära inte var något för honom, han tog nämligen avsked år 1883. Han bosatte sig på släktgården i Savolax och fungerade samtidigt som chef för de i S:t Michel placerade reservtrupperna. Från denna tjänst beviljades han avsked år 1898 p.g.a. ”hälsorelaterade orsaker”. Detta var en eufemism för att gå i pension. År 1901 flyttade Tuderus till Nizza, där han dog 1925. Den senare delen av verkets titel anspelar på Tuderus livslånga hobby, nämligen konstmålning, särskilt landskapsmålning.

De finländska beskrivarna av rysk-turkiska kriget har alla betonat bristerna i underhåll och krigsledning inom den ryska armén, samt krigets vedermodor och manskapets relativt snabba tröttnande på kriget. Dessa omständigheter

lyfts även fram av experten på finländsk och rysk 1800-tals krigshistoria J. E. O. Screen då han bedömer Tuderus memoarer. Screen poängterar dock att bakom krigsledningens inkompetens inte enbart låg enskilda officerares oduglighet, vilket Tuderus låter förstå, utan orsaken var snarare den högsta krigsledningens och den ryska officersutbildningens oduglighet.

Liksom Screen konstaterar fäster Tuderus stor uppmärksamhet vid krigets påfrestningar utanför de egentliga striderna. Screen antar att det var ”på grund av hans oro för sitt hälsotillstånd” (s. 323). En annan orsak tror jag är det att Tuderus – ett halvt sekel efter kriget – med avsikt ville understryka krigets vedermödor. I Tuderus text finns nämligen många ställen där han kritiserar krigandet över huvud taget. Möjligen var talet om påfrestningarna ännu ett sätt för Tuderus att kritisera den ryska krigsledningen.

Ett tredje drag som är typiskt för de finländare som beskrev det rysk-turkiska kriget, och som även Screen hänvisar till, är kompletterandet av memoarerna med officiella dokument, i Tuderus fall hans truppavdelnings krigshistoria. I Tuderus memoarer är det således inte enbart frågan om vad han kommer ihåg, utan även om hur han väljer mellan andras information och sammanfogar den till en del av sin egen berättelse.

Tyngdpunkten i Tuderus memoarer ligger dock inte i första hand på strider, taktik eller beskrivningar av strategier. Hans texter förmedlar framför allt en bild av förbandets vardag, problem och människorelationer. T.ex. beskriver han ofta i mycket raka ordalag vid namn nämnda officerares dåliga eller goda sidor. På detta sätt erbjuder memoarerna en inblick i krigets påverkan på relationer människor emellan. Detta drag, som är kännetecknande för de finländare som beskrev det turkiska kriget, har i traditionell krigshistoria ofta antingen glömts bort eller så har det ansetts vara av sekundär betydelse. Ändå gick största delen av förbandens tid under rysk-turkiska kriget åt till förflyttningar från en ort till en annan, skaffande av proviant och transportmaterial, förposttjänster eller till att bara vänta på nya order.

Då Tuderus i förordet till sina memoarer konstaterade att han ville rätta till vissa felaktigheter förknippade med tidigare beskrivningar av kriget (utan tydligare specificering), tror jag dock inte att han hade för avsikt att betrakta soldatens vardag. Ingenstans nämner han vad för slags felaktigheter som fanns i tidigare memoarer, men det faktum att tonvikten ligger på problemen med krigsledningen och underhållet tyder på att han närmast ansåg beskrivningarna av dessa som oriktiga. Jag antar att Tuderus uttryckligen menade verk publicerade av ryska officerare och av den högsta krigsledningen, i vilka problemen överslätades. Han var tydligt ovetande om att det fanns finländska memoarer som erkände dessa problem.

Tuderus hade på många sätt tillägnat sig den ryska kulturen. Han var född och uppvuxen i Ryssland och talade flytande ryska. Därför anser jag det intressant att han (märkväl, på 1920-talet och i Frankrike) försökte lösgöra sig från rysheten. Den redan ofta nämnda kritiken av underhållet och krigsledningen är en manifestation av detta. En annan är avståndstagandet

från ryska seder och bruk. Särskilt i början av memoarerna poängterar Tuderus att någon sed är ”rysk”. En (ortodox) präst ”bestänkte, enligt ryskt kyrkobruk, såväl ryttare som hästar med vigvatten” då livgardets dragoner begav sig i väg. På väg till tågstationen i Novgorod överlämnade stadens invånare ”enligt ryskt bruk – till regimentet [...] en undergörande helgonbild som skyddsrelik [...]”. Under krigets slutskeden kritiserade han de ryska kosackernas ”obehövliga” dödande av manskapet vid en turkisk tross. Likaså fördömde han skvadronskommendör Nazimov, som lät avrätta en turkisk krigsfånge som hämnd för ryssarnas förlust. Till skillnad från mängden annan memoarskrivare betonade Tuderus inte sin finskhet. I hans, liksom i övriga svenskspråkiga texter, saknas – kanske p.g.a. skribenternas kosmopolitiska bakgrund – den för finskspråkiga memoarskrivare typiska runebergs-topeli-anska självhävdelsen.

Tuderus bild av fienden och fiendeområdet inbegriper inte etnografiska beskrivningar av bulgarerna och/eller turkarna, vilket syns i många andra tidigare publicerade memoarer. Tuderus hänvisar inte heller till krigspropagandan förutom en gång, då han konstaterar att kriget fördes ”för Bulgariens befrielse”. Detta leder till att förklaringarna till kriget blir oklara för läsaren, men samtidigt demonifieras fienden i allmänhet inte och stereotypifieras inte heller med tidstypiska begrepp som ”grym”, ”blodtörstig” eller ”förrädisk”. Fienden är i själva verket relativt osynlig i Tuderus memoarer. Islam, som ofta förekom i krigspropagandan, nämns knappt. Möjligen var Tuderus inte särskilt troende; han talar i alla fall mycket sällan om religion. Det tidigare nämnda välsignandet av trupperna med heligt vatten och donerandet av en mirakelgörande ikon är undantag.

Bulgarerna nämner Tuderus i korthet ett flertal gånger, ofta i mycket positiva ordalag. Huvudsakligen berättar han om sig själv och om sitt förband. Målaren Tuderus framträder i de talrika i landskapsbeskrivningarna, i vilka miljöns skönhet och estetiska effektfullhet betonas.

Tuderus memoarer kan läsas som en traditionell kontribution till krigshistorien. Verket öppnar dock möjligheter till även andra tolkningar. En möjlighet erbjuds av Johanna Virkkula som analyserar Tuderus rättskrivning av bulgariska ortnamn, och diskuterar vad olika namnvarianter säger om språkets utveckling och om ortnamnspolitik. Men hittills sparsamt tillämpade synvinklar, till vilka såväl Tuderus som andra finländares memoarer erbjuder material, är t.ex. soldaternas förhållande till civilbefolkningen, av kriget orsakade flyktingproblem (Tuderus berättar vid ett par tillfällen om turkar som flyr kriget) eller, i Tuderus fall, hästarnas betydelse och andel i fälttåg. (Jfr den av Ilmari Ojala 1997 redigerade *Suomenhevonen Suomen puolesta 1939–1945* [Den finska hästen för Finland].)

Redigeringen av verket är som helhet mångsidig och enligt mig i huvudsak lyckad. De från samtida publikationer tagna riktiga illustrationerna, av vilka en del tidigare publicerats i finländsk forskning om den rysk-turkiska kriget, samt Tuderus egna målningar från fälttåget kompletterar på ett bra sätt tex-

ten. Tilläggas kan att en analys av den krigstida illustreringen skulle även den erbjuda en ny synvinkel på granskandet av det turkiska kriget. Enligt mina iakttagelser finns det knappt några tryckfel – vilket numera är sällsyntare än under korrekturläsarnas guldålder. På s. 232 har de två sista bokstäverna av general V. D. Dandevilles efternamn fallit bort i bildtexten.

Två saker saknade jag dock i verket. För det första, som en mindre sak, saknas en karta där man skulle ha kunnat följa Tuderus resa. Trots att vissa av orterna som nämns i memoarerna är svåra att identifiera, skulle det ha varit möjligt att presentera de centrala orterna och förbandens rutt med hjälp av en karta. För det andra, med tanke på bokens titel, borde det enligt min mening absolut ha ingått en värdering av Tuderus som konstnär eller åtminstone en artikel om de målningar som återges i boken. Möjligen kan denna brist korrigeras i något annat sammanhang.

Som helhet är *Militär och målare* ett betydande tillskott till den tidigare finländska krigslitteraturen. Tuderus dryftanden om t.ex. förhållandena mellan soldaterna eller om deras förhållande till civilbefolkningen är nu lika aktuella som då boken skrevs (1920-talet) eller under kriget.

Teuvo Laitila

FRÅN FÄLTET

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under 2008 mottagit följande arkivmaterial som donationer och depositioner:

Alftan, Erik (1908–1995), dipl.ing.; glasnegativ. Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1940), författare och journalist; manuskript, e-korrespondens, forskningsmaterial m.m. Tillägg.

Bergman, släkten; Roger Bergmans (f. 1926) korrespondens med olika personer. Tillägg.

Byggmästar, Eva-Stina (f. 1967), författare; tidningsurklipp med anknytning till författaren och hennes produktion.

De Sonckska syskonen under hundra år. Föredrag hållet av Gun Winter för Helsingfors Släktforskare 25.2.2008.

Diktonius, Elmer (1896–1961), författare; fotografier och övriga handlingar med anknytning till Jörn Donners Diktoniusbiografi *Ett liv*.

Estlander, släkten; dagböcker, brev, fotografier m.m. med anknytning till Maja Gadd (f. Estlander 1910). Tillägg.

Finlands svenska författareförening (gr. 1919); handlingar med anknytning till Diktarhemmet i Borgå. Tillägg.

Föreningen för främjande av huslig utbildning r.f. (gr. 1875); protokoll och årsberättelser 1980–2000, korrespondens, stipendieansökningar, medlemsförteckningar, en historik (1875–1995) m.m. Tillägg.

Grönlund, Karl (1851–1907), redaktör och lärare *och Aina* (1856–1940); korrespondens mellan makarna Margit f. Grönlund (1891–1964) och Edvin Liljeström (1885–1961) samt Aina Grönlunds korrespondens. Diverse övriga handlingar, brev och fotografier. Tillägg.

Handlingar rörande fattiggård i Helsinge; ritningar och anteckningshäften. Tillägg.

Hämäläinen, Timo (f. 1945), journalist; författarintervjuer. Tillägg.

Irjala gårds arkiv; gårdshandlingar för Irjala och Hanneberg (bokföring, mjölkjournaler, kontrollböcker m.m.) samt handlingar gällande medlemmar av släkterna John, Göös och Möller.

Konkordans över J.L. Runebergs lyrik. Utskrivna frekvenslistor. Tillägg.

- Luther, Georg* (1921–2006), genealog; genealogiskt material gällande släkterna Boisman och Herkepaeus. Tillägg.
- Nationella festkommitténs för J.L. Runebergs 200-års jubileum arkiv*; manuskript till pjäsen "Runebergs kysar", urklipp, protokoll m.m. Tillägg.
- Nyberg, släkten*; handlingar gällande Hedvig Nyberg (1918–2005): fotografier, korrespondens, manuskript, anteckningar m.m. samt handlingar gällande övriga medlemmar av släkten, Havsuddens historia och 100-årsjubileum, släkttabeller och övrigt genealogiskt material. Tillägg.
- Pipping, Hugo E.* (1895–1975), professor *och Ella* (1897–1988), författare; brev till Helena Pipping 1942–1948. Tillägg.
- Procopé, Georg* (1873–1942), redaktör; handlingar gällande försvarsfesten på Svenska teatern 1939 m.m. Tillägg.
- K.H. Renlunds stiftelse* (gr. 1915); protokoll och balansböcker 2006–2007. Tillägg.
- Riksradions och Radio Vegas samling av personporträtt*; 18 st. cd-skivor med personporträtt. Tillägg.
- Ruin, släkten*; handlingar i anknytning till Waldemar Ruin (1857–1938) samt Ingrid Ruin-Tigerstedt (1881–1956). Tillägg.
- Runeberg, Fredrika* (1807–1879), författare, journalist; brev 1858–1871 från Fredrika Runeberg till sonen Lorenzo Runeberg samt övriga brev som utgetts i volymen *Fredrika Runebergs brev till sonen Lorenzo* (red. Veronica Sundman, 2007). Tillägg.
- Salmi, släkten*; material i anknytning till Juha Beurling (f. 1980). Valreklam, kolumner, urklipp m.m. Tillägg.
- Sandelin, släkten*; Dipl.ekon. Carl-Johan Hartmans (1900–1959) brev till sin mor Elsa Hartman (f. Sandelin 1877–1954) 1920–1923. Tillägg.
- Schybergson, Per* (1933–2007), docent, professor; handlingar gällande finländsk och nordisk industri och ekonomisk historia (föredrag, artiklar, recensioner m.m.) samt forskningsmaterial med anknytning till arkivbildarens verk *Terror och tragik* samt *Förvärv och fördärv* m.m.
- Ståhlberg, Karl Emil* (1862–1919), fotograf *och Sonja* (1875–1943); postkort bl.a. till Sonja Ståhlberg, släktutredning, fotografier m.m. Tillägg.
- Svenska Klubben* (gr. 1880); protokoll 1977–2003, balansböcker 2000–2006, revisionsberättelser 1997–2000 m.m. Tillägg.
- Sylvin, släkten*; släktutredningar, fotografier och handlingar relaterade till Erik Sylvin (1909–2005) m.fl. Tillägg.
- Svenska Teaterföreningen i Finland* (gr. 1913); handlingar gällande föreningens verksamhet och ekonomi, urklipp m.m. Tillägg.

Wirdois gård; handlingar i anknytning till Wirdois och Rapala gårdar, från 1500-talet fram till 1902. Ritningar, kartor, juridiska handlingar, torparkontrakt, ekonomiska handlingar, brev m.m.

Wrede, Johan (f. 1935), professor; korrespondens fram till 1970. Tillägg.

Wulff, Thomas (f. 1953), författare; exemplar av tidskriften Fågel Fenix. Tillägg.

Zilliacus, Emil (1878–1961), fil.dr och författare; inkommande brev, fotografier, teckningar. Tillägg.

Zilliacus, Henrik (1908–1992), fil.dr och professor; brev till arkivbildaren. Tillägg.

Zilliacus, Jutta (f. 1925), författare, politiker och *Benedict* (f. 1921), journalist; korrespondens, fotografier, manuskript, tidningsurklipp m.m. Tillägg.

Nelly Laitinen

Medarbetare i detta nummer:

Kasper Braskén, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Anders Gustafson*, fil.mag., redaktör, Bokförlaget Natur & Kultur, Stockholm; *Dick Harrison*, professor, Lunds universitet; *Petja Hovinhoimo*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Teuvo Laitila*, docent, Joensuu universitet; *Nelly Laitinen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Marko Lamberg*, docent, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Fredrik Petersson*, fil.mag., doktorand, universitetslärare, Åbo Akademi; *Tauno Saarela*, pol.dr, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.lic., doktorand, Åbo Akademi; *Holger Weiss*, professor, Åbo Akademi.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Tauno Saarelas uppsats (Joel Backström) och Teuvo Laitilas recension (Jens Grandell).

Pärbild: Solidaritet, enhet och kamp mot förtrycket! Ett exempel på den klassiska arbetar-solidariteten som utgjorde grunden för IAH:s verksamhet i Tyskland (1929). Källa: SAPMO-BArch, RY 9/I 6/7/15, s. 185a.

